

Дмитро Міщенко

ЗГУБНІ ВІТРИ
НАД
ОАЗОЮ

НЕ ПОЛИШУ
ТЕБЕ
САМОТНЬОЮ

Дмитро Міщенко
✠
ЗГУБНІ ВІТРИ
НАД
ОАЗОЮ
✠
НЕ ПОЛИШУ
ТЕБЕ
САМОТНЬОЮ

Історичні романи

Київ
"Український письменник"
1997

Лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, автор багатьох історичних романів Дмитро Міщенко в новому творі "Згубні вітри над оазою" розповідає про ті події, що після Переяславської ради всіляко замовчувалися російським царизмом, який не хотів являти на люди справжню суть не тільки тодішніх українсько-російських взаємин, а й взаємин між Україною, Польщею та Росією — з одного боку, та між Україною, Швецією і Семиградським князівством — з другого.

В історичному романі "Не полишу тебе самотньою" йдеться про не менш складні й трагічні події поч. XVIII ст. — все ту ж колоніальну політику російської імперії, спонукувані нею кримські походи українського козацтва, про чи не найзгубніші в його історії "каналні" роботи поблизу Петербурга.

Редактор *В. Є. Зленко*
Художник *Л. М. Горошко*

4702640201-003

М ————— Без оголош.

223-97

ISBN 966-579-007-2

©Міщенко Д. О., 1997

ЗГУБНІ ВІТРИ НАД ОАЗОЮ

... І в братів кишені не сестри.

З народних уст

I

Всього лиш злоба людська чи й доля збиткується над Україною? Дмуть колючі північно-східні вітри, гуляють між задубілих на холоді халуп заметілі, не всяке дерево витримує тріскучі січневі морози й вистрілює болем у звихрену просторинь, а ляхам не сидиться за Віслою. Самі пішли тридцятитисячною оравою на Україну і татар покликали. Виміщають тепер злобу свою не так на Хмельницькому, який не захотів коритися як одним, так і другим, як на мирних селянських хатах, на беззахисному такої пори людові. Що буде? Як буде? Палають неспроможні захистити себе села, спливають кров'ю містечка — надто ті, що зважилися на опір, та неспроможні були вистояти у поединку з незрівнянно більшою, ніж у них, силою, волає до Бога і конає незахищений його заступництвом люд. А ляхів видимо-невидимо, а татарви — мов маку на виплеканих дбайливими руками господинь городах. Ляхи обмежуються покаранням тих, що підвертаються під руку, і йдуть далі, а татари шастають по всіх усюдах, не минають ані великих, ані малих сіл, беруть у ясир цвіт української людності — молодь, ба навіть дітей, не цураються й набутків господарів у оселях, все інше пускають за димом. Поки що розплачується за всіх Поділля. Що ж

буде, коли козаки не стримають ту сарану, пустять її й на Київщину?

Ніяк не вгмоняться шляхетні пройди. Сім років збройно ішли на Україну, намагалися погасити пожежу, ім'я якій — боротьба за волю і незалежність народу, а не переконалися, бач, що все то марниця. Навіть Переяславська рада, союз із Москвою не переконав: Україна відпала від них, і відпала на віки вічні. Виступаючи на сеймі, король польський Ян-Казимир плакав, оповідають, та дорікав радникам своїм за те, що ті, радячи йому не потакати українцям, керувалися не здоровим глуздом, а захланними зазіханнями на чуже добро, хворобливою самовпевненістю, і через ту самовпевненість Річ Посполита втратила Україну — це золоте яблуко на польським дереві. “Через ту вашу впертість, — казав, — втратили ми світло очей наших й навічно відчужили від себе добрих молодців — козаків, братів наших, завдяки зброї й сторожі яких довго ми заживали в тиші й спокої і були страшні всім іншим нашим ворогам”.

Чи не ті докори та нарікання й примусили шляхту шукати союзу з татарами і йти купно з ними на Україну зимової пори, в такі люті морози та заметілі?

Безліса просторінь від краю й до краю в снігу. Коли б не вишикувані у два ряди тополі, годі було б розпізнати, де поле, а де занесений снігом шлях. Вершникам не завжди вигідно правитися ним, снігу на шляху часом буває більше, ніж на полі, та вони не збочують, знають-бо: за такої негоди неважко збитися з путі. А їм цього тільки й бракувало. Відтоді, як вихопилися з Умані та розминулися з ляхами, сплигло он скільки часу, ось-ось почне вечоріти. Чи можуть дозволити собі шукати вигоду, коли наближається ніч, а на їхнім сумлінні повинність із повинностей: хай там що, а мають якнайшвидше добутися до Білої Церкви й доповісти гетьманові: ляхи недалеко, має прийти з усією козацькою потугою і стати в поміч тим полкам, що їх облягла ворожа сила в Умані.

На пригірку вітер шарпнув киреєю одного з козаків, що їхали слідом за сотником, і ще злобніше, ніж досі, кинув межи очі снігом.

— А бодай тебе! — вилаявся козак і, зблизившись із сотником, поскаржився: — Терпцю не стає вже, пане сотнику. Якщо вірити селянам, які пояснювали нам дорогу на Білу Церкву, незабаром має бути село. Може, зупинимося в ньому бодай на часинку, аби перегрітися та й коням дати перепочинок?

— Ти що, Оверку! Не відаєш, чому маємо гнати коней якомога борше?

— А що буде, коли коні впадуть?

— Без тебе знаю, як гнати, аби не впали.

— Хто каже, не знаєш? Але ж мороз не тільки тіло — душу вже вихолодив. Ще годину-дві такої їзди — і за-
костеніємо.

Сотник обернувся, приглянувся до одного, другого козака і нічого не сказав Оверкові. А в найближчому селі зупинив-
таки коня біля більш-менш привабливого подвір'я, постукав-
ся до оселі й повелів господарю:

— Ми — гінці полковника Богуна. Правимося до гетьма-
на з терміновими звідами. Прихисти козаків і їхніх коней
бодай на годину.

— Скільки ж вас?

— П'ятеро.

— Людей можу прихистити, а коней куди подіну?

— Виведи з конюшні своїх. Нічого з ними не станеться за
якусь дзигареву годину.

— Ото напасть.

— Не скигли і обертайся швидше, — посуворішав сот-
ник, — коли не хочеш, щоб усе, що є в тебе, стало набутком
нечистих на руку зайд.

Господар видивився не знати як, та швидко втямив, про
що йдеться, кивнув на знак згоди головою й подався до хати
одягатися.

Коні його виявилися не гіршими за тих, що мали під сід-
лом козаки, принаймні троє, і сотник пождав, доки з нього та
з його супроводу вийшли дрижаки, й одминив свій рішенець.

— Ось що, пане господарю. Далі нам не можна засиджу-
ватися. Твої коні, сподіваюсь, навчені ходити під сідлом?

— Таж усі ми живемо під страхом Божим, мусимо готу-
ватися до найгіршого, готував і я своїх коненят.

— Отож так зробимо. Полишу я в тебе двох козаків із
їхніми кіньми, до Білої Церкви поскачу у супроводі решти,
але на твоїх конях. Своїх залишу в тебе, хай спочивають.
Повертатимусь назад — розміняємось: твої залишаться в
тебе, своїх заберу.

Господар не перечив. Кректав, щоправда, однак не пере-
чив.

— Знову татари вломилися?

— І татари, і ляхи.

— О Господи! Беріть, коли так. Я хіба що...

До Білої Церкви не така вже й далека лежала їм путь, та
й коней вершники не жаліли, а прибули таки поночі.

— Хто такі? — зупинили їх, коли наблизилися до перед-
містя.

— Сотник Лютий із супроводом.

— І куди правитесь?

— До гетьмана Хмеля з важливими звідами.

— Супровід нехай залишиться на місці, а сотнику велено зайти до вартівні.

— Не час для пересвідчень, козаче. Я загнав коней, поспішаючи, мені терміново треба бути в гетьмана.

— Можливо, але зайти доведеться.

— Коли так, клич сюди привідцю варті.

— А сотник тим часом зникне? Ні, пане, не буде того.

Лютий гнівався, та змушений був скоритися.

На щастя, привідцею варті виявився знайомий сотникові старшина. Він не тільки не затримав посланців полковника Богуна — дав їм супровід, аби не блукали містом у пошуках гетьмана.

Хмельницький не спав ще. Сидів у оточенні кількох старшин, виважував якусь нелегку думу, коли до зали заглянули й доповіли йому про появу нарочитих від полковника Богуна, збудився і рвійно звівся на ноги.

— Кличте.

Сотник Лютий, завваживши, що гетьман не сам, завагався: казати чи не казати при всіх?

— Ну, — пішов йому на виручку Хмельницький, — маєш від полковника депешу?

— Так, але не письмову, усну.

— Он як!

— Виїздив я із Умані тоді вже, як довкола шастали ляхи. Полковник не хотів, аби його наміри стали відомі їм.

— Ясно. То що там? Як там? Кажі.

Сотник кинув оком на присутніх. Хмельницький завважив те й повелів:

— Тут чужих немає. Кажі, з чим прислав тебе полковник.

— Вісті невтішні, гетьмане. На нас пішли не тільки ляхи з тридцятитисячним військом, а й татари.

— Знаю. Що з Брацлавом, Кальником, Уманню?

— Немирів, Кальник, Буша спалені, людей тих міст, як і довколишніх сіл, винищено.

— Про Бушу знаю. Але невже і Кальник, Немирів постигла та сама доля?

— Та сама, гетьмане. Коли не лічити тих, кому пощастило переховатися чи втекти, усіх потято, — і старих, і малих.

— О Господи! Яку ж це треба мати злобу, щоб нищити не лише воїнів, а й жінок, дітей, старих!

— Злоба справді нелюдська, та іншої від ляхів годі було й

сподіватися. Мешканці тих міст боронилися до останнього, і не тільки чоловіки, а й жінки, діди. Боронилися чим могли: шаблями, косами, вилами чи й дрюками. Буша, як знаєш, гетьмане, стояла на узвишші й мала надійний вал. Та й люду мешкало у ній немало, понад дванадцять тисяч. Ляхи і так і сяк пробували заволодіти містечком, та дарма, оборонці Буші успішно відбивали їхню навалу. Тоді Чернецький чи Лянцкоронський, не відаю вже, котрий із них, вдався до випробуваного у таких випадках способу: позбавив городян води. Скрута та не могла не позначитися на пильності, як і на опорі взагалі, і ляхи пішли на останній чи не найвідчайдушніший приступ. Коли рятунку не було вже, козаки йшли на вірну смерть, а то й убивали один одного, жінки ж кидалися разом із дітьми в обезводнені колодязі. Дружина сотника Зависного, довідавшись про загибель чоловіка, сіла на пороху бочку й сказала подругам: “Не хочу після смерті якого чоловіка бути іграшкою для лядських жовнів”. І, вистріливши з пістоля, злетіла в повітря. Були, звичайно, й такі, що пробували врятуватися. Біля семи десятків жінок, скориставшись п’яним жовнірським бешкетом, вислизнули за межі міста й сховалися в печері, прикритій від ворожого ока густим терном. Та ляхи й там винищили їх, веліли вилізти і здатися на милість переможців. У відповідь почули мушкетні постріли. Полковник Цезарій обіцяв тим жінкам помилування, аби тільки вийшли і склали зброю. Та жінки не послухалися. Кілька разів пробували жовніри підступитися до них, і все дарма: замість згоди мали кулі. Полковника збісило те. “Чоловіків ваших, — мовив, — зломали ми спрагою, вас, таких розумних, напоїмо водою”. І звелів жовнірам пустити в печеру воду. Сподівався, либонь, що жінки являть нарешті покору і вийдуть з печери, та вони визнали за ліпше вмерти, аніж ляхам дозволити збиткуватися над собою.

І гетьман, і полковники не зводили із сотника очей — такі приголомшені були почутим чи ждали ще чогось.

— Ну, а Брацлав, — поцікавився зрештою Хмельницький. — Брацлав вистояв?

— Вистояв, та дорогою ціною. Ляхи цілий тиждень (і з дня в день) лізли на стіни. Гадаю, що тільки непомірно великі втрати та ще вивертні татар примусили їх залишити Брацлав у спокої й податися на Умань.

— А що татари?

— Не об’явилися у визначений час під Брацлавом, захопилися поясиренням люду в довколишніх селах.

— Як кажуть, немає лиха без добра.

— Можливо. Тільки ми теж намало втратили і на околіях,

і в Брацлаві, а серед втрачених і військовий осаул Тимоленко.

— Наказний Тимоленко? Як же могло статися таке? Поліз у бійку?

— Була така скрута біля розчиненої вже брами, що тільки присутність наказного й могла порятувати як захисників Брацлава, так і сам Брацлав.

Гетьман важко зітхнув і не став далі слухати посланця полковника Богуну, раз і вдруге пройшовся по залі.

— Богун був у тій січі?

— А то як же.

— Як же ви могли допустити до такого? Хто очолює тепер залогу? Богун?

— Ні, прилуцький полковник Воронченко.

— А чому не Богун?

— У Богуну інший клопіт. Нам стало відомо, що ляхи об'єдналися з татарами і пішли на Умань. Богун змушений був узяти підвладні йому полки й робити так, щоб випередити ляхів, бути в Умані першим.

— Ну і як?

— Скористався тим, що татари не поспішали в путі, що й ляхи не відставали від них, грабували попутні села, й прослизнув між їхніх лав до Умані.

— Слава Богу, хоч тут поталанило. То з чим прислав тебе Богун до мене? Полковник просить допомоги?

— Так. Полковник вважає, що тобі, гетьмане, треба йти з усім козацьким військом, а також з московитами і дати ляхам під Уманню вирішальний бій. Умань — надійна твердиня. Ми вистоїмо там, бо на приступ ідуть тільки ляхи, татари уникають. Поки в них безлад, а може, й розбрат, поспіши, гетьмане. Твоя поява буде несподіваною для ворога, а несподіванка багато важитиме.

— В таку негодю, — обізвався один із полковників, — за таких тріскучих морозів, коли добрий господар пса з буди не вижене, ляхи зважилися на війну і сунулися саме в нашу землю.

— А татари? — підтримав його інший. — Беруть ясир, женуть напіводягнений люд у таку далеч, через степову пустелю. Кого вони доправлять до Криму такої лютої зими?

— Геть з глузду з'їхала татарва.

— Як і ляхи. На що вони надіються? Ну, покарають сільський люд, пустять за димом такі містечка, як Немирів, Буша. Більшого ж потугою в тридцять тисяч не досягнуть.

— На щось надіються. Татар, волохів прихопили, бач. Коли скласти усіх до купи, сила буде.

— А зима? Який дурень іде такої зими походом у чужий край, між чужий і ворожий їм люд?

Поки полковники перемовлялися, Хмельницький ходив по не такій уже й просторій залі мовчазно-зосереджений, думав.

— Сотник ждатиме нашого вирушення в похід чи має повернутися до Умані й доповісти полковникові про мій рішенець?

— Маю повернутися, і то негайно.

— Похвально. Ну то йди відпочивай, завтра буде він, потрібний тобі рішенець.

II

Хоча старшини й знали: військо прибуло до Білої Церкви не на зимовий перепочинок, будь якої миті можуть протрубити похід, все ж не так просто було підняти його й повести на ворожий табір під Уманню. Потуга немала. Є кінні полки, є піші, не бракує й обозу для двадцяти п'яти тисяч козаків, а в обозі — гармат, усякого припасу. А ще ж є й московські полки, які таборяться осібно і з якими треба погодити рішенець гетьмана негайно зніматися і йти в поміч полковнику Богуну.

Чи могли передбачити старшини, що саме привідці московської раті стануть на перепутті цим намірам? Сам Василь Васильович Шереметьєв пригнався до Хмельницького на білім коні й заволав, ледве переступивши поріг:

— Це правда, гетьмане? Ти зважуєшся в таку завірюху, за таких морозів вирушити в похід?

— Під мурами Умані не менша завірюха, боярине. Те місто обступили не тільки ляхи, а й татари. А їх мов сарани в полі. Полковник Богун волає про поміч.

— Що вони вдіють за такої негоди, та ще Богуну, знаному воякові і славному кавалерові? Певен, як стали, так і стоятимуть, ждатимуть, доки пересядуться морози, настане якесь потепління.

— Твоя певність, боярине, межує з непевністю. І потім, може, саме негодую, тим паче віхолю, й маємо скористатися. Чи уявляєш, що діятиметься в лядським таборі, коли виринемо зненацька із віхоли й підемо усім нашим військом на не облаштованого і геть не прикритого якимись облаштунками ворога? Та несподіванка може забезпечити нам порівняно легку перемогу, чого доброго покладемо нею край як лядському, так і татарському вторгненню.

— На ризиковане діло йдеш, гетьмане. Чує моє серце, на дуже ризиковане! Добре, коли станеться так, як мислиш. А

коли ні? Що, коли нас виявлять і стануть супроти нашого війська табором? Задубіємо ж на холоді і змушені будемо з ганьбою повертатися назад.

— А моє серце інше чує. Якщо так дуже вже боїшся морозу, боярине, можеш залишатися на теплих квартирах, піду на ляхів сам, але повідомлю про твою відмову йти зі мною государя і зажадаю від нього, аби тебе відкликав з України — самого чи з військом, байдуже.

Шереметьєв переконався: мабуть, крутий норвом гетьман на все здатний — і не став лізти на рожен. Хай не одразу, по певних роздумах і ваганнях, після уточнень, де стоять ляхи, де татари, поступився-таки своїм донедавна твердим і непохитним наміром.

Змагання з Шереметьєвим не пішло намарне. Гетьман врахував застереження боярина — за такої негоди можна сподіватися — й повелів старшинам рухатися в поході так, щоб козацьке військо скрізь і за будь-яких обставин було здатне стати до бою. Очолені самим Хмельницьким кінні полки йшли попереду, за кінними полками — кілька піших, за пішими — обоз, за обозом — знову піші полки, а вже за ними — московська потуга з трьох кінних та двох піших полків. Оскільки снігова віхола утруднювала видимість, а отже, й охорону війська з флангів, кінні полки вислали на фланги сторожові сотні, а кожна з таких сотень — роз'їзди.

Старшини знали, куди й чого веде їх Хмель, а все ж наступного по тривалій ночі дня військо не вирушило з Білої Церкви. Суперечки й приготування не дозволили вирушити й тоді, як сплив ще один день. Більшість козаків так собі гадала: гетьман тому й зволікає, що сподівається: ось-ось стане на годині. Хай не пересядеться мороз, але ж і вітер, а з ним і віхола мають стихнути. Котрий день уже гуляють вулицями Білої Церкви, висвистують між будівлями, завивають у димарях. Скільки можна? Та ба, не діждалися стихнення вітру за дня, не діждалися й нічної пори. І мороз не слабшав. Мело та вертіло так, що світу Божого не видно було.

Першого ж дня довелося відмовитися в путі від бічної сторожі. Виділені на те сотні раз по раз натикалися на занесені снігом балки та вибалки, а то й на яри. А ті перепони змушували їх повертатися на шлях і за кожним поверненням ламати стрій, досаждати й без того роздосадуваному війську. Довелося обмежитися передовими роз'їздами.

Був кінець січня, та зимова пора, про яку кажуть: дуй, дуй, не к Різду, а к Великодню. А все ж ждати милості від природи не доводилося. Попереду ще зими та й зими, попереду лютий місяць, а йому недаремно дали таке найменуван-

ня. Саме в лютому гуляють хуртовини, сковують землю люті морози. Схоже, що саме вона, люднева погода, започаткувалася уже в січні, і годі було визначитися на відкритих для завірюхи просторах, кому з козаків ліпше: тим, що тюпачать, спотикаючись на зрихленому снігу, і заточуються раз у раз, пішаницям чи кінним козакам. Пішаниці заздять кінним: що їм, сидять у сідлі, затуляються по можливості від вітру, ні сном ні духом не відають, що таке смертельна втома; кінні заздять пішаницям: вони весь час у русі, мають можливість зігрітися, а кінний повинен сидіти крячкою й щідити крізь зуби дрижаки, терпіти стужу, від якої годі сподіватися милосердя.

Старшини давно помітили: що далі відходить військо від Білої Церкви, то частіше зіскакують козаки з коней, тюпачать обіч них та приглядаються до тих, що попереду. “Як там? Що там?” — питають услух чи тільки поглядами і змушують врешті-решт старшин звертатися до полковників: “Час перепочити б, дати людям можливість бодай зігрітися. Закощобнуть же!”

Полковники спершу гнівалися, чуючи ті домагання, зрештою й самі почали прикидати подумки, як далеко до села чи містечка, в якому могло б знайти прихисток козацьке військо. А оскільки великого села чи містечка не було поблизу, зверталися до гетьмана з іншою порадою: на час перепочинку військо доведеться ділити на полки й розміщати в кількох попутних селах.

Гетьман не перечив, хоча такий поділ і не подобався йому. Зима й без поділу робить військо напівбоездатним. Що ж буде, коли розбредеться воно? Такої, як ця, пори в разі несподіваного нападу уся надія на вози, на козацького вужаку та на шаблю ще.

Перепочивати ж, доки добралися до містечка Охматове, місця визначеної ще в Білій Церкві ночівлі, довелося. Та й у містечку не помістилися всі. Частина козацької потуги мусила податися до Вороного, московські ж полки взагалі лишилися позаду, на місці останнього перепочинку.

Що втома валить кожного з ніг, гетьман знав по собі, а все ж повелів старшинам: пильність над усе. А вже старшини подбали, аби варта була на всіх підступах до містечка. І дозори вислали як в один, так і в другий кінець шляху. Хвалити Бога, обійшлося гаразд. Ані ляхів не помітили поблизу, ані татар, про яких Богунові посланці розповідали всяке. Не так на уманську фортецю націлені вони, як на довколишні

села. Лише хан та вірні ханові капи-кулу¹ стали під Уманню табором, усі інші подалися по довкіллю за ясиром. До Умані не так і далеко вже, зустріти їх тут, під Охматовим, цілком можливо.

Про гетьмана давно і не без підстав кажуть: лише пан Бог знає, що Хмельницький думає-гадає. Не знали й козаки, як поведеться він, коли зблизяться з Уманню. кине на ляків полки свої, не оглядаючись і не розглядаючись, чи спершу вивідуватиме. Несподіванка — велике діло, але обізнаність — не менше. Та й те сказати: чи втомлений походом, а тим більше вистуджений морозним вітром козак може зрівнятися з обігрітим і виспанним у теплі ляхом? Перед січею має бути бодай якийсь перепочинок.

Козаки не помилялися: гетьман справді думав, як повестися йому під Уманню. В усякім разі, коли рушили після ночівлі в Охматовім у путь, твердо знав: перед січею таки дасть війську перепочинок, але на такій відстані від ворога, яка дозволила б і козацьку присутність утаємничити, і до ворожого табору приглянутись, виставити непомітно гармати, нагнати їхнім вогнем як ляхам, так і татарам жаху, а вже потім пустити на них полки. Несподіваність удару таки має бути забезпечена, але й певність успіху також.

Втішна думка, як і втішна пісня, схожа на колісанку. Коли б не вранішня пора та не морозний вітер, і приспати могла б невиспаного і заглибленого в солодоші своїх намірів гетьмана. Та що це: позаду стрілянина? Не окремі, застерігаючі чи оповіщаючі постріли чути крізь завивання вітру — таки пальбу, і стріляють із мушкетів.

— Пилипе! — кличе гетьман привідцю вивідників. — Довідайся, що там?

Кінні козацькі полки не так давно перейшли через нешироку, сковану морозом річку Багву, мабуть, і піші здолали вже її. Що могло статися з тими, що йшли за пішими? Не витримав під надміру завантаженими тяжарами лід? Не може бути. Річка неглибока, а морозна зима започаткувалася давно, відлиг теж не було. Та й не та це колотнеча, що оповіщає про пригоду.

— Ляхи, гетьмане! — вихопилися із заметілі вивідники й оповістили зближаючись.

— По цей чи по той бік Багви?

— По той бік. Полки, що прикривають обоз, ведуть із ними бій.

— А обоз... Обоз де?

¹ Капи-кулу — гвардія кримських ханів.

— Більша частина обозу на цім боці ріки, та є і на супротивнім.

— Скачіть назад і звеліть полковнику Шульзі розвернути обоз по цей бік Багви й стати супроти ляхів вужакою. Піші полки боронять, прикриваючись вужакою, табір, кінні хай негайно розвертаються по один і по другий бік путі лавою і йдуть на ляхів. Та борше, борше повертайтеся, братове!

Маєш. Плекали намір вломитися у ворожий табір несподівано, а обернулося так, що ворог уготував її козацькій потузі. Як же це сталося? Ляхи всього лиш робили вигляд, що обступають Богуна в Умані, насправді йшли на Білу Церкву супроти головної сили козаків — чи довідалися, що козаки готують їм пастку, а відповіли тим же?

Віхола не дозволяє бачити поле бою. Лише по колотнечі, що пробивалася крізь заметіль, і можна було вгадати, що діється обабіч Багви. А догадка — не споглядання. Єдина надія на кінні полки. Вони розвернулися вже і пішли на ляхів. Три по один бік шляху і стільки ж по другий. А то сила. Брешуть пшеки, голими руками таких не візьмуть. Коли б тільки відрізані від війська вистояли до появи посланих їм на виручку, все інше якось буде.

Поки що важко було утямити, що діється на засніженій улоговині. Єдине вгадується: полки стинаються з ворогом, вози, тяжари розосереджуються по один і по другий бік путі та скріплюються заздалегідь наготовленими ланцюгами. То чи не єдина надія вистояти на такому белебні, як цей. Зійшлися два ворожих війська, і зійшлися не на життя — на смерть. Оскільки готували пастку ляхи, вони передбачили для себе вигоду. Що ж має вдіяти він, привідця козацького війська, аби позбавити гоноровитих панків вигоди, а уготованої йому і його війську згуби?

— Коня мені і супровід! — обернувся до полковника Ждановича.

— Але ж гетьмане, — засумнівався Жданович, та Хмельницький так гостро подивився на нього, що полковник змушений був утриматися від свого наміру — розраджувати.

— Ти, Антоне, лишаєшся тут наказним. Подбай, аби табір споруджували якомога швидше. Гармати, піхотні полки став на його оборону. Довкрузну, розуміється, однак найбільш надійно зміцни оборону табору з боку Багви.

— Подбаю, гетьмане. Може, не поспішав би кидатися у невідомість? Пилип Галабайда ось-ось над'їде і скаже, що там і як там.

— Дарма. Роби, що велено.

Жданович знав: гетьман полізе у саме пекло, тому не по-

скупився на супровід. Доручив його осаулові Ковалевському, пославши з ним дві сотні випробуваних у січах козаків.

Йшли наосліп. На щастя, одразу за річкою здибалися з Галайдою й осадили коней.

— Ну, що там?

— Погані справи, гетьмане. Ляхи відрізали від нас не лише п'ять полків московитів, а й наші піші полки, що прикривали обоз із тилу, ба й частину обозу.

— І обоз?

— Лише частину його. Гірше те, що на захоплених чи всього лиш відрізаних тяжарах є наші гармати.

— І багато?

— Біля двох десятків.

Хмельницький крекче роздосадувано.

— Вони усе ще обороняються, наші піші полки?

— Принаймні до того, як на ляхів пішли наші кінні полки, чути було, там іде бій. Опісля лише поодинокі постріли нагадували про нього. Схоже, що ляхи залишили наших пішаниць у спокої, всіх кинули на кінних.

— А ти вивідай все-таки, погромили вони їх чи залишили в спокої?

Галабайда помовчав, розглядаючись, і вже потім сказав:

— Не так просто буде пробратися туди і вивідати, а все ж постараюся.

— Постарайся, голубе. Це конче треба знати. Я буду там, — показав праворуч, звідки долітав сильніший, ніж будь-де, галас. — Коли вивідаєш щось достойне уваги гетьмана, шукай мене серед тих, що вирішують долю Запорозького Війська у шабельній січі.

III

Мабуть, тільки люди та їхня злоба спроможні на таке. Січа триває вже кілька годин, а ніхто не збирається оступатися. Падають коням під ноги ляхи, падають і козаки, та на те ніхто не зважає. Живі пориваються вперед. Ляхи тому, мабуть, що певні: після того, як розчленили козацьку потугу, їх видима більшість, недалеко та година, коли візьмуть гору над козаками, козаки, навпаки, не мають такої певності, змушені покладатися на шаблю й стояти до останнього. Вужака — то на всяк випадок, як мовиться, на лихий кінець.

— Пане гетьмане! — над'їхав на зраненім огирі полковник Тетеря! — У ляхів немає обозу. Вони вийшли назустріч нам лише кінно.

— Звідки знаєш, що тільки кінно?

— Взяли й допитали полонених.

— Гадаєш, правду сказали?

— Схильний думати, що правду. Допитували кількох, і всі сказали одне і те ж: довідалися про наш виступ із Білої Церкви від якогось білоцерківського ляхка й поспішили назустріч нам кінно.

— А що кажуть полонені про татар? Є вони тут чи немає?

— Є, але подалися на московитів і ті рештки наших, що лишилися по другий бік Багви.

— В такім разі відходьмо під захист вужаки. Маємо розглянутись та прикинути, як нам бути далі.

— Розумію. Відходь, коли так, першим, ми прикриємо.

Ляхи завважили, що козаки оступаються, і ще голосніше заволали:

— Напшуд, панове! Напшуд! Бидло показало хребти. Єше мент — і звитяга буде за нами!

Вони справді напирали дужо. Тим, що оступалися, туго довелось б, коли б з-за козацького вужаки не зустріли їх прицільним мушкетним вогнем. Помітні втрати протверезили передніх ляхів, а слідом за передніми і тих, що були далі.

Мало-помалу ворожі лави відкотилися від табору. Те полегшило становище козаків, хоча клопотів і не позбавило. Передусім мали попорати підібраних на полі січі поранених, подбати про надійний захист табору і вже потім — про бодай якийсь захистом як для себе, так і для коней. І козаки, і старшини поралися швидко, ба навіть похапливо, певні-бо були: у ляхів немає обозу, отож немає й захисту-пристанища, вони довго не відсиджуватимуться на цім белебні, знову підуть на приступ, а гетьманові інше не йшло з думки: там, в відтисненому ляхами обозі, є біля двох десятків його гармат. Усе ще обороняють їх пішаниці козацьких полків чи оступилися і віддали ляхам? Коли віддали, біда буде. Намети в його таборі розметають у клоччя, із згромаджених докупи коней зроблять криваве місиво. Як і з людей, між іншим. Що має вдіяти, аби цього не сталося? І коли? Зараз, негайно, чи по ночі вже?

Нагодився обозний і знову повернув гетьмана до застряглого в мізку клопоту.

— Як сталося, що частину обозу відхоплено від нас?

— А так, як завжди буває, коли ворог налітає із засідки. Вторгнулися зненацька і відтяли купно з пішаницями, що прикривали обоз в тилу. Хвалити Бога, що не зорієнтувалися й підім'яли під себе всього лиш частину.

— А що ж піші полки, не встигли прикрити обоз?

— Чи за віхолою можна було розгледіти? Чути було тривалу стрілянину, а чи встигли наші піші полки прикрити обоз і відійти з ним принаймні до московитів, не відаю.

Хмельницький спохмурнів.

— А коли не відаєш, то не треба вкладати мені до вух всього лиш догадки.

Помовчав, утихомирюючи себе, і вже потім поцікавився в обозного:

— Нагодувати козаків є чим?

— А то як же.

— Постарайтесь, і по можливості спішно.

Обозному неважко було догадатися, чому гетьман розпорядився так: він жде чергового лядського нападу. Недаремно ж вони застукали козаків у відкритому полі і розчленували військо. Тільки дурень не скористається такою перевагою і не довершить замислене до кінця. Та й дражливість Хмельницького промовляє не про щось інше. Та даремно обозний бідкався цим — сталося інше. Як тільки козаки більш-менш підкріпилися їжею та попорали коней, від того ж гетьмана надійшло повеління: коней передати на руки коноводів, усім іншим роз'єднати вози та тяжари і йти, посовуючи їх поперед себе, на ляхів. То був давно випробуваний, але й забутий за давністю літ спосіб наступу: йти на ворога табором, в разі потреби розмикати його й випускати назовні військо чи, навпаки, замикатися й вести, прикриваючись возами, обонний бій.

— Що це гетьман намислив собі? — допитувалися молодші козаки в старших. — Має намір наблизитися до відторгнутого ляхами обозу й заволодіти ним?

— Один пан Бог знає, що Хмельницький думає-гадає. Може, й так, хоче наблизитися до відторгнутого ляхами обозу й заволодіти ним, а може, й ні.

— Таки ні, товариство. Обозом нам не заволодіти вже. Хто-хто, а Хмельницький розуміє це. А ось до Охматового не завадило б повернутися. У полі ж довго не всидимо, задубіємо на морозі.

— Що правда, то правда. Чи намети захистять від такої холоднечі? Удень, працюючи, і то дрижаків не позбудешся. А що буде, коли залишимося тут на ніч?

— Поки що козацтво іменує це поле Дрижополем, а заночуємо, то місце нашої січі з ляхами удостоїться й іншої назви — Крижополя. Отож Хмельницький і хоче, щоб ми і діло робили, не гаючись, і грілися.

— Маєш рацію, брате. Бігме, маєш рацію. Ліпше вже у

січі з ненависним ворогом загинути, аніж від січної стужі.

Котити вози у добряче засніженому і зритуму копитами полі не так просто було. І натужилися, і крєтали, натужачись, козаки, нерідко із шкіри пнулися, а все ж посувалися вперед, щоправда, незлагоджено, одні вихоплювалися, інші відставали. А незлагодженість не могла не позначитися на успішному переміщенні табору. То це зараз. А що буде, коли помітять їхнє переміщення ляхи?

Чого побоювалися, те не забарилося постигнути. Лядські роз'їзди не довго доглядалися, яка мара суне на них. Збагнули, певно, що й до чого, й погнали прищпорених коней туди, де таборилося їхнє військо.

Козацькі старшини певний час не звертали на них уваги, одначе недовго й зволікали з потрібним у таких випадках повелінням. Прикинули, либонь, скільки часу потрібно ляхам, щоб з'явитися перед козацьким табором, й розпорядилися опоясувати табір вужакою, бути готовими зустріти ворожі лави як мушкетним, так і гарматним вогнем. Козаки й не гаєлися, а проте не скрізь устигли скріпити до появи ляхів вози. Ляшки, щоправда, зблизившись, не одразу пішли на табір. Вигравали поодаль на конях та доглядалися, зрештою почали виголошувати звичні в таких випадках кєпкування.

— Цо, бидло козацьке, до самої Білої Церкви пхатимеш вози чи тільки до Охматового?

— Пхай, хлопе, пхай! Поля тутки стане.

— Вийти з-за возів лячно, еге? Ну, то сидіть тамечки. За ніч із вас сосульки будуть, бо скоро й погрітисся не дозволимо.

— А біля чого грітимешся ти, паскудний пшеку? — подавали голос із козацького табору. — Хіба біля кобилячого вимені. У нас хоч живність є. А що ти їстимеш, будучи відрізаним від обозу? Таки ж кобиляче вим'я ссатимеш.

— Пся крєв! — лютували передні, з усього видно, чільні ляхи, й приострожували ні в чому не винних коней. — Настанє час, дістанемо вас і за возами.

Того часу не довелосся довго ждати. Козаки не скупилися на дотєпи. Один із них так дошкулив ляхам, що вони не витримали й погнали коней на козацький табір. Гармаші не встигли зустріти їх вогнем своїх гармат, зустріли ті, що стояли за возами з мушкетами. Послані з них кулі знайшли свою ціль — кільканадцять ляшків вивалилися з сідел на землю, ще більше було поранених, а поранені волали про поміч, яку змушені були надавати вцілілі. Однак вистачало й таких, які досягли вужаки й метнули в козаків списи. Вони

не досягли бажаної мети — козак на те й козак, щоб знати, як ухилитися від такої зброї. Та ляхи поверталися назад не без зиску для себе. Прикинули: либонь, якщо через тяжари перескочити конем важко, то через вози можна, і знову пішли на приступ, за цим разом, може, й не чисельнішими, але рідшими лавами.

Хмельницький завважив те й збагнув: гармати мало зашкодять розрідженим лавам. Рвійно обернувся до тих, що мали нести його повеління війську.

— Скачіть, панове, до полковників і скажіть їм, що за цим разом ляхи мають намір вломитися в наш табір. Хай зміцнять передні лави оборонців: поруч із козаком, який разитиме ляхів із мушкета, поставлять козака із шаблею і списом.

Він не помилився. Гармаші мало зашкодили розрідженим лавам кінних, і ті, досягнувши вужаки, або ж спонукали нажаханих коней сягнути через воза, або стрибали з них на воза чи тяжару, стріляли в першого, що потрапляв на очі, козака з пістоля й тут-таки відбивали, коли встигали відбити, наставленого на них списа чи шаблю.

З першими відчайдухами козаки поралися доволі успішно, вистачало сили та снаги поратися і з другими, третіми. Та, коли ляхи полізли на вужаку оравою, змушені були уступити місце для шаблювання своїм кінним. І започаткувалася битва, яку віддавна і не без підстав іменують січею. Ляхи тямли: оскільки вони вломилися в табір, назад вороття не буде, тут же на них звитяга або смерть. Та в козаків також не було вибору. Кожен із них твердо знав: або вистоїть і пере-може, або загине. На щось інше сподіватися годі.

Тож і зчепилися супротивні сторони не на жарт. Ішли лави на лаву й билися доти, доки в руках була сила та сприяла фортуна. Козакам вона допомагала більше: вони кінні, могли дістати ворога на відстані — списом, могли приострожити коней і кинути їх на згромаджених ляхів, а вломившись у їхні лави, разити навсібіч шаблею. Та не ловили гав і ляхи. Котрийсь знімав козака із сідла пострілом із пістоля, котрийсь встигав юркнути коневі під черево й розпороти його шаблею чи ножем, а то й перетяти горло, а вже над поваленим на землю козаком торжествувати на всю широчінь вдоволеної звитягою душі.

А січа тривала й тривала, і оскільки ані одне, ані друге військо не мало наміру поступатися, місце сутички між ними щільніше й щільніше вкривалося трупом. А по трупах могли ходити тільки люди. Коні косили очима, дико іржали, безжально приострожені, а все ж тоді тільки подавалися вперед, коли знаходили між трупів щілину, в яку могла ступити нога.

Хмельницький бачив те і гарячково дошукувався, що має вдіяти, аби примусити ляхів залишити табір.

— На весь кіш лядського трупу не стане, гетьмане, — розгадав його тривогу осаул Брюх. — Коли так устилатимуть землю трупом, далеко не знайдуть.

— Хода їхня кривава, а все ж посуваються. Скачи до полковників і звели їм кинути в січу свіжі сотні, на зміну тим, що поріділи. А тим часом готуватимемо піших. Саме вони мають вирішити, хто ночуватиме в цім таборі.

Свіжі сотні вломилися у лядські лави зі свіжими й помітно відчутнішими силами, та, поки міняли на полі брані побратимів, ляхи встигли переступити через загату з трупів і зустріти свіжі козацькі сотні на чистім, хай і зритім копитами полі. Той їхній поступ не міг не збентежити гетьмана. Коли й далі так піде, ночуватимуть у таборі-таки ляхи. Бачив, свіжі козацькі сотні силкуються зупинити той поступ, відкинути ляшків назад, та чи пощастить їм? І чи надійною є його сподіванка на піших?

Саме тоді, як гіркота безвиході відчутніше, ніж досі, стала гнітити Богданові серце, почувся благальний крик:

— Та розступіться ж, дайте дорогу!

Хмельницький обернувся на той крик і нагледів козака, який, без сумніву, пробивався саме до нього.

— Гетьмане! — гукав, зближаючись. — Полковник Богун прибув до табору з усією своєю потугою. Питає, яким буде твоє повеління.

— Скільки з ним козаків?

— Усі три полки, ті, що завжди під його рукою.

Хмельницький, не гаючись, сів на коня й повелів вісникові:

— Веди до нього.

На розмови, ба навіть на радість, спричинену такою жаданою зустріччю, не було часу. Обійняв Богуна, мов брата, й повелів коротко, як повелівають у вирішальну мить:

— Ляхи в таборі. Напирають потужною силою. Обійди вужаку зліва і справа і відтисни від нього кінні ворожі лави. Із спішеними ми упораємося. Дій, полковнику. Про все інше — потім.

Поява Богуна з десятьма тисячами добре вишколених і випробуваних у січах козаків, та ще в такий вирішальний мент, в такім до лиха небажанім місці, понівечила й пустила за димом геть усі, такі райдужні досі сподіванки гетьмана Потоцького. Козаки бурею налетіли на його заклопотаних розщепленням та розтягуванням вужаки жовнірів і змели в

змиг ока як тих, що поралися біля возів, так і тих, що ждали в передніх кінних лавах, коли розчистять для них і їхніх коней путь до козацького табору. Змели й одразу ж розвернулися та спрямували вістря своїх шабель на решту когорт Потоцького. Завваживши, яка сила кінних іде на них, ляхи стушувалися і стали оступатись.

— На Бога, панове! — чути було надривний голос котрогось із лядських привідців. — Куди ви? Схаменіться! Наші в козацькім таборі!

— Це Богун! Тутки з'явився Богун із своїми головниками!

— То й що? Не оступатись! Напшуд, холера вас забери! Напшуд!

А оступитися довелося, і далеко від того місця, де чекали на вторгнення в козацький табір. Лише ніч та поява гетьмана Потоцького на путі тих, що відступали під натиском Богунових полків, змусила ляхів прийти до тями і вчинити якийсь опір.

IV

Гетьману Потоцькому можна було б не так уже й пасіювати цього вечора. Стратегію його пустили за вітром — і в цьому немає вже сумніву, — але ж він, на відміну від його запеклого ворога — Хмельницького, ночуватиме у теплій хаті Охматового. То, прошу ласкавих панів, хай і якась там — все ж перевага. Та не до неї було панові гетьману. Сидів за столом і люто та незмигно дивився чи то в облюбований ним кут невибагливої сільської оселі, чи в ту далеч, яка може бути осягнута лише думкою.

— Заслін супроти козаків виставили, — доповів котрийсь із найближчого оточення.

— А обоз, що правиться з Умані, застерегли про можливу зустріч із козаками?

— Послали надійний загін на чолі з Завішею. Він знає, як обійти козацький табір і доправити обоз без будь-яких пригод.

Потоцький підвівся і став перед вікном, дослухається до віхоли, що билася та й билася в шибки селянської оселі.

— Ну, а цього, Каммабет-мурзу, я діждуся сьогодні?

— Запевняв, що незабаром буде.

— Гевал один. Що він дозволяє собі? Скільки можна чекати на нього?

Помовчав і вже потім звернувся до старшини, котрий доповідав йому.

— Знову шліть гінця, хай нагадає мурзі: заходить у гли-

боку ніч, а нам треба багато чого обміркувати перед завтрашньою січею.

— Буде зроблено, пане гетьмане.

За цим разом Каммабет-мурза не примусив себе довго ждати.

— Аллах тому свідок, — визнав за потрібне пробачитися перед не вельми привітним гетьманом, — не міг прибути одразу ж. Булуки¹ немало зі мною, а прихистити їх ніде.

— Чи справді так багато?

— Гетьман сумнівається? Він не вірить?

Потоцький не стримався і дав волю гнівові своєму.

— А де були твої численні булуки, мурзо, коли ми стікали кров'ю у січі з козаками?

Мурза відчув: ним не задоволені, йому попірають — і помітно одмінився на обличчі.

— Гетьман не знає, де були мої булуки? А хто відтіснив від козацького табору московитів і погнав їх пріч? Хіба не мої нукери²?

— Відтіснили й пішли по селах брати ясир? Ми так не домовлялися, мурзо. За ясиром ви мали йти тоді, як козаки будуть погромлені, а Україна відкинеться від Москви й повернеться в лоно ойчизни нашої. А ви що робите? Скільки нукерів прибуло з тобою? Тридцять, а то й усі сорок тисяч? Де вони? Були б поруч із моїм військом, від козаків і сліду не залишилося б.

— І тих, що є при тобі, досить буде, щоб не залишилося й сліду.

— Не досить! — знову вибухнув гнівом Потоцький. — У поміч Хмельницькому прибув Богун із численним військом. Мурза зустрівся коли-небудь із Богоном?

Татарин осміхнувся, але то була не та усмішка, що обіцяє прихильність до співбесідника.

— Каммабет-мурзу не треба лякати Богоном. Каммабет-мурза стинався з козаками, і не раз.

— Ну, то завтра знову матимеш нагоду зустрітися з ними. І підеш на козаків першим, чув?

Привідця татарських булукив звужив до ледве помітних щілинок очі. А то недобра прикмета. Схоже, що він не просто гнівався — лютував у душі.

— Каммабет-мурза діятиме на свій розсуд, гетьман хай діє на свій.

— Отак?

¹ Булук — загін

² Нукери — воїни.

— Саме так. Татаристан посилав мене громити козаків разом із Ляхистаном, а не коритися Ляхистану. І мені, і нукарам моїм не до вподоби, коли нас примушують коритися.

— Але ж була саме така домова: ви йдете в поміч королівському війську.

— Іти в поміч — не означає коритися, гетьмане. На цьому й завершимо домову. До завтра.

Обернувся й пішов. А гетьман Потоцький дивився йому услід і німував, приголомшений вивертнем голомозого. Хотілось покликати, хай не благати, все ж порозумітися якось із ним, — і не міг. Є ж бо свідки такого нешанобливого ставлення до нього. До нього, коронного гетьмана і уродзого шляхтича! Чи він може так низько впасти й принижуватися перед якимсь... якимсь мурзою?

А в наметі Богдана Хмельницького раділи тим часом зустрічі й обіймалися на radoщах.

— Спасибі, лицарю! — дякував Хмельницький Богуну й пломенів видом та чувся збудженим не знати як. — Сердечне спасибі! Так вчасно з'явився ти у наших таборі і так надійно виручив! Хто знає, чи й вистояли б, коли б не твоя поміч.

— Чи міг я всидіти за мурами Умані, коли довідався, яку пакость готують тобі ляхи.

— Твоя обізнаність із намірами ворога завжди і всім видавалася дивовижною. Певен, вона — одна із складових твого повсюдного успіху. Але як же Умань? Полишив напризволяще?

— З якої речі? Умань теж буде кому обстояти, коли відшукаються бажачучі заволодіти нею. Подільський полковник Остап Гоголь тримає оборону міста.

— Гоголь — надійний привідця, але й ворог у нього не з плохих. Обоз лядський там же, а з обозом до чотирьох тисяч прусських пішаниць.

— Немає вже там, гетьмане, ані обозу, ані прусських пішаниць. Усі пішли слідом за кінними полками Потоцького.

— Он як. То де ж вони? Усе ще в путі?

— Усе ще в путі. Я не став зчіпатися з ними, обійшов стороною, аби не затримуватися і вчасно прийти тобі на поміч.

— І добре зробив. Важливо татар, кінні полки Потоцького знешкодити й примусити піти з нашої землі, з обозом уполаємося якось.

Сиділи опісля у вузькому колі старшин, грілися біля гарячої страви й міркували вголос, як же їм бути з Потоцьким

та його поплічниками — татарами, з їхнім обозом, зрештою, який коли не поночі, то вранці має досягти Дрижопільського поля.

— Чотири тисячі пішаниць — то не така вже й абищиця, — замислено мовив Тетеря. — Погромити їх не так просто, але й допустити, аби досягли табору Потоцького, теж не можна. То буде он яка поміч йому.

— То що ж ти пропонуєш?

— Комусь із нас треба вийти вдосвіта супроти лядського обозу й погромити його чи принаймні затримати, не дозволивши з'єднатися з Потоцьким.

— Слушна думка, — підтримав Тетерю Яків Сомко. — Та передусім треба вивідати, де ночує лядський обоз, і впасти на нього вдосвіта, коли обозні спатимуть ще.

— Ось цю повинність і покладемо на тебе, — Хмельницький йому. — Тільки не сподівайся, що ляхи спатимуть, гадаю, вони й поночі йтимуть на з'єднання з Потоцьким.

— В таким разі не розминуться з нами.

— А коли підуть стороною, в обхід нашого табору?

— І таке може бути.

— Отож подумай добре, як зробити, аби ти не розминувся з лядським обозом.

Сомко покректав і вже потім висловив своє невдоволення вголос.

— Мій полк і без того зазнав численних втрат.

— Тому й покладаю цю повинність на тебе. У таборі чи поза табором буде набагато грізніша битва, аніж у тебе з обозними.

— А пішаниці? Їх гетьман не бере на карб?

— Беру, чом ні. А все ж тут буде набагато сутужніше, аніж там. Потоцький покличе в поміч татар. І постарається зробити це протягом ночі. Їхня об'єднана сила — неабияка сила, панове, з нею нелегко буде упоратися.

— В усякім разі, маємо надійно укріпити табір, — озвався мовчазний досі полковник Пушкар.

— Згоден, — підтримав його Богун, — табір має стати недоступним для лядської кінноти. Та чи варто сидіти в таборі усім? Он скільки в нас коней, людей. А в ляхів таки є гармати, хоча б і ті, що захопили в нас. Великої шкоди завдадуть, коли почнуть бити по табору.

— Пропонуєш вивести всіх зайвих за межі табору? — скинув на нього погляд Хмельницький.

— Так. На захисті табору мають залишитися переважно піші козаки.

Всім іншим треба вийти і стати на січу з ляхами у відкритім полі.

— Згода, — підвівся й пройшовся в наметі Хмельницький. — Однак запасні ворота з обох сторін табору маємо лишити, на той випадок, коли й кінним доведеться шукати захисток у таборі.

— Всього лиш захисток чи й сховок? — прискалив хитре око Пушкар.

— А коли й сховок, то що? — зупинився перед ним гетьман. — Аби про це менше думали, зробимо ще одне. У нас є резерв, той, що перебуває в Білій Церкві. Це і козацькі полки, і московські під орудою Бутурліна та Трубецького. Негаймо маємо слати туди гінців і кликати усі ті полки собі в поміч. На цім, як іменують його козаки, Дрижопільським полі, з усього видно, вирішуватиметься доля започаткованого ляхами походу в Україну. Маємо кинути сюди усе, що є в нас під рукою.

— Інакше кажучи, тут буде січа, про яку кажуть: або — або.

— Саме так: або — або.

V

Ніч не обіцяла козакам належного перепочинку. Помітно сильніше, ніж удень, тиснув мороз, лютував північно-східний вітер, й гуляла полем хуртовина. Козаки й не поспішали до наметів — передусім мали подбати про коней. Зимова ніч — як вік: що буде з ними, коли не прикрити бодай від вітру, якщо вже не можна захистити від безжально лютої нічної пори стужі? На лихо, й прикрити не в кожного є чим. Попона не зарадить біді, а кирея й козакові потрібна. Всякий милосердний задубіє без неї навіть у наметі.

Переважає більшість козаків тупцювала з тієї причини біля коней та дбала як про захисток, так і про наїдки для них, а вже потім — про своє місце в наметі. А полковник Сомко і на таке не міг розраховувати. Повернулися з вивідин козаки, яких посилав на розшуки лядського обозу, і з неприємною новиною: селяни сусіднього з Торчицею села запевняють, що ляхи ще завидна звернули з путі й пішли на Охматове поле, не інакше як в обхід козацького табору.

— Прокляття! — схолонув серцем Сомко. — Якщо це правда, ми не перехопимо вже їх. Ви перевірили? Хоча б сліди їхні бачили в снігу? Адже йшов великий обоз, і йшов полем. Не може бути, щоб не полишив слідів.

— Дуже невизначні вони, сліди, снігом замело. Але й

сумніватися, що ляхи пішли в обхід нашого табору, немає підстав.

Полковник кривиться досадуючи.

— Гаразд, ідіть. Маю порадитися про цю прикрість із гетьманом.

Вони уже й не заснули тієї ночі. Спершу прикидали всім старшинським гуртом, що може бути, коли ляхи виставлять проти козацького табору усі свої гармати, потім радилися, як уникнути згуби від лядських гармат. Мабуть, нічого іншого не спромоглися вигадати: коли настав ранок і козаки встигли попорати коней, себе, надійшло повеління, про яке знали вже у таборі, принаймні старшини: захищати його залишаються гармаші, піші полки та вибіркові кінні сотні. Всі інші виходять за межі табору і тримаються на такій відстані від нього, щоб ляхи не змогли доглядітися передбаченого старшинами переміщення козацької потуги.

За цим разом Потоцький не став гребувати досвідом ворога, пішов на козацький табір точнісінько так, як ішли учора на його когорти козаки: по центру — вози та тяжари з гарматами на них, по боках — кінні, а вже там десь пішаниці. Їх помітили, звичайно, й зустріли щільним вогнем гармат. Ляхи не зупинилися, навпаки, прискорили ходу. Видно, мали намір підійти поближче й разити козаків напевне. А той намір не обіцяв чогось утішного. Старшини збагнули те і зважилися шукати рятунок на вістрі козацької шаблі. Знали, намір цей ризикований. Видимість погана, а відомостей про ворога, по суті, ніяких. Зважаючи на це, не всі полки кинули у січу, на всякий випадок приберегли й резерв. Очолена Хмельницьким потуга пішла на ляхів по ліву руч, очолена Богуном — по праву. Їхня поява на флангах, та ще так несподівано близько, не могла не посіяти серед ворожих лав непевності, а там, де непевність, там і розгубленість, і ляшки завертілися, стали міняти лаштунок, а поки міняли, козаки були вже на відстані, що не лишала часу на роздум, треба було ставати стіною проти лавини, що накочувалася, й спробувати коли не зупинити її, то принаймні не бути поглинутими нею. Засніжене поле потемніло враз і стало схожим на зворохоблений вир нажаханих страхом диків. Започаткувалася уперта й до лиха кривава січа. Брязкіт шабель то брав гору над виголошеною на всю широчінь душі людською злобою, то заглушався, надто тоді, як до вояцьких погроз та проклять додавалося іржання нажаханих чи вражених крицею коней. Як одні, так і другі не дослухалися вже до повелінь привідців. Та чи й були вони? Кожен мав перед собою свого ворога й діяв на власний розсуд. І козаки, і ляхи розуміли: оступа-

тися нема куди. Той, що оступиться, піде з цього поля не просто переможеним — погромленим і, що найгірше, — знеславленим, коли взагалі зможе піти. Тож одні напірали кінними лавами так, що й виставлена супроти них правдива стіна неспроможна була б, здавалося, лишитися непорушеною, інші не менш уперто опиралися й оступалися тоді лиш, як лави їхні рідшали й змушені були уступити місце іншим, не знекровленим січею хоругвам.

Богун ще в Умані знав: з військом, що вторгнулося цієї зими в Україну, прибули чи не найзапекліші ненависники повстанського українського люду. Це і коронний гетьман Потоцький, і польний гетьман Лянцкоронський, і ренегат Дмитро Вишневецький, не кажучи вже про менш знаних козакам — таких, як Балабан, Шембек, Себастьян Маховський. Чи є вони на полі брані? Потоцький, Лянцкоронський навряд. Ці десь там, із захистку керують військом. А Балабан, Шембек, Вишневецький, Маховський — ці, напевне, тут, серед кинутих у січу. Чому ж не бачить їх у передніх лавах? Не зважуються вийти? На кого, на кого, а на Вишневецького це не схоже.

Козаків у його, Богунових, полках немало, полковники, сотники — надійні вояки, їм не треба підказувати, як поводитися з ляхами навіть у таких, як ця, січах. А все ж треба б вийти з передньої лави й розглянутись, чи все йде як треба. Ляхи можуть скористатися недоглядом і затіяти щось несподіване, а, отже, й пагубне. Хмельницький також добряче тисне на хоругви Потоцького. На супротивнім боці лядського війська чути не меншу, ніж тут, колотнечу. І гармати не мовчать. Як лядські, так і козацькі. Ворог, виходить, не втрачає надії, стоїть на своєму. Цікаво, чим усе це завершиться?

— Ониську! — покликав полковника Багрія. — Бери на себе виправу і пробивайся до лядських гармат, а я розглянуся тим часом та прикину, що треба вдіяти, аби зломити нарешті опір цих зайд.

Полковника Богуна давно і не без підстав іменують у війську лицарем із лицарів, улюбленцем не лише козаків, а й долі. Він належить до тих привідців козацького війська, які далеко бачать і ніколи не вагаються, навіть тоді, коли напевне знають: перед ним удвічі, а то й утричі чисельніший ворог. А сьогодні й Богун не міг зізнатися сам собі, чим завершиться січа. Ляхи кинули в бій потужну силу. Якщо козаки й тиснуть ще на них, то завдяки ліпшій вишколеності, а ще лицарському духу, що зобов'язує кожного не думати про страх і не боятися смерті.

Видимість не дозволяє окинути зором усе поле. Он як

пильно доглядається до нього, а досягнути не може. І поруч, і далі, і ген аж далі стинаються з кінними, вирують при-страсті, чуються погрози чи благання тих, що потребують помочі.

“Ця зустріч із ляхами навряд чи матиме продовження, — подумав полковник. — Тут справді буде так, як сказав Хмельницький: або — або”.

Розглянувся ще раз і не встиг підібрати поводи та здійснити те, що намислив, як до нього надїхав з правого крила козацької лави гінець і крикнув, зближаючись:

— Біда, полковнику! Там, — показав нагаєм у той бік, звідки пригнався, — татари!

— Резервний полк туди! — повелів Богун тим, що супроводжували його, й погнав коня на праве крило своєї потуги.

До татар у козаків особлива ненависть, тим паче тут, далеко від Узухри¹. Якщо ляхи прийшли в Україну обстоювати свою, хай і не по праву набуту владу над українським людом і українською землею, то ці голомози опинилися тут яко зайди, яким немає діла до ворожнечі між ляхами та українцями. Вони — ті непрохані, про яких кажуть: де двоє б'ються, третій — не лізь.

Можливо, саме про це й нагадували козаки татарам, заносячи над ними шаблі й опускаючи їх з такою силою, яка не обіцяла пощади. За брязкотом шабель, за безліччю схожих на прокляття Всевишнього з небес погроз годі було втямити, хто що виголошує, бажаючи ворогові смерті чи йдучи на смерть. Зійшлися дві свіжі сили і зчепилися так, що вгомонити їх можна було лише в один спосіб — вибити із сідла. Тут уже мало важило чнесь повеління. Кожен повелівав сам собі, якщо й доглядався, то до сусіда чи побратима, рідше — до сотні, до того, куди веде її сотник. І години, і дргу, і третю отак. Стиналися, падали, вибиті із сідла, чи вибивали інших і не відали: буде він, кінець цій кривавиці, чи не буде його. Коли ж діждалися, не одразу повірили, чому так. Татар до гибелі, але знялися раптом і стали відходити, сяк-так прикриваючи свій відступ.

— Що з ними? — допитувалися козаки, надто ті, що переслідували татарські булуки і змушені були повернутися.

— Звідки можемо знати? — відповіли їм. — Сказали: не треба гнатися. Залишили ляхів, подалися пріч, то й нехай.

Пізніше вже, як зібралися більш-менш докупі, довідалися: то заслуга полковника Богуна. Вишукав він серед мелькаючої

¹ *Узухра* — татарська, а правдивіше ногайська назва степу між Дніпром і Доном.

перед очима татарви розкішно вбраного бея чи мурзу, лихий їх розбере, й став прокладати до нього шаблею шлях. Нукери стіною ставали перед ним, намагалися не підпустити до того знатного татарина. Та дарма. Полковник проклав-таки шлях до бея чи мурзи, а вже як зійшовся з ним, не довго воловодився. Чи то потяв свого ворога, чи всього лиш поранив, упав він коневі на гриву і не підвівся більше. Татари всією оравою пішли на полковника, відтіснили від знатного татарина й поспішили відійти з ним, прикриті іншими.

— Мабуть, то їхньому привідці дісталось від полковника.

— Може бути. Гляди, то сам Каммабет-мурза був.

— На Каммабет-мурзу не схожий, молодий. Може, то Карач-беї або Нуреддін-салтан¹?

— Байдуже, котрий із них. Важливо, що татари полишили поле січі, схоже, що не на час — назовсім.

Коли наблизилися переслідувачі татар до табору, почули: трублять відбій — і зачудувалися.

— Наші чи ляхи трублять?

— Схоже, що ляхи.

— Оказія. Невже просять замирення?

— Скажеш таке. Потоцький швидше дозволить себе у багні викачати, аніж проситиме у козаків замирення.

— Але ж просять. Таки ляхи просять.

VI

Не тільки козаки, полковники були подивовані таким раптовим наміром ляхів припинити січу. Чого раптом? Довідалися, що їх полишили татари? Зазнали відчутних втрат? Але ж про відступ, коли не втечу, татар на той час вони не могли знати, а втрати... Хто їх не має? Либонь, щось інше примусило трубити.

— Не знаєте що? — прискалив око завжди схильний до жартів хорунжий Завалій. — Настав час обідати, ось і затрубили. Чи вам уперше мати справу з ляхами, не знаєте хіба: вони навіть до сну відходять в один і той же час.

— А як же тоді із зальотами? Кажуть, аж надто голінні до них.

— Ну, зальоти — то виняток. Ходити на зальоти — не те що стинатися. На голодний шлунок не повоюєш.

— Чешіть язики, може, легше стане, — урезонив бесідників котрийсь із поміркованіших.

¹ Нуреддін — другий після калги претендент на місце хана.

— А тобі не все одно?

— Бо таки не все одно. Патякаєте казна-що. А того, що поламали на нас зуби, не допускаєте?

— Радий був би так думати, та бувальці мої не дозволяють.

— О-о, тоді вони в тебе, Даниле, ледачі, — Завалій йому. — Мабуть, тільки Берестечко й пам'ятають. А Жовті Води, Корсунь, Пилявці, зрештою? Або битви під Збаражем, Батогом?

— Там ми мали он яку силу. Сто, а то й більше тисяч, а тут всього лиш двадцять п'ять.

— Чому ж двадцять п'ять? А Богунових полків не лічиш?

— Вони більше татарами були заклопотані.

— Не всі, Даниле, не всі. Два полки і проти ляхів стояли, принаймні до появи татар.

У таборі так і не довідалися, що змусило ляхів оступитися під захист табору й просити в козаків замирення. Більшість схилилася до думки, що розрахунок на сьогоднішній погром козацького війська належав не Потоцькому, а комусь із його підручних, і, коли той розрахунок не виправдав себе, Потоцький вирішив повернути військо на висхідні позиції і вчинити по-своєму.

— Які втрати понесли ляхи там, де стиналися мої полки, я бачив. А що скажуть пани полковники про лядські втрати на супротивнім боці?

— Не лічили ми їх, гетьмане.

— Знаю, що не лічили. Але ж поранених підбирали. Невже не можете прикинути, скільки лежить забитих?

— Наших біля двох тисяч не долічуємося. Їхні лежать густіше.

— Якщо це справді так, то втрати також причина припинення січі, принаймні одна з них.

Старшини промовчали. У кого повернеться язик сказати: замирення не бажане? Не рубатися ж цілоденно, та ще на такому холоді. Та коли розкинути кебетою, то сидіти хай і в таборі, все ж на белебні і за такої стужі, теж не велика втіха, тим більше що є поранені. Що буде з ними, коли залишаться тут на ніч, а там, гляди, знову на день і знову на ніч? Не витримають люди, погибель прийде — і на багатьох.

— Якщо сьогодні не вирішимо долю цієї битви, — надумався й подав голос Богун, — доведеться відходити й ховатися за мурами Умані.

— Поранених треба везти туди зараз, — не заперечував полковнику, але й не зовсім погоджувався з ним Хмельницький. — А всі інші зачекають. Має ж надійти нам допо-

мога з Білої Церкви. Якщо це станеться, таки довершимо погром ляхів, а ні — іншого вибору не буде, доведеться йти під захист уманських чи білоцерківських мурів.

Так, мабуть, і діяли б, та ляхи й за цим разом перекапустили наміри козаків: рівно через дві години відновили наступ і, що немало здивувало всіх, — кинули на табір Хмельницького не кінноту — пруських пішаниць.

— А що, не я казав, — торжествував хорунжий Завалій. — Пообідали ляхи й знову пішли на приступ.

Козаки відгукнулися на ту його заувагу своїми жартами, та недовго жартували. Прусси пішли на них так навално, що багатьом, надто тим, що стояли одразу за возами й зустрічали піші ворожі лави вогнем із мушкетів та гармат, було не до жартів

— Іване! — обернувся Хмельницький до Богуна. — Виводь свої полки поза табір й готуйся вийти на пруських пішаниць кінно. Ти, Павле, і ти, Якове, — кивнув у бік Тері, потім — Сомка, — також. Решті бути готовими зустріти ворога в пішім строю.

Метушня, викликана переміщенням війська, тривала довго, та не вона дратувала гетьмана. Ляхи підтримували наступ своїх пішаниць гарматним вогнем і били не так по козацьких гарматах, які завдавали їхнім пішаницям найбільшого урону, як по не в міру густозаселеному табору.

— Швидше повертайтеся, панове! — хмурився Хмельницький. — Швидше! Не бачите хіба: у таборі маємо більший крон, аніж на переднім краї вужаки.

То було справді так, але й тим, що боронили табір на переднім краї, теж погрожували недобрим. Прусські пішаниці йшли на козацький табір, прикриваючись щитами. Козаки щедро пригощали їх пострілами з мушкетів, та швидко переконалися: послані ними кулі не пробивають мідних щитів і не наносять ворогові бажаного урону. Уся надія на гармати. Вони таки розріджують лави щитоносців, та ба, гармат у козаків не так уже й багато, щоб упоратися з пруссами. Значна частина з них добиралася-таки до вужаки, лізла на вози та тяжари, і тільки козацькі списи та шаблі могли уразити їх чи скинути пріч.

— Біда, гетьмане! — надбігло кілька волаючих про поміч. — Мушкетні кулі не беруть пруссів. Потрібні козаки.

— Будуть. Ідть і тримайтеся поки що. Спішені полки вийдуть зараз за межі табору і постараться упоратися із щитоносцями. Чули, братове? — обернувся Хмельницький до полковників. — Настав ваш час. Ідть і покажіть чужинцям, чого вартий козак і в пішім, не тільки кіннім строю.

Січа пішаниць із пішаницями тривала так само довго, як і кінних із кінними. І крові пролилося не менше, а видовисько було таке, що проти ночі не годилося б і згадувати. Полонені прусси, заприсягаючись опісля у своїй невинності, розповідали, як сталося, що саме вони пішли на козацький табір. Привідця їхній, чуючи, як розпікає коронний гетьман своїх полковників за програу в кіннім строю січу на Багві, зверхньо посміхався до певного часу. Коли ж докори Потоцького, як і нарікання та погрози, вичерпали себе, підвівся і заявив:

— Пане коронний! Дозвольте моїм пішаницям піти на козаків.

Потоцький дивився на нього з неприхованою цікавістю і відмовчувався.

— Певні, що упораетесь з ними?

— За вашої підтримки, розуміється. Мої пішаниці, як відомо, ідуть на ворога, прикриваючись щитами. Дійдуть до табору неушкодженими та й там, у таборі, матимуть значну перевагу над козаками. З такими, як мої пішаниці, вони не мали ще діла, отож пан страх також буде нам в поміч.

— А й справді, — оживився Потоцький. — Чому б не напустити на тее бидло саме пішаниць? Тим більше що ми підтримаємо їх вогнем із гармат, а в разі потреби — і кінно. Прошу пана регіментаря, покажіть усім, що то є лицарство.

Треба віддати належне пруссам, вони не ганьбили свого привідцю, як і себе. Ішли на козацький табір, переступаючи через трупи побратимів, надто поблизу вужаки, проте йшли уперто, як ідуть усі засліплені ненавистю чи, навпаки, страхом. Козаки, що стояли за вужакою і боронили його з останніх сил, змушені були оступитися, боячись не так за себе, як за гармати, і хто знає, чим завершилося б вторгнення пруссів у їхній табір, коли б спішені козацькі полки не пішли на них свіжими лавами — одні там, де прусси устигли вторгнутися в табір, інші — на правому і лівому флангах поза табором. Чого-чого, а ударів з флангів, і таких потужних (як зліва, так і справа на них ішло по два спішених полки), прусси не сподівалися. Вони певні були: козаки покладатимуться на вужаку і не зважаться вийти за межі табору. А вони вийшли, бач, і спричинили необхідність захищати себе як зліва, так і справа, а та необхідність — хочуть чи не хочуть того — послабить натиск на табір.

Набутий у січах досвід чи несподівана поява прикритих щитами воїнів підказали козакам свою необхідність — іти на ворога попарно: один із списом, другий — з оголеною шаблею. Саме це, а може, досі не відоме пруссам безстрашя козаків, змусило їх засумніватися у своїй невраз-

ливості. Козаки діставали їх списами і за щитами, а коли котрийсь із побратимів вчасно не зловчався уразити ворога списом, той, що йшов поруч із шаблею, користувався вовтузнею прусса з товаришем і наносив удар шаблею, чи навпаки: доки шаблювався прусс із козаком, його разили списом.

За якісь дзигареві півгодини гді було розібрати, де прусси, а де козаки. Вони змішалися, і так надійно, що кінні полки (як лядські, так і козацькі), коли б і хотіли, не могли втрутитися в ту різанину й стати своїм у поміч, тим паче що в них вистачало своїх тривога, а отже, й повинностей. І ті, і другі схилилися, певно, до єдино можливої в таких випадках думки: хай буде як є, час покаже, хто вийде переможцем.

А час лишався невблаганним. Здавалося, зупинився й не став відлічувати хвилини, ба навіть години. І тільки аж ген згодом ляхи помітили: тих, що прикривалися мідними щитами, катастрофічно порідшало в озлобленому й нещадному у своїй злобі людському вирі. Помітили й погнали кінні полки свої на козацьких пішаниць. З якоїсь причини певні були, мабуть: іншої нагоди здолати козаків не буде. Доля надає їм останню можливість взяти над бидлом гору.

Над пішаницями, може, й узяли б, та на перепутті їм стали кінні козацькі полки. Богунові — по один бік, Тетерині та Сомкові — по другий. І започаткувалася ще злобніша й упертіша, ніж попередні, січа — та, що могла б стати і, напевне, счала б вирішальною, коли б на землю не опустила свої темні шати блага миротвориця — ніч.

VII

Коли в козацький табір повернулися нарешті не лише козаки, що стиналися з ляхами, а й могильники¹, до Хмельницького підійшов джура Самійла Зорки, козацького літописця і особистого секретаря при гетьманові, й мовив притишено скорботним голосом:

— Пане гетьмане, Самійло Зорка тяжко поранений. Просить, аби ви навідали його, доки є в таборі. Щось важливе має сказати.

— Самійло? Поранений? Знову поліз, мабуть, тудя, куди його не просили.

— Та ні, у таборі поранено, і недалеко від намету.

— Ото біда.

Хмельницький не відкладав побачення із Зоркою на потім.

¹ Могильники — похоронна команда.

Джура тільки-но встиг запевнити недужого: гетьман зараз буде — та принести лікарю забуті в сусіднім наметі речі, як відхилилася запона і козацький привідця попростував до прикритого киреєю нещасливця.

— Кликав, Самійле?

Зорка розплющив очі й ледве спромігся на слово.

— Так. — Помовчав, збираючись із силою, і вже потім продовжував: — Біда спіткала мене, гетьмане. Не певен, чи й виживу. Хочу поговорити з тобою наодинці.

Лікар не став ждати гетьманового повеління залишити намет, підвівся і вийшов. Услід за ним попростував до виходу й джура.

— Кажу, я слухаю, — нагадав про себе Хмельницький. Присів одразу ж по тому поруч і схилився над Зоркою.

— Там, — показав Самійло очима на невелику, оббиту залізом скриню, — праця багатьох літ моїх, історія війська нашого, діла і помисли твої, гетьмане. Збережи їх, не дай загинути.

— Збережу, Самійле. Обов'язково збережу. Звелю Виговському, хай візьме під свій нагляд. Але ти не падай духом. Ще видужаєш, ще повернешся до діла рук своїх і розуму свого.

Зорка скривився болісно, схоже, що хоче сказати щось і не спроможеться.

— Один Всевишній знає, як буде. Я тому й заговорив з тобою, гетьмане, без свідків, що хочу, аби ти доручив нагляд за скринєю і ділом, як мовив, рук моїх скрибу Дзирі. І повелів йому... повелів, кажу, дбати про те, що в скрині, паче свого ока. Я... не схильний вірити Виговському. Звели Дзирі не допускати його до моїх папірусів.

— Чому так думаєш?

— Думаю, та й усе. Він знайде там неугодне для нього, почне нівечити. А я не хочу, аби діло розуму мого дійшло до людей понівеченим.

— Гаразд. Зроблю так, як хочеш. Не печалься цим.

Зорка стомлено опустив повіки. Таки до краю знесилив себе розмовою чи вважав завершеною її?

— Поранено, бачу, в голову. Чи дуже?

— Так... Що з ляхами? Зупинили їх, не впустили до табору?

— Не тільки зупинили, погромили.

— Слава Богу! І довго стоятимемо на цьому белебні?

— За кілька годин знімемося й підемо в обхід лядського табору на Білу Церкву. Там видобудуть із тебе дроб, і все буде гаразд.

— А ляхи?

— А ляхів залишимо помислити, як їм бути по всьому. Перемолотили їх так, що пориватися до січі, принаймні цієї зими, гадаю, не будуть... Кріпись, голубе. Ти мені дуже потрібний. Як і всьому війську, всій Україні.

VIII

Стежка звивисто біжить під гору, губиться на путівці, що йде попід горою, і знову вигулькує в полі, манить іти понад яром. Знає, веде вона аж ген туди, де темніє зелена смуга гаю, а при самім гаю їхнє поле. До нього он як далеко ще.

Стоїть Самійло, розглядається. Іти чи не йти? І село страшно полишати, і до матері хочеться. А полям кінця-краю не видно, надто в протилежний від яру бік. Мати застерігала: “Не ходи без мене, у яру вовки”. Але ж як не йти? Скільки можна бути самому та й самому?

“Самусю! Дитино! Ти зважився полишити хату, подвір'я?”

Стоїть спітніла, геть подивована. В одній руці серп, у другій жмут щойно скошеного жита.

“Їсти хочу”.

“То ти...”

Хотіла щось сказати і не спромоглася, зникла раптово, як і з'явилася.

Самусь злякався, силкувався покликати, та дарма, голосу забракло.

— Ма-а-а! — спромігся-таки на слово і ніби в тумані побачив білі стіни оселі, а вже потім — моложаве, чимось засмучене личко незнайомої жінки.

— Слава тобі, Господи! — мовила співчутливо й торкнулася рукою його чола. — Опритомнів-таки, заговорив. А я бозна-що думала вже.

Вхопив пересохлим ротом повітря і вже потім поцікавився:

— Де я?

— У добрих людей. Козаки лишили тебе в мене, як виходили з Білої Церкви. Веліли доглядати, доки видужаєш.

— То їх немає вже тут, козаків?

— Тих, що з Хмелем, немає. Є джура твій, Семен Вар'юва, покликати?

— Не треба, — заперечив, поглянувши на вікна. — Ніч зараз, буде день — покличеш. І давно пішли козаки?

— Днів чотири тому.

— То я увесь цей час спав?

— Гірше, був у безпам'ятстві.

— І, коли полишали місто, теж був у безпам'ятстві?

— Атож.

— Чому ж залишили тут?

— А куди везли б у таку негоду?

Довго дивився на неї, молоду й миловиду, судячи з убрання, не дівчину — молодицю.

— Ті, що полишали мене, казали тобі, молодице гожа, був я у руках лікарів чи не був? Видобули вони з мене лядські гостинці чи не видобули?

— Як я зрозуміла з розмов, видобули, інакше не залишили б у мене. Джура скаже, він певніше знає.

І знову мовчання, за цим разом триваліше і тим уже загадкове.

— Як тебе звуть, ласкава господине? Хто ти?

— Настя я. Настя Борейко.

— Така молода і вже господиня? Є, мабуть, і старші в оселі — свекор, свекруха? Чи, може, навпаки, батько-мати?

— Є, але не при мені, на своїх обійстях господарюють. Щоправда, господарювали колись, нині із Хмелем пішли. Один із них, кривий мій (Лаврін Лелека, може, чув?), й привіз тебе до мене.

— А муж, чоловік тобто, де?

— І чоловік був у козаках, та не повернеться вже. Загинув минулого літа під Жванцем.

— О Боже! Скільки вас є на Україні, удовиць, за сім років війни!

Зблено дивився у стелю, своє щось думав. Зрештою звільна, аж надто звільна прикрив очі повіками.

— Може, води подати чи з'їси щось? — поцікавилася господиня в пораненого. — За всі чотири доби рісочки в роті не було.

Не відповів, схоже, що знову впав у безпам'ятство. Лише гаряче тіло його та наявність дихання й засвідчували: живий.

— Господи! — молилася господиня. — Дай йому силу збороти цю неміч, не забирай хоч це життя. Козаки казали: "Подбай про нього, Настусю. Це потрібний гетьманові і всій Україні чоловік".

Була вже пізня ніч, а вона не зважувалася полишати пораненого на самого себе. Усе ждала: а раптом прокинеться і попросить їсти чи пити. Скільки ж можна лежати отак, не ївши і не пивши? Води бодай трішки, аби лиш змочив рота, уста, давала йому по краплинці, а їсти як даси, коли людина не при пам'яті?

Бідкання те клало на її миловиде, повите тихою осмutoю личко ще виразніші сліди тривоги, вболівання, і світлий

племінь жіночої вроди набував тієї чарівної знади, якої надавала їй колись хіба що безтурботна дитяча віха. Схоже, що молодиця розмовляла з кимось утаємниченим голосом зболеного серця і той біль не гасив, навпаки, примножував чари її знад.

Свічка горіла віддалено, і її тьмяне світло ледь освітлювало пораненого. Однак Настуся не могла не бачити: лице козака чи старшини (Бог його знає, хто він такий) пашить вогнем. А той вогонь не міг не додавати тривоги. Татусь казав, коли передавав пораненого на її руки: “Жар цей, може, не так від рани, як від вогневиці¹, якої зажив Самійло Зорка, коли лежав поранений на снігу”. А якщо болячок аж дві, та ще он які, навряд чи вистоїть він супроти них. І що тоді буде, коли не вистоїть? Чи не скажуть люди: “Не догледіла Настуся знакомитого козака. Ця смерть на її совісті”.

Мабуть, до глибокої ночі засиділася молодиця біля недужого, незчулася, коли й заснула. Як прокинувся він та подав голос, надворі сіріло вже. Похопилася злякано, лебідкою кинулася на той його клич, та змушена була пригасити в собі рвійне бажання прийти недужому на поміч — він говорив сам із собою, чи то кликав когось, чи всього лиш згадував. Пізніше вже, як прислухалася, розчула:

— Між Сціллою і Харібдою. Так, так, Богдане, між Сціллою і Харібдою. І ти, і я, усі ми потрапили з своєї чи, може, й не з своєї вини під пильне око цих потвор.

Чомусь схолонула серцем і не знала, як їй бути. Підвестися їй піти чи діждатися сподіваного — пробудження хворого, прийти, коли виникне потреба, йому на поміч. Була уважна й натягнута, мов струна. Бачила-бо, і в сні чи безпам'ятстві не має спокою, когось кличе, хоче висповідатись, а не може.

Таки підвелася й націлилася йти. Грюкнула, мабуть, стільцем, коли підводилася: хворий лупнув нараз очима й затримав її.

— День уже?

— Не зовсім, але розвидняється.

— І господиня йде поратися по господарству? Коли попраєшся, серденько, поклич джуру.

Аж задихнулася радіючи.

— Гаразд. А панові... панові Самійлу легше вже?

Не стала ждати, що скаже. Підійшла й поклала свою вузеньку долоню недужому на чоло.

¹ Вогневиця — запалення легень.

— А так, — заясніла видом. — Жар спав. І це добра прикмета. Вогневиця, хвалити Бога, відступила. Може, води подати?

— Коли ласка.

— А втім, — передумала, — чому води? Я зараз видною корову, принесу свіжого молока. Пан козак он скільки днів не їв. Молоко після тривалого голодування буде саме те, що треба.

— Скільки ж днів я не їв?

— Тільки відтоді, як перебуваєш у мене (а минуло не багато й не мало — чотири доби), рісочки в роті не було. Скільки до того був без їжі, не відаю.

— Он як! Ну, то йди, голубонько, та не забудь нагадати джурі: я жду його.

— Нагадаю, аякже. Обов'язково нагадаю!

Господарство у неї не таке вже й мале: пара коней, корова, свиня. Є, звичайно, кури, гуси. Без них і господарство не господарство. Усе, крім корови, підожде. Насамперед має видіти корову та напоїти пораненого молоком. Підкріпиться ним, гляди, й зовсім поздоровшає. А то вже буде неабияка полегкість для душі. Хіба не сподівається цього? Хіба не певна: його одужання — її найзаповітніше бажання.

Коли повернулася до кімнати, в якій лежав Самійло Зорка, джура був уже там. Напував пораненого водою з ложки й розповідав щось — так жваво і, як видалося господині, так піднесено-радісно, що не могла не зацікавитися, про що йдеться.

— Це правда? — перепитала. — Ляхів прогнали? Ляхи не погрожують уже Білій Церкві?

— Ні ляхи, ні татари не погрожуватимуть уже, принаймні цієї зими. Ляхам такого прочухана завдали, що залишили Правобережжя й подалися за Буг. А на татар гетьман послав Богуна з трьома полками козаків. Ну, а татари, як відомо, не тримаються купи, коли потрапляють у нашу землю. Розбрелися по всьому Правобережжю. Богун користується тим і виловлює їх, мов шкідливих котів. Виловлює й править до Чигирина.

— Слава тобі, Господи! — перехрестилася господиня. — З такою звісткою був обізнаний, козаче, і мовчав. Гадаєш, мені байдуже, що діється на нашій землі?

— Знаю, молодице, що тобі, як і всім нам, не байдуже, що діється в нашій краї. Учора ввечері тільки довідався про все це, тому й не встиг повідомити.

— А що чути про наші втрати під Охматовим? — поцікавився Зорка.

— Про наші втрати нічого не чув, а ляхи лишили під Охматовим біля десяти тисяч. Пруських пішаниць мало не всіх перекололи козаки шаблями та списами.

— То, може, це вже кінець війни? — скоріш хотіла того, аніж вірила господиня.

— Щось не схоже на це, молодичко, — не став потішати її Семен Варивода. — Полонені ляхи запевняють: Потоцький залишає недобите військо за Бугом, а сам має намір правитися із старшинами до стольного міста королівства й вимагати від сейму чергових коштів на війну чи й посполитого рушення. Та до весни, гадаю, не поткнеться уже на Україну. Це напевно. В цьому, мила жіночко, можеш не сумніватися.

— І за те хвалити Бога... Випий, козаче, — звернулася до Зорки, — свіжого молока. Це найліпші ліки для таких, як ти. Самійло узяв до рук посудину і навіть спромігся на жарт.

— Коли такі новини та запити свіжим молоком, то й справді за тиждень-другий на ноги можна стати.

IX

Полонених татар набралось вже біля п'яти тисяч, а вони прибувають та й прибувають до Чигирина.

— Це ж як розуміти? — тішився Хмельницький і не втримався від спокуси поцікавитися в сотника, який доправив черговий полон з-під Котельви. — Ваш полковник — характерник?

— Бо такі характерник, гетьмане. Наперед знає, якими дорогами повертатимуться татари з награбованим, де ліпше засісти на них. Отож коли не всі, то переважна більшість голомогих потрапляє у наші аркани.

— І всіх берете без бою?

— О ні, не зовсім так, гетьмане. Бувають і січі, навіть гарячі. Та переобтяжені ясіром татари здебільше потрапляють у таку скруту, що їм нічого іншого не лишається, як скласти зброю та здатися на милість козацьких полків чи сотень.

— Награбоване татарами повертаєте людям?

— А то як же. Повертаємо по домівках забраних у ясір людей, повертаємо й заграбастане в них татарами.

— Перекажіть полковнику Богуну: я дуже втішений його ратними подвигами і вельми вдячний за них. І я, і все Військо Запорозьке, весь український люд. Ждемо його з повною перемогою над людоловами.

— Полковник велів переказати: скоро знешкодимо татарських грабусів і повернемось до своїх домівок.

— Дай Боже.

Хмельницький наблизився до полонених і мовчки оглянув їх з кінця в кінець.

— Скажіть мені, ловці християнських душ, хто привів вас на Україну?

Мовчання.

— Я вийшов до вас із добрим наміром. Він може й залишитись таким, коли будете зговорливими. Отож хто?

— Мурза Мегмет-Гірей.

— А де ж Каммабет-мурза?

— Каммабет-мурзу повезли зраненого до Криму.

— Це правда?

— Аллах тому свідок.

— Ну, а мурза Мегмет-Гірей є серед вас, аманатів¹?

І знову мовчання.

— Ще раз питаю: є чи немає?

— Гетьман-козак багато хоче від нас. А де його добрий намір?

— Там, де ваша зговорливість. Востаннє питаю: є чи немає?

— Мегмет-мурза воїн із воїнів. Його навіть Богун не зарканить.

Хмельницький не став більше допитуватися в них. Походжав якийсь час понад згромадженими в чисельну отару татарами і доглядався до них: схоже, що вишукував там когось.

— Підете зараз туди, де інші татарські аманати. Там і сповіщу вам свій добрий намір. Відведіть їх у табір, — повелів сотникові.

Полонених не треба було примушувати, аби йшли слухати оповіщення гетьмана. Самі повалили на майдан при таборі, коли почули ту новину від варті. І набралось їх на засніженім вигоні до гибелі. Годі було й думати, що докричаться до всіх. Та Хмельницький і не старався аж надто. Знав: ті, що почують його, ознайомлять із його речницею всіх інших.

Звертався до татар із спорудженого на такий випадок узвишшя.

— Давно і надійно переконаний, — почав із неприємного для тих, що вийшли послухати його, одкровення, — ви не є лицарі, які дотримують слова. Обіцяєте золоті гори, а, опинившись у Татаристані, пускаєте свою обіцянку за вітром, знову приходите в Україну з тією ж метою — грабувати люд, виводити його в ясир. Тому не тратитиму зусиль і не починатиму розмови про лицарство. Було б ліпше, коли б такі, як

¹ Аманат — полонений.

ви, не поверталися з нашої землі ані з ясиром, ані без ясиру. Та що вдію? Ми люди вільні і навіть ворогів своїх не примушуємо бути нашими рабами. Але ви завинили перед нами: пограбували людей, пустили за димом їхні оселі, пролили невинну кров, не кажучи вже про посіяний страх і завдану мирному народові муку. Отож і за так не маємо наміру відпустити вас до жон і дітей. Вибирайте одне з двох: або кожен із вас заплатить викуп і повернеться додому, або я передам вас за певну винагороду московському цареві.

Татари загули, перемовляючись, зрештою заворушилися і не забарилися висловити гетьманові свій рішенець.

Наперед виступив один, видно, котрийсь із привідців.

— О великий і мудрий гетьмане! Вислухай, що скажу тобі я, Кизи-ага, той самий, що громив разом із тобою ляхів під Кам'янцем і Жванцем і ніде ані словом, ані ділом не зрадив тобі і не зганьбив себе зрадою. Мені ти, гадаю, повіриш.

— Якщо заплющу очі на те, що ти, аго, забув про колишнє наше братання і знову прийшов на Україну, але уже з іншою метою — грабувати і ясирити її.

— Не все від мене залежить, гетьмане. Не я укладав угоду з ляхами, і не від мене залежало те, що Татаристан виступив за цим разом на боці ляхів.

— Це до певної міри виправдує тебе. Отож кажи, що хотів сказати, я слухаю.

— І скажу. Аллах тому свідок, усі ми, — обернувся до натовпу, — згодні заплатити тобі усе, що загадаєш від кожного з нас, об одним лиш благаємо: не віддавай нас у московську неволю. Ім'ям дітей своїх заприсягаємо: який назвеш викуп, такий і доправимо, але не віддавай нас московитам. А про ляхів таке скажу: бив ти їх, гетьмане, досі, бий і надалі. Вони не зичать добра твоєму народові, бо не тільки дозволяли нам брати в Україні ясир, допомагали брати його.

— Отак навіть?

— Так, гетьмане. Привідці їхні брали ваші містечка приступом і в помсту за опір віддавали люд тих містечок нам у ясир, як і на пограбування.

Хмельницький пильно приглядався до Кизи-аги і не поспішав робити свій вибір.

— Це все, що ти хотів сказати?

— Усе, гетьмане, окрім хіба особистого прохання: якщо не влаштує тебе викуп усіх інших, повідом про мене мій родині. В обиді не будеш, запевняю тебе.

— Хай буде так. Постараюся ще раз повірити і тобі, аго, і всім, хто з тобою. Пришлю до вас скрибів, звелю їм скласти реєстр усіх, хто перебуває в полоні. Кожен із вас має виста-

вити супроти свого імені таку кількість талярів, яку скажуть скриби. Ти, аго, візьмеш із собою п'ятдесят аманатів, дамо вам коней і пошлемо в Татаристан за викупом. Доправите його — вважайте, що всі ви вільні.

— О Аллах акбар!¹ Хвала тобі! І тобі хвала, непереможний гетьмане! Дяка й хвала! Хай славиться ім'я твоє! Заприсягаюся, ми зробимо все, що велиш.

— Бо таки буде й повеління. Ханові й беям ось що скажете: коли й надалі єднатимуться з ляхами на шкоду Україні, у мене увірветься терпець і я навідаю їх у Татаристані. А я — це не запорозький кіш, це вся Україна.

Х

Вогневиця тільки до полудня обнадіювала хворого і всіх, хто клопотався ним: тепер піде на ліпше. По полудню, а надто в надвечір'я знову нагадала про себе й стала сіяти серед мешканців Настусиної оселі тривогу.

— Може, сходиш, доки не пізно, та покличеш лікаря? — звернулася сполохана молодиця до Вариводи.

— Був же він, і не далі як учора. І ліки дав. Боюсь, що лікар нічим уже не допоможе нашому Зорці.

Помовчала, доглядаючись до хворого, і вже потім зважилася виректи те, що надумала.

— Піду я, мабуть, до баби Ониськи. Є в нас така. Багатьом у біді допомагала, гляди — й нашого козака вилікує.

Джура нічого не сказав на те, і молодиця не стала зволікати, одяглася і пішла з хати.

Баба Ониська не одразу погодилася іти з нею. Надворі усе ще мела хуртовина, замети лежали поперек вулиці такі, що молодому несила здолати їх. Та, слухаючи мало не слізне Настусине вмовляння, поступилася врешті-решт, прихопила з собою пляшку з оцтом, якийсь слоїчок і таки зважилася залишити свою теплу оселю.

Жила вона не так і далеко від Настусиноного обійстя, а проте добиралися до нього довго. Отож і вистудило їх, поки добралися, добрячє. Якийсь час стара обігрівалася біля нагрітої печі, зрештою сіла біля хворого, поклала на його чоло руку, дослухається старечюю рукою до жару в тілі.

— Я так і знала, — мовила сама собі. — Добре, що прихопила з собою необхідне. Роздягніть хворого до пояса. Та обережно, не зачепіть рани. Так, так. Ну, ти, Настусе, молодець, золоті руки маєш.

¹ О Аллах акбар — о великий Аллах!

— Усього лиш жіночі, бабусю.

— Скажи кому іншому... А тепер відійдіть, я натиратиму недужому тіло оцтом. Коли дійде до натирання козиним лоем, комусь із вас доведеться взяти на себе ту повинність.

Змашувала спершу груди, потім спину.

— Жар у нього не так від рани, — міркувала вголос, — як від вогневиці, хоча й рана додає немало. Та Бог милостивий, тіло молоде, здолає занесену в нього капость... Ось і все, — додала тоді вже, як завершила натирання оцтом. — А тепер сідай, козаче, зручніше, втиратимеш у тіло хворого лій. У тебе більше, ніж у нас, жінок, сили. Три безперестану і так довго, аж поки шкіра не почне пекти тобі в руки. Коли натреш груди, покладемо хворого ниць, натиратимеш спину. Як стомишся — скажеш, ми з Настусею станемо в поміч.

Роботи біля Самійла Зорки вистачило і джурі, і Настусі, а баба Ониська все не вдовольнялася їхнім старанням. Клала долоню на спину хворого й казала: “Ще, голуб’ята”. Перегодом знову клала і знову казала: “Ще”. Одначе настав той час, коли мовила: “А тепер досить. Укутайте немічного добре, хай пропітніє. І простежте, щоб не розкрився передчасно”.

Проводжав її додому Семен Варивода, а нагляд за хворим узяла на себе господиня. Тепер уже не було потреби дошукуватися, що робити з цим бідолашним, і хвилюватися, дошукуючись. Лишалось сидіти поруч, ждати бажаних одмін та стежити, щоб не розкрився, пориваючись у гарячці до тих, що постають перед його внутрішнім зором. Такий гарний собою чоловік, і така біда спіткала. Казав, з юних літ козакує, а не видно, щоб звідав козацької долі. Личко біле і пещене, в усякім разі, не бите негодою, не видублене вітрами. І уста — мов пелюстки троянд. Ніжні і свіжі, не ті, що знали літню спеку, що тріскались від спраги. А брови козацькі. Чорні, орлино вигнуті й такі ж шовкові. Батько застерігав, коли полишав у неї: “Бережи, Настусе, цього чоловіка, він у пошані в гетьмана”. А чим заслужив шани самого гетьмана, не сказав. Що ж, шана людська — важлива причина, щоб дбати про цього чоловіка. Та чи одна вона? Деся, певно, мліє серцем за цим козаком мати, мліє й дружина. Ждуть із походу й сподіваються: біда обмине його на полі брані. Хіба по собі не знає, яка то живодайна сила — сподіванка і яка невігойна рана — втрата можливості сподіватися.

Сумні думки нікому не приносили втіхи, не могли втішити вони й молоду удовицю. Взяла ж бо на себе повинність бергати козакові життя, а впоратися з цією повинністю безси-

ла. Доглядалася до хворого й мліла душею, на щось надіялася й боялася вірити, що та надія стане колись утіхою.

Тривога, якою б вона не була, не може гніздитися в пам'яті і теревити душу безконечно. Рано чи пізно вона поступається місцем утомі, а втома не бариться схилити й до сну. Заснула під ту колисанку й господиня оселі, у якої борвся з недугою козацький літописець Самійло Зорка. Чи довго спала напівсидячи, не знає. Мабуть, довго, бо коли прокинулася, розбуджена чіємсь голосом, — відчула, геть зімліла нога, що її підігала під себе, сидячи перед хворим. У кімнаті, крім Самійла, нікого не було. Отож не хтось інший — він кликав. Сіпнулася встати, підійти до ліжка і змушена була зупинитися: не могла стати на ногу. А поки відходила нога, остаточно впевнилася: її підопічний таки говорить щось, але промовляє у сні.

— Це Сцілла, а це Харібда, — почула те, що чула вже від нього. — Питаєш, чого печалюся ними? Як же можу не печалитися? Скажи на милість, як?

Німувала, застигнута повторною згадкою цих імен, і не знала, як їй бути. Коли хворий поворухнувся, чи то пак сіпнувся в ліжку, таки підійшла, схилилася над ним, дослухається, затамувавши віддих.

— Самусю! Самійлику! — поклікала.

Мовчання.

Завважила: він таки розкрився, вовтузячись, і заходилася поправляти на ньому покривало, затим — і шерстяний коц. Порання те розбудило, мабуть, хворого. Лупнув очима, доглядається до неї. Доглядається і все ще мовчить, видно, не втямить, де він, хто перед ним.

— Настусю?

— Я, голубчику, я. Як тобі, чи легше вже?

— Н-не знаю. Змокрів увесь.

— Правда? — зважилася й запустила руку під покривало. — О-о, і дуже змокрів. То це ж добре! Баба Ониська казала, як змокрієш, одразу піде на ліпше. Присяйбіг, так і сказала.

Раділа, мов дівчисько, якому пощастило діждатися жада-ної зустрічі з милим. Подавала, коли просив пити, воду й щебетала, сиділа біля нього опісля й знову щебетала та світилася радістю, запевняючи Самійла: тепер усе буде гаразд, хвороба відступиться, а відступиться хвороба — почне їсти, а почне їсти — і зовсім видужає.

— А то як же! — заглядала Самійлові у вічі та пломеніла тією племінню, яку рідко доводиться бачити навіть на жіночому личку. — Тільки б вогневицю збороти, тільки б вона пішла на ліси та болота, рана не погрожуватиме вже так дуже.

- Настуся бачила, яка вона?
- Ні, не доводилося. Лікар сказав, аби без нього ніхто не ліз до неї.
- Він, отже, прийде ще?
- А то як же! Сам гетьман велів йому наглядати за тобою.
- Ну, то сподіватимемося ліпшого... А Настуся давно чагує наді мною? Як пізно вже?
- А Бог його знає. Зараз піду та гляну на дзигаря.
- Коли повернулася, була ще бадьоріша, ніж перед тим, як піти.
- Всього лиш п'ята година ранку. Спи, — підійшла й укрила щільніше. — До світанку далеко ще.
- Постараюся заснути, але з однією умовою.
- Якою?
- Коли й наша дбайлива господиня ляже спати. Адже добряче недосипала відтоді, як мене здали на її клопітливі руки.
- Осміхнулася втішено й пообіцяла:
- Гарзд, я теж засну. Бо певна тепер, клопоти були недаремними.

XI

Боярин Василь Борисович Шереметьєв змушений був оступитися перед напущеними на нього татарами. Відходив від Охматового ніби й злагоджено, проте війська свого не порятував від згубних втрат. Таких згубних, що тепер, коли зібрав його у Білій Церкві, під захист іншого московського війська, соромно показуватися землякам на очі. Єдине, чим міг виправдатися, то це наріканням на Хмельницького — повірив його неперевіреном звідам і дався обманути себе. Запевняв: застигнемо ляхів під Уманню непідготовленими до січі — потнемо з ходу. А як обернулося насправді? Сам потрапив у лядський капкан і його, боярина Шереметьєва, заманив у нього.

— Що правда, то правда, потрапив у справжнісінький зашморг. Але ж і вихопився з нього, більше того — погромив ляхів.

— Бо я разом із його пішаницями прийняв на себе головний удар.

Не перечили, та в душі потішалися з боярина. “Чи так це? — питалися подумки. — Адже Хмельницький потяв на Дрижопільським полі десять тисяч ляхів, вважай, третину їх. А де наслідки твого, боярине Шереметьєв, головного удару?”

Чим можеш похвалитися ти? Тим уроном, що наніс татарам? То де він, покажи?"

Аби приховати від Шереметьєва свою зловтішність, обіймали по-дружньому й просили поділити з ними трапезу, забути за келехом хмільного всілякі там прикросці, ратні невдачі. Шереметьєва мало тишили їхні заспокоєння. Тоді аж угомонився і, здається, остаточно, як до білої Церкви прибився крізь заметілі царський посланець і привіз привідцям московської потуги на Україні радісні вісті. "Відбулася, — писали бояри з найближчого царського оточення, — вирішальна битва з литвинами, очоленими гетьманом Радзівілом, і в тій битві гору взяло військо його царської величності, підтримане козацькою потугою наказного гетьмана Івана Золотаренка. Московсько-козацьке військо настигло Радзівілла під Шепелевичами і погромило дощенту, самого Радзівілла примусило рятуватися втечею".

— Браво, панове! Браво! — підвівся князь Трубецької. — Радзівілла погромлено! Дорога на Литву тепер для нас відкрита.

— А ти, Василю Борисовичу, — по-дружньому обняв Шереметьєва боярин Долгорукий, — вдаєшся в тугу, гнітиш себе невдачею. Он як добре складається в нас, перемога за перемогою. І які перемоги, панове! За таке не гріх і випити.

— Слушна думка, панове! — підтримав його Бутурлін. — Хмельницького немає в Білій Церкві, кличмо привідцю білоцерківської залоги полковника Москаленка. На нього покладено повинність постачати наше військо живністю. Сподіваюсь, не поскупиється з такої нагоди, накриє святковий стіл щедротно.

Слово їхнє не розійшлося з ділом. Зате Хмельницькому не до святковості було. Прибули гінці від тих решток люду, що залишився по погромі Немирова, Демівки. Серце обливалося кров'ю, коли чув їхні жалі, благання про поміч. Не тільки Буша зрівняна ляхами з землею, Немирів, Демівку постигла, вважай, та сама доля. Понад три тисячі мешканців Немирова, не ті, розуміється, що боронили місто, — жінки, діти, старі та немічні люди, сховалися від лиха, що ним погрожувало вторгнення ляхів, у великому кам'яному льоху. Та жовніри і там винишпорили їх. Звеліли, аби вийшли усі. Люди відмовились виходити, посилалися на те, що в льоху немає чоловіків, самі жінки та діти. Та ляхи не повірили. Закрили віддушини, розклали при вході у льох багаття й видушили димом усіх, хто був у кам'яному сховку. А в Демівці явив свою ненависть до містечка князь Дмитро Вишневецький, колишній українець і одновірець. Зломивши

нарешті опір демівчан, витяв, помщаючись за упертість, усі чотирнадцять тисяч мешканців — чоловіків, жінок і дітей.

— Що й казати, нещадні з нами як ляхи, так і татари. А чого досягли? Ляхи подалися з побитими мордами за Буг, татари — до Криму. Не змирилися, щоправда, на щось сподіваються, зокрема ляхи. Потоцький, оповідають, залишив рештки свого війська на наказного Себастьяна Маховського, сам подався купно з іншими визначнішими привідцями до столярного міста Польщі, має нібито намір вимагати від сейму коштів на продовження війни з козаками, а то навіть і посполитого рушення.

Що то буде навесні? І як буде? Восьмий рік точиться війна з ляхами. Жарти хіба, восьмий рік! Звідки черпає наш люд і силу, і статки на таку виснажливу війну? А терпіння? Подиву гідні мужі України. А жони, оті Марії Зависні, які і дітей викохують та посилають на зміну загиблим мужам, і сто разів окрадене всіма кому не лінь господарство обходжують без мужів, ба навіть військо постачають живністю, і на порохову бочку ладні сісти, коли настає безвихідь, й сказати знахабнілим ворогам своїм: “Не хочу після милого чоловіка бути іграшкою для лядських жовнів!”

На що він, Богдан Хмельницький, розраховував, коли починав війну з ляхами? На те, що підневільне ярмо таки добряче намуляло шию українському народові і він усе витримає заради волі і незалежності? Ні, мусить зізнатися сам собі: ні! Коли б віддав тоді, в далекому 1648 році, що визвольний рух його народу триватиме так довго, що війна з ляхами потребуватиме таких зусиль і таких жертв, дуже можливо, що й не починав би її. А втім, хто знає, може, те відання, як і віра в силу духу свого народу були-таки, тільки ховалися занадто глибоко, так глибоко, що тільки підсвідомість і могла підказати: народ твій здатний на все.

XII

Сила таки прибувала до тіла, і доволі зримо. А те не могло не тішити Самійла Зорку. Бог тому свідок, таке відчуття на душі, ніби всього лиш днями прийшов у цей світ і не може натішитися світом. Радують старанно вибілені і через те, мабуть, веселі стіни оселі, ще веселіші вишивані рушники на стінах, ба навіть потужні удари вітру у прикриті ставнями вікна.

Життя... Це воно, життя, повертається до нього, донедавна слабого і геть знесиленого, такого, що перебував на грані

життя і смерті. Певен, усі, хто навідував його днями, так і вважали: він на грані життя і смерті. В усякім разі, господиня, оте навдивовижу щире й багате на душевну щедрість людське створіння, що висиджувало біля нього й світило виповненими страхом та скорботою оченятами, думала саме так. Воістину так, бо не хтось інший — вона найбільше зраділа, коли переконалася: він, Самійло, таки прогнав на ліси та болота свою найстрашнішу недугу — вогневищу. Іншим вогнем засвітилася, таким збадьорено веселим, що і йому, Самійлові, додала коли не веселощів, то певності: побоювання за життя позаду. Коли б ще рана перестала турбувати, і зовсім горем покотив би. Та ба, далеко до того. Болить вона, і дуже, час від часу збирається в ній і виходить назовні гній. Лікар заспокоює, робить примочки, а в очах, у нього посвічує тривога. Настуся встигла помітити те і теж занепокоїлась, в усякім разі, в очах у неї, на личку знову став з'являтися й сурмити тривоگوю знайомий йому смуток. Сам не знає чому, та нерідко буває так, що бере на себе повинність утішника й заспокоює її.

— Не бійся за мене, голубонько. Я почувуюся на силі, отож усе гаразд.

— Ой, не все, мабуть.

— Чому так думаєш?

— Рана гноїться та й гноїться. А то погана прикмета.

— Дарма. З часом перестане гноїтись. Сідай біля мене та розваж чимось.

— Чим же я розважу тебе?

— Розкажи про себе. Хто ти, в яких батьків росла, як дівувала.

— Хіба я не розповідала тобі? — осміхнулася. — Тут-таки, в Білій Церкві, кохалася в маминих пестошах, доки була малою. А підросла, окрім тривоги, нічого не знала. Тато весь час у походах перебуває, мама в тривозі та печалях. Яким могло бути моє дівування? Так, вряди-годи наставав просвіток, і ми, молодь, збиралися на кутку чи біля Росі, веселилися. А там і заміжжя нагрянуло. У вісімнадцять літ віддали мене за Михайла Борейка.

— Кохала його?

— Чи я знаю? Коли по щирості, не встигла й покохати по-справжньому, як настав той день, що визначив його час іти до війська. Відчував, мабуть, сердешний, що іде назовсім, тож і наполіг: "Давай, Настусе, поберемося. Хочу бути певним, що ти в мене є, що я знатиму: дома жде на мене найрідніша в світі Божому душа — дружина". Побратися побрались, а жили подружнім життям недовго. Пішов мій

Михайлик у похід та й не повернувся з нього. Єдине, що доправили побратими з-під Жванця, — коня та шаблю. Сказали, синові. Та де той син, коли ми не встигли прижити його.

Дивився на неї Самійло й не знав, що сказати молодиці, чим утішити її.

— А ти давно козакуєш?

— Давно, Настусю. Як тільки завершив навчання в Київським колегіумі, одразу й подався на Запорожжя. Козакувати тільки не дозволили мені. Сказали: твоє місце в генеральній канцелярії, а твоя шабля — перо. Я брикався три-чотири тижні, домагався козацького діла, аж поки не спало на думку: а чи не ліпше буде для люду українського, і передусім для козацтва, коли я занеситиму на папір діла козацькі? Люди смертні, сьогодні вони є, а завтра немає вже. Діло ж їхнє має лишатися для нащадків яко наука, з якої вони черпатимуть для себе пожиток на майбутнє. Отак утішив себе та й став літописцем при запорозькій канцелярії. Коли ж там, на Запорожжі, з'явився Богдан Хмельницький і довідався про мої побічні старання, сказав: "Оце письмо буде, молодче, твоєю першочерговою повинністю. Усе інше — лише при нагоді. І підкоряєшся віднині не писарю — мені".

— Так і сказав? — заясніла видом.

— Так і сказав. А що?

— Та нічого. Ти, виходить, не просто скриб — перший чоловік у війську.

— Ну, — кволо посміхнувся Самійло, — до першого мені далеко. Є ще писар, є полковники. Але я теж не останній.

Ясніла, як і перед цим, видом і усміхалася сама собі. А по якійсь часі звелася прудко й сказала:

— Завтра піду ще до однієї бабусі. У неї, розповідають, є такий корінь, що виліковує будь-які рани. Коли справді є він у неї, корінь тобто, ми здолаємо і цю твою болячку.

І націлилася йти.

— Ти покидаєш мене, Настусю?

— Не на зовсім. Принесу вечерю, нагодую, перев'яжу рану та тоді вже й побажаю доброї ночі.

І вечерею пригощала, і прибирала посуд по вечері — була підкреслено уважна і старанна. А настав час робити перев'язку — і зовсім видалася йому рідною із рідних. Торкалася пучками чола й розчулювала тими своїми доторками. Такими приемними видавалися вони, ось-ось, здавалося, не втримається і скаже: "Не треба того всесильного кореня. Твоя присутність, доторки рук — найліпші ліки". Та не сказав. І до доторків Настусиних дослухався мовчки, і медовим

голосом її тішився, не обронив такого дозрілого, здавалось, того, що було вже на кінчику язика, слова.

“Нехай, — вирішив, — ще буде час, потім”.

Настуся таки ходила в місто і ще одну бабусю-зцілительку привела до нього. Стояла перед старою, ясна відом і розповідала, хто її хворий, чому він у неї, яка біда змусила її турбувати стареньку.

Баба уважно слухала молодицю.

— То, кажеш, дробом поранено його?

— Атож.

— І той дріб витягли з тіла?

— Сказали, що витягли.

— Дивно. Ану покажи, голубе, свою болячку.

Настуся перша кинулася до Зорки, обережно, як тільки могла, зняла пов'язку.

Стара довго приглядалася до рани, обмацувала довкола неї пальцями, зрештою попросила в господині клопоть білого полотна.

— Ти терплячий, козаче?

— Та ніби.

— Ну то наберись терпіння, бо буде боляче. Корінь настояний на оковитій, а вона пектиме.

Спершу робила примочки довкола рани; затім запустила оковитої і в рану. Самійлові нутро вивертало від того її порання, ледве стримувався, аби не вигукнути: “Досить!” На щастя мордування припинилося невдовзі, і баба сказала Настусі:

— А тепер перев'язуй, молодице, рану. Завтра я прийду й подивлюся, що вона скаже нам після того, як промили її настояною на стародубі оковитою.

Спав Самійло тієї ночі міцно і, мабуть, заспав, бо коли прокинувся, баба була уже в Настусиній оселі. Пождала, поки господиня приготує хворого до оглядин, і вже потім зайшла.

— Доброго ранку, козаче! — привіталася. — Як спалося?

— Таж бачите, заспав, отож спалося непогано.

— Так, так, ану показуй, яка вона, твоя рана.

Недовго й доглядалася до неї.

— О, — мовила збадьорено, — поглянь, Настусю, поступається. Гній, щоправда, сочиться ще, та почервоніння помітно зникло. Ще раз примочимо її нашою примочкою-порятуночком. Аякже, раз почервоніння відступає, ми наступимемо.

Двічі приходила ще по тих відвідинах і за кожним разом помітніше раділа, аж поки не порадувала — і неабияк — як хворого, так і його доглядачку.

— А це що? — питала сама себе, помітивши в нижнім кутку рани темну цятку. — Ану дай мені, Настусе, голку.

Довго, одначе й застережливо-обережно поралася біля тієї цятки, аж поки не виволокла її з рани.

— Я так і знала, — поглянула спершу на Зорку, потім на господиню оселі. — Ті знахарі, що поралися біля твоєї, козаچه, рани, дроб добули з неї, а те, що занесла вона, залишили.

— А що вона занесла?

— Волосся. Клич, Настусе, сьогодні чи завтра лікаря, хай добряче проміє рану. Усе те, що занесла дроб, скраєчку вже, воно вийде, коли промити. А з усім іншим легко упорається моя настоянка.

Видужання спостерігалось тепер з кожним днем помітніше. Зорку неабияк тішило те, та не менше тішило й Настусю. Поралася на подвір'ї — старалася не затримуватися там, поверталася до хати — за словом до кишені не лізла. Усі що не є міські бувальщини умудрялася переповісти. У відведеній для нього, недужого, кімнаті була чи десь далі, все говорила й говорила. А Самійло милувався її щебетом і не міг намиливатись.

“Запорожці, коли заходила мова про дружину, — міркував віддалено, — відпиралися тим, що в козака жінка — шабля біля боку. Але ж я давно не запорожець. У козацькому війську, при гетьманові Хмельницькому, проте не запорожець. Війна не може бути безконечною. Крім нас, козаків, на ляхів пішла й Московія, їх надовго не вистачить. А вгомниться війна, самотнім не зможу бути. Навіть улюблена праця, в яку з кожним роком захожуюсь все більше і більше, не приносить втіхи. Серцем чую, не приносить. Досі не думав так, ба й не замислювався над цим, тепер, коли опинився з волі Всевишнього в Настусі і спізнався з Настусею, — певен, таки не принесе. Без неї ніщо не буде миле. А коли так, маю зізнатися їй у своїх почуттях, виповісти усе, чим живу, та що живу — благовію в ці найщасливіші, воїстину благосні для мене дні”.

Нагоди для подібної розмови не треба було шукати. Настав вечір — і Настуся, як завжди, засиділася біля нього.

— Була сьогодні в матері, — хвалилася. — Наслухалася! І знаєш, що подекують наші білоцерківці: полковник Москаленко облаштовує приміщення, де була генеральна канцелярія, коли таборилося тут козацьке військо, облаштовує й стайні. А то видима прикмета перемін: гетьман і його військо знову мають бути в Білій.

Був як завжди уважний до її бесіди і, може, як ніколи прихильний до бесідниці. Мав би радіти новині: це ж добре,

що прибуде козацьке військо, йому, Самійлові, не треба буде гнатися за ним, розшукувати по долах України. Та за цим разом не це засіло в тямку літописця. Настуся рідко коли казала: у Білій Церкві, вона для неї завжди була просто Біла, і та її звичка спонукала чомусь до жарту. Осміхнувся втішено і запитав:

— Вона для тебе тільки взимку біла чи й навесні, восени?

— Хто? — не зрозуміла його й заломила над переніссям брови.

— Ну, Біла Церква.

Тепер аж збагнула: з нею жартують — і зашарілася злегенька.

— Навесні вона буває зелена. І навіть дуже зелена. А коли цвітуть сади, знову стає білою. Самійлові не доводилося бути в нашому місті навесні чи восени, коли воно стає золотавим?

— Не доводилося. Коли Всевишній допоможе і рана моя заживе до того часу, ти покажеш мені свою Білу Церкву, добре?

Чомусь не поспішала казати звичне в її мові: а так! Навпаки, зачудувалася, і те зачудування промовисто казало: “Ти хотів би, щоб рана твоя так довго не заживала?”

— Я не обмовився, Настусю, — узяв у долоні її вузьеньку й сніжно-білу руку. — Я справді хотів би, щоб було саме так, аби рана затримала мене біля тебе до самої весни. За тривалі дні, що випало перебувати в твоїй хаті, устиг переконатися... Так, так, твердо переконався: кого мені не вистачало досі в житті, то це тебе, мила жіночко. Ти і є та єдина на весь білий світ жінка-доля, про яку я міг колись тільки мріяти, і то боязко-віддалено, здебільше в напівсні.

Звела благально-налякані очі й ледве спромоглася на слово.

— Побійся Бога, козаче. А як же жінка, діти?

— Яка жінка? Які діти?

— Ті, яких згадував ти у сні чи безпам'ятстві.

— Хай Бог боронить. Кого це я міг згадувати, коли у мене зроду-віку не було ані жінки, ані дітей?

— Обманювати гріх, козаче.

— Христом-Богом клянусь, ніколи не було їх у мене та й не могло бути. Казав же, незорілим молодцем пішов на Січ. Потім війна. Чи до одруження було?

— А хто ж то Сцілла, Харібда? Чи не туркині часом?

Зорці і подих перехопило.

— Що?! Я згадував Сціллу і Харібду?

— І не єдиножди.

Засміявся стиснено й мовив, обнявши Настусю якомога ніжніше:

— То такі родичі, золотенька моя, що тільки в безпам'ятстві й можна згадувати їх. Не відаю, чому і з якого приводу потрапили вони мені на язик, але Сцілла і Харібда — це, Настусю, в розумінні стародавніх греків чудовиська, які проживали на скелях однієї з проток і пожирали мореплавців, коли ті зважувалися пройти протокою у відкрите і, отже, вільне для плавання море.

Чи то не вірила, чи така присоромлена була, хилила донизу голову й не сміла глянути Самійлові у вічі.

— Ну, то як? — не втрачав він надії. — Що скажеш на моє ревне благання? Відгукнешся на поклик мого серця, вийдеш за мене заміж?

— Я... я боюсь навіть чути таке.

— Чому? Я не любий тобі? Чи, може, застарий? Мені всього лиш тридцять, Настусю. Коли Бог пошле нам довгий вік, у нас із тобою буде ще ціла вічність попереду.

Не одразу відповіла. Усе ще хилила донизу голову й відмовчувалась.

— Кажи, я все прийму достойно, але кажи правду.

— Для мене це велика несподіванка, пане Самійле. Я маю звиктися з тим, що почула від вас. І потім... Як же воно буде? Наскільки я розумію, пан має бути при гетьманові та й при гетьманові. А як же я?

— Доки йде війна з ляхами, мені доведеться бути при війську. А закінчиться війна, помірковано удвох, де нам ліпше мешкати, та й заживемо щасливо. Уподобав я тебе, Настусю, і так дуже, що жити без тебе не можу.

Червоніла ще помітніше і мовчала.

— Я не любий тобі?

— Ба ні! — заперечила одразу ж, не вагаючись. — Я цього не казала і не скажу, одначе й боюся твоєї, козаче, любові.

— Боїшся?

— Далєбі, що так. Спершу маю звикнути до думки про неї.

— І як довго звикатимеш? Я можу сподіватися, що на час мого остаточного видужання Настуся Борейко ошасливить мене своєю згодою і ми станемо з нею під вінець?

— Не знаю. Нічого зараз не скажу. Об одним прошу, пусти мене, соколику, піду вже я, бо згорю від сорому.

Не затримував. І Настуся не затримувалася. Побажала доброї ночі і зникла за дверима. Усього лиш несподіванка збентежила її так дуже чи й страх, отой, найгірший, що йде

від небажання на кохання відповісти коханням, поєднати долю свою з таким, як він?

XIII

В середині березня до Хмельницького завітали гості: окольничий Федір Васильович Бутурлін та боярин Василь Борисович Шереметьєв.

— Гетьману Війська Запорозького нижайший уклін і найліпші зичення! — першим переступив поріг і привітав Хмельницького Бутурлін.

— Спасибі. Радий бачити побратимів у ділах ратних. За клопатами немає коли й зустрітися та побесідувати в застіллі. Ну, та коли вже вона сталася, зустріч, швидко від себе таких гостей не відпущу.

— Від трапези в застіллі не відмовимося, та довго засиджуватися в гетьмана не можемо.

— А це ж чому?

— Є повеління государя: негайно повертатися купно з потугами під його царську руку.

— Отак? І чим це пояснюється?

— У вас кажуть: “Що гетьман думає-гадає, про те лиш Бог знає”. Так само і в нас, — розвів руками Бутурлін. — Про одне надійно поінформовані: ти, гетьмане, не залишишся сам на сам із ляхами. На наше місце прибувають інші потуги государя. Ведуть їх Василь Васильович Бутурлін та стольник Григорій Григорович Ромодановський.

— Шкода, що нас розлучають. Та що вдієш? Слово государя — закон. — Помовчав і вже потім додав: — То ви, по суті, прибули попрощатися?

— По суті, так. Та є й інша причина наших відвідин. Набута за час спільних походів приязнь зобов’язує нас попередити тебе, гетьмане: на тебе теж чекає государеве повеління.

— Воно при вас уже чи в дорозі?

— Письмове в дорозі, занесене нарочитими людьми — при нас.

— Ну, то про нього потім. Прийде письмове повеління, тоді й сушитимемо голову, як бути, а зараз прошу ласкавих панів до столу. Таку розлуку гріх не відзначити.

Прощалися увесь той день, пішов на прощання й наступний. Уже від’їжджаючи, Федір Бутурлін згадав цареве повеління й визнав за потрібне ознайомити з ним Хмельницького.

— Наскільки знаю, Богдане-Зиновію, тобі теж треба готуватися до походу. Государ жде від тебе остаточної звітяги над ляхами.

— Хіба я сам не бажаю її, тим паче остаточної? З настанням тепла піду ближче до західних обводів землі, звідти — на ляхів. Наші бажання, виходить, збігаються.

Повеління московського царя не забарилося надійти. Ось тільки втіхи від нього було занадто мало. І не тільки тому, що з ним не радилися вже — повелівали, — доволі виразними в тому повелінні були й натяки на бездіяльність.

“Це ж як розуміти? — спливла й холодним струменем відгукнулася в серці думка. — А Дрижопільська битва, така значима перемога як над ляхами, так і над татарами? Чи це давно було і чи так мало важить?”

Поява нових контингентів московських військ у тій же Білій Церкві, турботи про їхнє розміщення, постачання децю розвіяли гетьманів смутком, додали певності, проте Хмельницький не міг сказати, що великої. Натяки на невдоволення його діяльністю таки гнітили душу.

А тим часом прибув гонець із Білорусі від наказного Івана Золотаренка.

— Може, ти хоч потішиш гарними новинами? — пізнав Хмельницький у Золотаренковім посланцеві сотника Цимбала.

Голос його не свідчив про добрий настрій, і сотник визнав за потрібне почати розмову з гарних новин.

— Коли є чим, то чому б і не потішити?

— Справді? Ну то кажи.

— Про погром Радзівілла, сподіваюсь, усі вже знаєте.

— Чули, аякже.

— Ну, і про те, що московити заволоділи купно з нашими козаками Вітебськом, Полоцьком, Могильовом, Новим Биховом, Бобруйськом теж знаєте?

— Знаємо.

— То знайте й інше: взято приступом Вільну.

— Невже?!

— Так, пане гетьмане. Цар ввійшов уже туди й оголосив себе Великим литовським князем.

— Ого! Це справді новина з новин.

— Але не остання. Є й погані.

— А саме?

— Ми втратили чернігівського полковника Подобайла.

— Погана новина, та, як розумію, не остання.

— Не остання, пане Богдане. Московити аж надто дивно поводять себе на теренах Білорусі.

— Війна без дива не буває. А все ж?

— Наказний Золотаренко домовився з привідцями їхніх військ, де діятимуть козаки, а де вони, московити. У тих

волостях, що їх звільняємо ми, контингент на утримання війська мали б брати ми, а беруть, надто коли сусідять із нами, московити. Та це ще півбіді. Гірше те, що в тих містах, що їх звільняють козаки без будь-якої участі московитів, не баряться з'являтися московські воеводи й примушувати білоруський люд присягати московському цареві.

— А наказний Золотаренко хоче, щоб присягали йому?

Сотник лупнув, тушуючись, очима і вже потім спромігся на відповідь.

— Наказний вважає, що звільнені українським військом волості мають належати Україні. А то як же!

— Скажеш наказному, хай не дуріє. Його послано в Білорусь допомагати московському цареві бити ляхів та їхніх поплічників литвинів, а не завойовувати Білорусь. Наша повинність — примусити ляхів піти звідти. Як буде потім із білорусами — то справа білорусів. Зрозумів?

— Та зрозумів.

— Ну то йди, спочивай після далекої дороги. Письмове повеління наказному матимеш завтра.

Гінця відіслав і повеління своє Золотаренкові виклав на папері, а не думати про привезені з білоруських теренів новини не міг. Воно ніби й зрозуміло: що їм, українським козакам, до білоруської землі? Важливо своє не втратити, домогтися спокою в ній. Але чому білоруси мають присягати московському цареві? Чи не достатньо було б перемогти ляхів, домогтися від них миру на бажаних Москві та Україні засадах, та й по всьому?

На тій думці застиг його не так давно прибулий до війська Самійло Зорка.

— От добре, що нагодився. Чув, московське військо здобуло купно з козаками Золотаренка стольне місто Литви Вільну. Цар оголосив себе Великим литовським князем.

— Виходить, надовго сідає в Литві. Ті, що не мають такого наміру, не стануть оголошувати себе володарями завойованої землі.

Гетьман ледь помітно кивнув головою.

— Я ось чого зайшов, — звів розмову на інше Зорка. — Серед тих решток пруських пішаниць, що потрапили до нас у полон, є два шведські офіцери — капітан і поручник.

— Як же це вони потрапили між пруссів?

— Як найманці.

— Ну то й що? Просили заступництва?

— Поки ще не просили, всього лиш зауважили, що вони шведи, та коли дійде до ближчого знайомства, гадаю, попросять.

— І зауважили, зрозуміла річ, не випадково. Знають, що ми не так давно були із шведами у добрих стосунках.

— Схоже, що так. Та я не про те веду річ. Чи не скористатися б нам, гетьмане, наявністю серед полонених шведських підданих? Новий король їхній Карл-Густав X, що прийшов на місце сумирної королеви Крістіни, не раз уже являв сусідам свій войовничий настрій. Чому б не нагадати йому, що Україна і Швеція мали в недалекому минулому приятні стосунки?

— Уже ж нагадували.

— Тоді він тільки-но сів на стіл замість Крістіни. Нині, наскільки знаю, зовсім не схожий на позаторішнього. А польські землі в Прибалтиці — давня спокуса для шведів.

— Гаразд, приведеш до мене тих шведів. Тільки не зараз, завтра. Дай час помислити, з чим вдаватимемося до шведського короля.

XIV

Стрічний вітер збадьорено дмухає в підставлене під його молодечі витівки обличчя, забирається під одяг і приємно лоскоче груди. Прийшла весна, звільнила від льодового панцира як землю, так і море. Чому б не погуляти вітрові, не порозкошувати, чуючи таке приємне оновлення? Он як весело бавиться він вітрилами, як відчайдушно пустотливо кидає корабель із хвилі на хвилю. А все тому, що тут, на морі, немає перепон, вільотно і просторо розгулювати в безмежжі і тішитися привіллям безмежжя. А Швеції? Чи може похвалитися вона переданим йому, Карлу-Густаву X, у спадок простором? Попередниця його, королева Крістіна, вбила собі в голову, що дароване Богом помежжя раз і назавжди визначене шведам, і бавилася казочками, яких не бракувало у придбаних для неї в чужих землях книжках. Воно й не дивно, Крістіна — жінка, чого від неї можна було ждати? Шведи ж інакше мислять, тим більше зараз. Польща восьмий рік воює з козаками, Московія також стала на бік козаків і оголосила Польщі війну. Чи випадає в такому разі їм, шведам, сидіти й ждати з моря погоди? Може так статися, що Московія поглине Польщу і московський цар доможеться того, до чого давно прагнули його попередники: заволдіє польською короною. А заволдіє польською короною — не забариться прибрати до своїх рук і Пруссію, і Померанію, і Лівонію, за які, надто за Померанію, московські царі давно ведуть зі Швецією безуспішну війну. Ні, таки час, таки мусить він, король Швеції, втрутитися в події, що мають місце

на терені Польщі, тим більше що втручання це є чим випрадати: і на польським, і на шведським столі перебувала не так давно одна королівська династія — династія Вазів. Москва до польського столу не має жодного відношення.

Прогулянка завершилась, а сходити на берег королю чомусь не хотілося. Була така мить, коли ладен був повеліти капітанові: “Розвертайся й знову прямуй у відкрите море”, — та не зважився дати таке повеління. Люди є люди, казна-що можуть подумати про нього.

Придворні розуміли: мабуть, зараз не час турбувати короля державними справами — й не стали доповідати, що на нього чекають посланці від козацького гетьмана Богдана Хмельницького. Десь перегодом уже, як посидів за столом та спочив по тому, зважилися і сказали:

— Ваша милість, посланці від гетьмана Війська Запорозького чекають вашої ласкавої згоди вислухати їх.

— І давно чекають?

— Ще з учора.

— І ви мовчали? Кличте їх.

Сподівався побачити перед собою легендарних козаків, про яких бозна-що розповідають ті, кому доводилося мати з ними справу в Лівонській війні, і, признатися, неабияк розчарований був, коли постали перед ним геть виснажені молодики у дивному і не першій свіжості вбранні.

— Хто ви? — не втримався і заговорив перший.

— Посланці гетьмана Богдана Хмельницького.

Те, що промовляли до нього рідною йому шведською мовою, і зовсім вибило з колії.

— Але шведи, не козаки?

— Так, ваша милість, шведи. Перебували на службі у прусського курфюрста як найманці і як такі змушені були воювати на боці поляків, проти козаків.

— Гм. Воювали проти козаків і є їхніми посланцями? Як це розуміти?

— Козаки погромили під Охматовим і поляків, і пруссів. Рештки нас потрапили до них у полон. Коли старшини козацькі довідалися, що ми шведи, покликали до гетьмана, і гетьман пообіцяв звільнити нас, коли заприсягнемо, що вволимо його волю — доправимо вашій милості цього листа й передамо його особисто вам.

Старший із них добув листа й передав його королю.

Карл-Густав X не став добувати засургучоване гетьманом послання, довго і до подробиць розпитував, скільки війська мав під рукою Хмельницький під Охматовим, скільки — ляхи, коли саме і як довго тривала там битва.

— То на боці ляхів були й татари? І яким числом?

— Біля сорока тисяч.

— Що? Я не ослухався, ляхів було тридцять тисяч, татар — сорок, пруссів — чотири, і всіх їх побили козаки, що налічували всього лиш двадцять п'ять тисяч?

— Татари більше ясирили, аніж воювали, а на боці Хмельницького виступали ще й московити, у вирішальну мить подав поміч полковник Богун.

— Ну, не всі ж сорок тисяч татар ясирили, мабуть.

— Та не всі. Московитів і деяку частину піших козаків саме татари відтіснили від поля січі й добряче погромили.

Карл-Густав Х ледве стримував себе, аби не виказати посланцям Хмельницького неабиякого вдовolenня занесеними йому вістями.

— Я дам гетьманові знати, що ви виконали його повеління. Хотіли б повернутися в лави нашої армії?

— О, так! Якщо буде на те ласка вашої милості.

— Вважайте, що ваше бажання вдовolenено.

Як тільки офіцери вийшли, сів за стіл і заходився розпакувувати послання гетьмана Війська Запорозького.

XV

Обнадіяний тим, що відбувається на теренах козацької республіки, Карл-Густав Х не став зволікати. Як тільки вляглось перше враження, покликав до себе генерал-майора Карлуса й усамітнився з ним в одній з найвіддаленіших кімнат палацу.

— Хочу довірити вам, генерале, одну важливу і не менш відповідальну справу.

— Я до ваших послуг, ваша милість.

— Сидіть, сидіть, — стримав його порив король. — А справа ось яка, — мовив не зволікаючи. — Вам доведеться попроситися на якийсь час із мундиром генерала і стати типовим неогоціантом, що пробирається купецьким шляхом до Татаристану.

Генерал побагровів і зайорзався в кріслі.

— Це для цікавих, — заспокоїв його король. — Насправді їхатимете не до татар. З Риги путь ваша проляже через Курляндію, Литву, Полісся до Києва. А там уже розшукаєте гетьмана Війська Запорозького й передасте йому подарунки від мене. А на словах скажете: Швеція виступить проти ляхів, та, поки готуватиметься до війни, він, гетьман, має добути для нас звіді про становище Королівства Польського: яке в Яна-Казимира військо, де і супроти кого стоїть воно,

які нужди переживає нині і чи має їх. Поцікавтесь також і кінцевими намірами Московії.

— Постараюся, ваша милість. Час, розуміється, обмежений?

— Не зовсім, однак й затримуватися як дома, так і в дорозі не слід. За ніч обдумайте і шлях, і свою місію. Коли щось видасться незрозумілим, звертайтеся до мене і тільки до мене. Для всіх інших ваша місія не повинна бути відома.

— Розумію.

— Отож з Богом. Супровід, подарунки гетьманові завтра будуть готові.

Якщо особисто у вас не виникне потреби затримуватися, одразу й вирушайте.

А через кілька днів, коли посланець в далеку Україну був уже в дорозі, збуджений подіями останніх днів Карл-Густав Х скликав генералітет очолюваної ним армії й почав із найголовнішого.

— Генерали, сподіваюсь, обізнані з тим, що відбувається в Польщі?

— А так, — озвалося кілька голосів.

— Гучно проголошена свого часу Річ Посполита восьмий рік уже воює з козаками, зазнала протягом цих літ кількох відчутних поразок: на Жовтих Водах, під Корсунем, Жванцем, Батогом, під Пилявцями, нарешті зовсім недавно під Охматовим. Вона геть знесиліла у цій війні. А, окрім козаків, на неї пішла й союзна з ними Москва. Є відомості, ніби заволоділа вже усією Литвою, московський цар оголосив себе Великим литовським князем. Коли ми не втрутимося в ці події, може статися, що цар згаданої мною Московії заволодіє й польською короною. А до цього ми, шведи, не повинні допустити. Польський стіл належить династії Вазів, ми, отже, маємо до нього безпосередню причетність. Звертаю увагу всіх: не Московія — ми.

Помовчав мить і вже потім розвивав свою думку далі.

— Гетьман Війська Запорозького просить нас стати на його бік і розпочати проти Польщі війну. Він певен, та й ми так думаємо, що наше втручання багато чого одмінить у цій такій затяжній війні. У гетьмана України, звичайно, свої наміри — домогтися для своєї держави повної незалежності від Польщі, у нас свої — не допустити, аби польською короною заволодів московський цар. Подібні переміни в стосунках між Польщею і Московією не просто не бажані — пагубні для Швеції, і передусім для її давніх намірів надійно утвердитися на полуденнім березі Балтійського моря.

— Мій пане! — не втримався й подав голос заслужений і

всіма поважаний фельдмаршал Вітемберг. — Заволодіти короною — означає заволодіти Польщею. З Хмельницьким ми, без сумніву, будемо в злагоді, він не претендує на польську корону і навіть на будь-який шмат польської землі. Та чи не зіткнемося ми на цій стежі з Московією?

— Те залежатиме виключно від вас, фельдмаршале. Якщо ви перший заволодієте Варшавою та Краковом, вважатимемо, що Швеція заволоділа і Польщею, і польською короною.

Серед присутніх веселе пожвавлення. Фельдмаршалу теж, видно, сподобалася відповідь його милості, осміхнувся, як і всі.

— Пани генерали, сподіваюсь, зрозуміли мене, — король скористався добрим настроєм присутніх і визнав за доцільне завершити розмову. — Від сьогодні починаємо готуватися до походу, і відбудеться він невдовзі.

XVI

Нові полки московського війська, очолювані боярином Василем Васильовичем Бутурліним та стольником Григорієм Григоровичем Ромодановським, стали табором під Білою Церквою та Паволоччю — там, де таборилося попереднє московське військо. Поява тепла дещо полегшила утримання їх. Коней здебільше випасали, а то неабияка полегкість. Та підвернулося інше: цар не обмежився одним письмовим повелінням іти в похід, прислав і друге, позначене не лише невдоволенням, а й нетерпимістю.

— Государ наш, — сказали посланці його на словах, — повеліває тобі, гетьмане, не баритися самому і не тримати без діла прислане під твою руку московське військо. Успіхи наші в Литві далі не можуть розвиватися без твоєї участі, а отже, без втягнення у війну лядського війська, і саме на терені України.

Хмельницький старався бути лагідним із царськими посланцями, сам щедротно пригощав їх, коли сідали за стіл поділити з ним трапезу, й іншим повелівав робити те, і, поки посланці великого государя відпочивали по щедрій гостині, думав, яку письмову відповідь приготували царефі, чим обумовити затримку походу. Обумовлень, щоправда, не треба було далеко шукати. Не встигло завесніти, як татарська орда, цього разу під орудою інших беїв та агів — Карач-бея, Муняк-солтана, Муртуза-бея, — знову з'явилася на Уманщині, і полки його змушені були спішно йти під Торговицю. А це ж є звіди, що ляхи не відсиджуватимуться тривалий час за Бугом. Коронний гетьман Потоцький таки б'є в стольнім місті Речі Посполитої тривогу, і доволі наполегливо.

— Отут усе написано, — сказав посланцям, вручаючи їм свою відповідь його царській величності. — Передасте листа государеві чи боярам, які послали вас, а на словах скажете: я жду достовірних звітів із Польщі. Мої люди ось-ось мають доправити їх. Певен, тоді твердо знатиму, які наміри в ляхів, збирають чи не збирають вони посполите рушення і на кого мають намір кинути свою збройну силу. Військо своє готую до походу і зараз уже підтягую ближче до місця дислокації полків його царської величності. Зв'язок із ними підтримую щонайтисніший; чого потребують, забезпечую вчасно.

Аби слово не розходилося з ділом, покликав одразу по спровадженні посланців московського царя писаря Виговського і звелів йому застерегти полковника Москаленка, аби справно дбав про постачання московського війська живністю. Привідцям московитів теж надіслав депешу, в якій повідомляв їм: найближчим часом Військо Запорозьке вирушить до Корсуня на зближення з передбачуваною появою там ляхів. До походу мають бути готові, відбудеться він невдовзі.

“Одну гору подолав”, — мовив гетьман, чуючи в собі хай і невелике, все ж вдовolenня. Здавалось, можна було перевести дух і по-справжньому зайнятися походом, якого, сам добре знав, не уникнути вже. Та не так сталося, як гадалося. Уже наступного дня по спровадженню нарочитих московського царя прибув до Чигирина посланець шведського короля Карла-Густава X. На нього спершу не звернули уваги — видавав себе в козацькому середовищі за неогоціанта, якому потрібне було побачення з привідцями Війська Запорозького, аби отримали від них дозвіл на вільне пересування по козацькій землі. Тоді вже, як звели з писарем Виговським, зізнався, що є насправді генерал-майором шведської армії Вільгельмом Карлусом і прибув до Чигирина з посольською місією.

Почувши від писаря ту новину, Хмельницький пожавився й повелів звести його з посланцем шведського короля негайно.

Радити справді було чого. Ранг високого гостя, вручені ним королівські дарунки, як і усне запевнення, що король Карл-Густав X сердечно дякує гетьманові за надіслані ним через полонених офіцерів листи, казали про видиму перемену в намірах шведів. За цим разом вони не відмовчуються, як відмовчувались позаминулого літа, являють готовність піти на Польщу з полуночі і тим довершити змагання з нею за Україну яко незалежну державу. Ну, а радість є радість, вона не бариться піднести дух, явити людям щедроти душі.

Того самого дня в обідню пору генерал-майора Вільгельма Карлуса, переодягнутого й відпочилого вже, покликали на влаштований на честь високого гостя банкет, на якому, крім гетьмана та генерального писаря, були й інші старшини — суддя, генеральний обозний, бунчужний. Знали, звичайно, з якого приводу зібралися, отож були, як і гетьман, неабияк потішені. Одні віншували гостя зі щасливим подоланням далекої і не всюди безпечної путі, інші розпитували про землю, з якої прибув він, про людей, що мешкають на тій землі, їхні звичаї і вже потім — про стосунки короля і його держави з сусідами, передусім із нетерпимо налаштованою на шведську корону Данією, давнім недругом козаків Польщею.

Вільгельм Карлус розумів, видно: за столом — довірені особи гетьмана — і не приховував від них своєї місії, що-правда, говорив про неї в загальних рисах. Шведи віддавна прихильні до України й не можуть лишатися байдужими до її таких задавнених бід. Восьмий рік іде в ній безперервна війна. Його милість Карл-Густав X хотів би знати, яка поміч потрібна Україні в такій кривавій боротьбі з ляхами?

Радили всяке, однак більшість старшин схилилася до думки, що її висловив Богдан Хмельницький у попередньому листі до короля Швеції: тільки збройне втручання шведів у польсько-українські негаразди може остаточно переконати ляхів: їхнє прагнення потопити в крові боротьбу української людності за незалежність — марниця. Часи нині не ті, обставини — тим більше. Вони недвозначно кажуть: минулася коту масляна.

Козаки пригощали посланця шведського короля протягом тижня і щовечора влаштовували в його честь бенкети. Швед побачив у тій прихильності до його особи не лише приятельство, а й щось більше і обіцяв золоті гори. Коли ж настав час від'їздити, запевнив усіх, хто був присутній на церемонії: він, генерал Карлус, обіцяючи козакам, не кидав слів на вітер; як тільки прибуде до Стокгольма, докладе всіх зусиль, аби те, чого чекає Україна від короля Швеції, стало реалією.

— Спасибі, генерале. Будемо дуже вдячні тобі за старання.

Хмельницький обернувся, взяв зі столу листа.

— Тут відомості про стан як у нас, так і в Польщі. Не всі, розуміється, але ті, що їх бажав знати його милість, є. Генерал, сподіваюсь, розуміє їх важливість, доправить утаємничене і передасть у надійні руки. А щоб пам'ять про нашу зустріч не затьмарилася з часом, прийми, шановний генерале, наші скромні дари.

Для Вільгельма Карлуса то була приємна несподіванка. Та

ще примітнішу приємність завважив він на обличчі короля Карла-Густава X, коли виставив перед ним те, що подарував навзаєм Богдан Хмельницький. Тим, що були присутні при оглядинах дарів (а оглядали їх найближчі до короля люди), здавалося, що його милість, будучи неабияк потішеним, не знає, чому з подарованого дати перевагу: трьом красеням коням турецької породи чи кінській збруї, коштовним яничаркам із трьома буйволовими рогами до них чи шабельтасам, козацьким кулечницям. Яничарки вабили витонченою майстерністю зброяра, роги для порохівниць — не менш вдалим розцяцькуванням із позолоченого срібла. Навіть кулечниця, речі, здавалося б, найпростіші, не могли не приглянутися, бо вабили око і вишневим оксамитом, і гаптуванням із золота та перлів. А проте (і цього не могли не помітити ті, що супроводжували короля) воістину хвилююче захоплення зродили в серці короля оглядини коней. Молоді, буйногриві, всеньким тілом своїм витончено прекрасні, вони ані миті не могли встояти на місці, грали силою, кожним живчиком пещеної шкіри. Здавалось, пусти їх — і кинуться пріч, ніяка сила не стримає їх, не заступить путі.

Під одним із трійки коней було й сідло, суто золоте, з подушкою та чапраком, обтягнутим оксамитом кривавого кольору і гаптоване золотом та перлами.

— Коні воістину королівські, ваша милість, — зауважив котрийсь із супроводу.

— І збруя для них також.

— Ваша правда, — погодився король. — На такі дари маємо відповісти привідці козаків достойним його щедрості ділом.

XVII

До білоцерківського полковника Москаленка викликався їхати Зорка.

Писаря Виговського здивувало те.

— Ти ж не так давно з Білої Церкви. Щось забув там?

— Є невідкладна справа, — відбувся абичим. — Маю уточнити в полковника перебіг деяких подій минулої січі. Та й із московитами не завадить поговорити.

— А того, що має генеральна канцелярія, для тебе мало?

— Мало, пане генеральний писарю.

Виговський надто пильно приглядався до нього, аби не зрозуміти: не вірить. Тож поспішив залишити канцелярію: хай пан писар носить свою підозру при собі. За годину, дві він тільки й бачив його.

А помислами був уже там, біля Настусі. Що то вона поробляє зараз? Весна цього року дружна, роботи вистачає їй і дома, і в полі. А руки на її господі одні, і руки жіночі. Обіцяли родичі допомогти, та чи в усьому допоможуть? У кожного своїх турбот вистачає.

Дивна жінка. Ні дня, ні ночі не знає, мабуть, за домашніми клопотами, а поділити їх на двох не зважається. Не подобається він їй чи таким раптово-несподіваним було його освідчення в коханні, не встигла звикнути до думки, перекопати себе, що особистий секретар самого гетьмана може стати їй мужем? Не може бути, щоб не подобався. Не так вона світила оченятами, личком, коли підходила й сідала біля ліжка чи порала його. Найбільш ймовірним є те, що поспішив він із освідченням, не встигла молодиця впевнитись, що серце її не помиляється. Для людей поміркованих обрати сторонню людину за мужа, побратися з нею — не абищія. То подія значима. Збираються ж бо життя прожити вкупі. А життя прожити — не поле перейти. То дорога довга і вибоїста. І одмінити щось, переінакшити уже не можна. Але чому ж він, Самійло, обирає її без жодного сумніву, кидається в Настусині обійми, як довірливе дитя в обійми матері?

Он скільки було їх, щасливих миттєвостей, пов'язаних із зустрічами й прощаннями з Настусею Борейко, а з пам'яті не йде чомусь саме прощання, оте щемно-сумне й небажане, коли настав час іти з її оселі й полишати в ній коли не всі, то майже всі свої щонайсвітліші сподівання. Стояла перед ним сердечна й знічена: видно було, і хоче сказати на прощання щось утішне, те найзаповітніше, що пульсувало в серці й просилося на волю вольну, і не може.

“Мені дозволено буде поцілувати руки твої?” — пішов їй на виручку.

“Що ти, Самусю! Чого це маєш цілувати мої руки?”

“Їхня ласка зберегла мені життя. Я не можу не віддячити їм”.

“Навіщо ж так?.. Давай я поцілую тебе на прощання та побажаю щасливої долі там, на браннім полі”.

Коли бути відвертим, не щось інше, саме її цілунок підтримує в ньому вогник надії й веде оце шляхом, що проліг між Корсунем і Білою Церквою. Таки до володарки дум його, на побачення з нею.

Скільки гнав коня між збуяних весняної пори ланів, між закучерявленими лісами та перелісками, стільки й думав про Настусю та тішив себе сподіванками. А зустрівся — і змушений був схолонуть серцем: Настуся туманіла, застигнута посеред двору, і не виказувала сподіваної радості.

— Ой Боженьку! — спромоглася зрештою на слово. — Самійло.

— Таки він. Не ждала? Бачу, бачу, що не ждала. А я взяв та й пригнався.

— Ну чом же... Так уже й не ждала. Не сподівалася тільки, що путь козацького війська знову проляже через Білу Церкву, і так швидко.

— Путь нашого війська коли й проляже через Білу, — вжив її найменування міста, — то не сьогодні і не завтра. Це мене бенеря била, ні вдень, ні вночі не давала спокою, аж поки не вишукалася нагода напроситися сюди в справах війська.

Осміхнулася ніяково і вже потім запросила до оселі. Згодом, правда, ожвавилася, кинула, як мовиться, печене й варене, вмивалась та переодягалася там десь, у сусідніх із світлицею кімнатах, й питала, як він почуває себе, чи не болить рана, чи не лишила згубного сліду вогневиця. А ввійшла переодягнена — і зовсім заясніла перед ним. Накривала стіл свіжою скатертиною й щебетала, хвалилася, скільки роботи переробила за цей час, як вийшла з зими озимина, якого клопоту завдає їй нині город.

— Хтось допомагав тобі?

— Ниву допомогли засіяти. А город зорали, та й по всьому. Порати його самій доводиться.

— Я тут, як казав уже, в справах, — нагадав Зорка, аби не перебільшувати причини появи в її оселі. — Гетьман прислав із черговим повелінням полковникові Москаленку. Ну, а коли вже опинився у Білій Церкві, не міг не зайти.

— І добре зробив. А то як же! Ми ж тепер не просто знайомі — родичі. Клята вогневиця так налякала мене тоді, інакше й не почуваю тепер себе, як зрідненою з тобою. Перемога над згубою завжди ріднить людей, правда?

— Як те, що ти — це ти, а я — це я. Тільки мене ріднить із тобою, мабуть, більше, аніж тебе зі мною, ота наша перемога.

— А це ж чому?

— Бо я так люблю тебе, так хочу, щоб ти до кінця віку нашого була зі мною, що ночами спати не можу, а вдень забутися бодай на час.

Опустила очі, червоніє й відмовчується.

— Скажи, бодай думала про мене відтоді, як розлучилися?

— А то як же!

— І що казало тобі твоє серце?

— Багато чого, Самійле.

— То чому ж ми маємо бути нарізно?

— Бо жили нарізно, недостатньо знаємо одне одного.

— Я знаю тебе більше, ніж достатньо.

— А я — ні. І потім, не забувай, звичай наш велить мені не одружуватися з іншим по смерті чоловіка бодай рік, доки не справлю поминки.

— Я тебе знаю, ласкава моя. Добре знаю і не маю наміру примушувати тебе виходити за мене заміж раніш визначеного звичаєм часу. В одному хочу бути певним: коли мине час твоєї скорботи по загиблому в січі чоловікові, ти даси перевагу мені, а не комусь іншому.

Таки зважилася й глянула на нього своїми благально-довірливими очима, але не більше. На відповідь все ж не спромоглася.

— Скажи мені правду, тебе лиш це стримує чи щось інше?

— Кажу ж, ми жили нарізно, я недостатньо знаю тебе.

— А ти Господи! Біда, що звела нас у одній оселі, хіба вона не варта кількох літ проживання в однім селі, місті, в сусідах, зрештою?

— Може, й так.

— То розвій сумніви, забудь про вагання.

— Коли ж не можу.

— Значить, є інша причина. Я правду кажу?

— Може, й є.

— То вивідай її, хай уже знатиму все.

Мовчала, і доволі довго.

— Є, кажуть, жінки, — озвалася-таки, — благословення яких береже мужів на війні. А є такі, що не здатні заслонити від шаблі чи кулі. Я, мабуть, належу до останніх. Послала чоловіка на війну та й не дочекалася з неї. Боюсь, щоб і з тобою не сталося такого, Самусю.

— Люба моя! Золотенька! — розчулився Зорка. Такий, що підійшов би й обняв, коли б не певен був, що не час, знову може нашкодити собі. — А коли я зовсім не матиму його, захисту на війні? Хіба то ліпше буде?

— В такім разі тебе захищатиме благословіння матері.

Зітхнув важко й обхопив руками голову.

— Може ж, того замало буде, тим більше що серце мое прикипіло нині до іншої й волає про захист до іншої.

Нічого не сказала на те. Нагадала, уникаючи відповіді, що вони невчасно заговорили про соромливе — страва ж стигне на столі, годиться обідати, та тим і відбулася.

... Коли йшов на ніч до визначеного полковником Москаленком місця ночівлі, домовився із своєю непоступливою

можаною: він буде в Білій Церкві три дні; дає їй час подумати й сказати, як же буде у них надалі. Обіцяє вона стати колись йому дружиною чи не обіцяє? Передбачається похід. Чи то ж легко буде козакові наражатися на небезпеку безнадійному? А діждався по тих трьох днях зустрічі, почув те саме: вона ждатиме його, але дружиною стане тоді лиш, як Сямійло повернеться з останнього походу.

XVIII

Поголос ішов козацькою землею такий, що йому не завжди і не в усьому вірилося. Що шведи пішли на ляхів війною, те нікого не дивувало. Але щоб отак відразу, без будь-якого опору заволоділи двома воеводствами, більше того, схилили ляхів до капітулянтського трактату, за яким обидва воеводства — і Познанське, і Каліське визнають паном над собою не польського, як було досі, а шведського короля, — те ні в які ворота не лізло. Та хто може стримати річкові води, коли вони вийшли із берегів? Чутки ширились та й ширились, а ширячись, примножувалися.

— Чули? — хвалилися обізнані менш обізнаним. — Шведи пішли на ляхів походом ратним.

— А що ж ляхи?

— Вийшли супроти непроханих гостей тридцятитисячною потугою, та, поки сварилися, де кому стати в таборі, шведи вторгнулися в нього й погромили їх.

— Ого! Видно, численне військо мають ті шведи.

— Де там! Подейкують, що король шведський ще й не висаджувався. Громив ляхків фельдмаршал Вітемберг, а з тим Вітембергом було не більше п'ятнадцяти тисяч кінних та піших вояків.

Поки невіри дивувалися та ширили ту новину між інших, надійшла ще разючіша звістка: висадився з головною силою шведів і король Карл-Густав X, з ходу заволодів Коніним і пішов на з'єднання з фельдмаршалом Вітембергом.

— Кінець ляхам, — раділи козаки. — Московити тиснуть на них зі сходу, шведи — з полуночі, ми, без сумніву, теж не відсиджуватимемось, поженемо ляхків з усіх земель, де сидять православні.

— А так. Відригнеться панам і Буша, і Немирів, і Демівка. Мученики вийдуть із караючими мечами й стануть у лави месників. До самої Вісли поженемо ляхів!

Хмельницький чув від старшин, про що гомонить козацтво, і не міг не тішитися з того приводу. Він-бо знав, і знав більше, ніж будь-хто, що то важить для всієї поkozаче-

ної України вторгнення шведів у Польщу, і де — в геть су-
противній стороні. Затанцюють ляхи, мов карасі на сково-
роді. Скрута, що її несе з собою війна, і не з однієї — трьох
сторін, примусить їх відмовитись-таки від посягань на
Україну і піти з неї пріч. Тепер уже не zvolikaty z po-
ходом і він, Хмельницький, якомога швидше збиратиме до
західних пожеж військо й прискорюватиме давно сподівану
перемогу над ляхами. Започаткована шведами війна, їхні
успіхи на терені полуночної Польщі багато важитимуть, тим
більше що король Карл-Густав Х он як розумно повівся з
поляками: у капітулянтській домові, що її підписали воеводи
Познані та Каліша, від ляхів вимагається всього лиш зрече-
ня зверхності над собою влади польського короля Яна-
Казимира і визнання зверхності шведського короля. В усьому
іншому вони — пани над панами. За ними зберігається право
віросповідання, належні шляхті маєтності як були, так і ли-
шаються за шляхтою (а то не якась там абищиця; була б
вдоволенна шляхта — з боку всіх інших протесту не буде).
Запевнив Карл-Густав Х як шляхту, так і поселян покірних
йому воеводств, що вони не зазнають з боку шведського
війська аніяких кривд. Годівля його вояків здійснюватиметься
так само, як і за Яна-Казимира: контингент і тільки контин-
гент, ніяких грабунків чи свавіль.

А коли так, то чого ще треба і шляхті, і поселянам? Як
жили за Яна-Казимира, так житимуть і за Карла-Густава Х,
всьо́о лиш поміняють пана.

Аби заспокоїти московитів — і тих, що прийшли в
Україну яко поміч у походах на ляхів, і самого царя, — зно-
ву засів писати листи-запевнення: він, гетьман Війська Запо-
розького, готується до походу на ляхів і днями поведе
військо на Корсунь. Там стане табором, перевірить готов-
ність полків і вже потім дасть знати боярину Бутурліну, коли
виступати їм, де мають зійтися із Запорозьким Військом для
спільної виправи.

Те “днями” сталося не завтра і не післязавтра. Та й пе-
реміщення війська, надто опорядкування табору під Корсу-
нем потребувало не днів — седмиць. А за той час гінець із
Польщі доправив гетьманові вісті, які і зовсім уже зоб-
в'язували не zvolikaty z poходом. Давно-давно, тоді ще, як
започатковувалося повстання, відшукав він серед освічених і
надійно влаштованих у стольнім місті Речі Посполитої, до
того ж причетних до сейму братів Сахненків і дістав їхню
згоду бути очима й вухами у середовищі знакомих ляхів.
Ось вони, Сахненки (до речі, незалежно один від одного), й
доправили ці достойні воздання дяки й хвали новини. Наля-

каний ще одним і таким несподіваним вторгненням у межі Польської держави, король Ян-Казимир спробував було порозумітися, а отже, й замиритися бодай із кимось із трьох ворогів своїх і обрав передусім короля Швеції. У нього, гадав собі, найменше причин для сварки з Польщею, його найлегше буде схилити до перетрактацій і за певної поступки порозумітися з ним. Посол його пан Пшиемський з'явився у шведським таборі в щасливу годину — саме тоді, як Карл-Густав Х схвалив укладену фельдмаршалом Вітембергом домову з ляхами і влаштував для них, а передусім, розуміється, для воевод Познані та Каліша, святковий балюнок. Посол з відомих причин не був запрошений на той балюнок, та настрої його від того не став гіршим. Панові Пшиемському вірилося: негостинність ця не є наслідком зневаги до його особи. Одне — він опізнився, про його появу могли й не доповісти королю, а друге — якщо й доповідали, то не обов'язково було згадувати, хто саме прибув. Довідається Карл-Густав Х, що його милість Ян-Казимир довірив вести перетрактації Криштофу Пшиемському, іншим стане у стосунках із ним. Знатиме-бо, в усякім разі йому розтлумачать, що це той самий Пшиемський, який не так давно служив у шведській армії і є добре знайомий йому.

“Ще Польська не згниєла”, — гадав собі посол Яна-Казимира, відходячи до сну. — Я не такий простака, щоб піти ні з чим”.

Він і справді вертівся перед Карлом-Густавом Х, як і перед іншими знакомитими шведами, яко в'юн, із шкіри пнув-ся, аби домогтися того, заради чого прибув у ворожий табір: вишукати можливості для порозуміння між двома цивілізованими державами. Та не на тих натрапив. Шведи менш за все дослухалися до його теревень про потребу пшиязні і миру, бо навіть про потребу єдності у боротьбі з варварською Московією, котра он якої шкоди завдала шведам, вторгаючись у Прибалтику і прагнучи заволодіти балтійським прибережжям, і якої завдає нині Речі Посполитій. Коли ж красномовство Криштофа Пшиемського вичерпало себе, сказали те, що й раніш чули від них: мир між Швецією і Польщею можливий лише в тому разі, коли корона польська буде передана Карлу-Густаву Х, королю Швеції.

Яну-Казимиру нічого не лишалось, як кинути клич: “Ойчизна в небезпеці!”

Шляхта не могла не відгукнутися на клич його милості. Військо збирали швидко, і зібрали немало, біля тридцяти тисяч, та, коли дійшло до січі, не допомогла панам ані правдива ладність горою стати на захист корони польської, ані

надмірний гонор. Яко вояки шведи виявилися і вправнішими, і досвідченішими. Ляхи ж зазнали поразки під Жарновом, зазнали й після Жарнова — і такої відчутної, що змушені були полишити шведам не лише численний обоз, а й славнозвісну Варшаву. Одні подалися слідом за Яном-Казимиром до Кракова, інші розбіглися по домівках.

Хмельницького неабияк тишили такі новини, одначе він не виказував своєї втіхи аж надто бурхливо. Посмоктував люльку і думав. Лише позирки очей його казали: там, у глибині душі, панують збуяність і свято.

— Але і це ще не все, — продовжував посланець братів Сахненків. — Перед самим моїм від'їздом надійшли не менш втішні для нас вісті і з Литви. Скориставшись тим, що з Вільни пішла головна московська сила, шведи не забарилися з'явитися там, прогнали пріч полишений московитами гарнізон і підбили гетьмана Радзівілла, а купно з ним і литовську шляхту, зректися давно колись укладеної домови з ляхами про єдність, натомість визнати зверхність польської корони.

— Отак? — збудився враз, схоже, що й сполошився гетьман. — А це ж навіщо?

— Не розумію, — розгубився посланець.

— Навіщо він зробив це, той запопадливий швед? Адже московський цар не примириться із втратою Вільни, а отже, й Литви. Він має вже титул Великого литовського князя. Невже Карл-Густав Х не розуміє: то зачіпка, і поважна зачіпка, щоб оголосити Швеції війну?

Гетьман тепер аж полишив вигріте за столом місце, раз і вдруге пройшовся по залі.

— Нам в усякім разі не випадає відсиджуватися в Подніпров'ї, пора іти й визначати західні межі держави збройною рукою. Так і скажи, ласкавий пане, Сахненкам: днями вирушаємо в Червону Русь і започатковуємо звільнення від ляхів тих земель, де мешкає українська людність.

XIX

Принесені з теренів Польської держави звіди того ж таки дня стали набутком найближчих до гетьмана старшин і заграли в їхніх мізках збуяними поривами.

— Рушаймо, гетьмане, в похід, — наполягали. — Наша всеблагая мати Покрова нині, як ніколи, сприятиме нам у нашій звитязі над ляхами.

— В цьому не може бути сумніву, — запевняли інші. — Польща в надійних лещатах, їй не випорснути з них. Маємо

скористатися цим і вигнати ляхів з усіх українських земель.

— Згоден, рушати час. Та куди підемо? Ви знаєте, де таборяться висунуті супроти нас ляхи? Скільки їх? — Богдан не став розголошувати те, що відомо йому із звідів Сахненків.

— Я знаю, — обізвався примовклий чомусь, в усякім разі не такий, як завжди, завзятий Богун.

— І я, — не забарився засвідчити свою обізнаність Антон Жданович, потверджуючи тим, що полковники не покладаються на те, що робить гетьман і його канцелярія.

— То кажіть, я слухаю.

Першим підвівся й підійшов до розісланої перед гетьманом мапи Богун.

— Ось тут, на Смотричі, табориться під городком Потоцький. При ньому вся, яку спромігся зібрати супроти нас, польська сила.

— А залоги великих і малих міст не берете до уваги?

— Можна й не брати, — Жданович йому, — коли вони сидітимуть по тамтих містах і ждатимуть нашої появи. Гірше буде, коли об'єднаються.

— Отож-бо. А щоб не об'єдналися, зробимо так. На Потоцького піде, зрозуміла річ, головна наша сила купно з московитами. Але цим не обмежимося. Аби на поміч Потоцькому не прийшли як маєткові, так і міські залоги довкілля, водночас із нами, а правдивіше — дещо попереду нас на Волинь піде ще одна козацька потуга, мета якої — посіяти серед тамтешньої шляхти страх, примусити її нишкнути по домівках і ждати рятунку від того ж Потоцького, в крайньому разі — від Матки Боски. Подумаймо, хто візьме на себе цю повинність. Під оруду такого привідці даю немало — двадцять тисяч війська, але й надії покладаю великі: має вигнати ляхів з усієї Волині і зійтися з нами десь під Львовом чи Любліном.

— Пошли, гетьмане, Антона, — кивнув писар Виговський на Ждановича. — Бачиш, як світить очима, бажаючи погуляти на Волині, сказати тільки про тее бажання не сміє.

Гетьман затримав на Ждановичі погляд і вже потім заперечив Виговському.

— Та ні, Антін в іншій ділі потрібний буде. На Волинь пошлемо, мабуть, Іване, брата твого, Данила. Він наймолодший серед нас, йому така прогулянка не завадить. Як ти, Даниле?

— Дякую, гетьмане. Прогулянка, гадаю, не буде такою веселою, як декому здається, та я постараюся здійснити її достойно.

— На цьому й станемо. — Обернувся Хмельницький до пи-

саря. — Шли, пане Іване, гінців до московського війська, що таборяться при Білій Церкві та Павлочі. Оповісти їх: вирушаємо на ляхів наступного вівторка. Місце зустрічі з ними — Вінниця.

XX

Городок, чи, як іменують його ляхи, Гродек, доволі високо підноситься над Смотричем і має, як і всі подільські міста такого рангу і такої долі (адже татари чи не найчастіше набігають і ясирять люд саме на Поділлі), надійний мур як з боку ріки, так і з боку поля. Одначе для такого війська, як у гетьмана Потоцького, і для такої баталії, яка передбачається з наближенням козацько-московського війська, то не заслона і не опора. Мури Городка — всього лиш сподіванка для небагатьох, правдиво кажучи, фортеця для пана Потоцького і його найближчого оточення. Певно, саме цим керувався коронний гетьман, коли розбивав табір по один і другий бік міста, а не зосереджував військо безпосередньо в місті. Та й те сказати, чи в такому місті, по суті містечку, можна розмістити в перспективі на майбутню баталію тридцятитисячне військо з численним обозом, ще численнішими кіньми, челяддю? То ціла армада, і таку армаду можуть приховати від стороннього ока хіба лиш ліси та переліски, а тримати на собі — всесила і всетерпляча матінка-земля.

Хмельницький не йшов на зближення з ляхами, доки не вивідав, де саме таборяться вони, як міцно вчепилися за Городок і прилегли до нього околиці. Аби не було потім різноголосся в судженнях, покликав на раду не лише своїх, а й московських старшин.

— Полковник Данило Виговський, — почав здалеку, — оповістив днями, що похід його на теренах Волині здійснюється успішно. Очолена ним потуга вторгнулася у землі краю на широкім обширі, в усякім разі, не минає міста можливого супротиву і посувається, по суті, безборонно. Є звіди, що й тут, на Поділлі, виставлене супроти нас військо гетьмана Потоцького — єдиний лядський бастион. Упораємося з ним — далі підемо вільготно, принаймні до Львова. Помізькуймо, доки є час, як обступатимемо і де саме лопитимемося в табір Потоцького під Городком.

Старшини загомоніли, перемовляючись, та брати на себе сміливість і радити щось не зважувалися.

— Ріка Смотрич — не така вже й завада, щоб зважати на неї, — міркував уголос переяславський полковник Павло Тетеря.

— Твоя правда, полковнику, — не забарився підтримати розмову Бутурлін. — Ріка Смотрич — не така вже й завада. А все ж саме там — мури, а на мурах — гармати. Аби не ускладнювати собі шлях до звитяги, ріку маємо перейти десь-інде і далі від табору.

— Як я розумію, — підтримав його Хмельницький, — по один і по другий бік табору.

— Саме так, по один і по другий бік табору.

— Але й з боку ріки має стояти наше військо й робити спробу вдертися до табору, — не поступався Тетеря.

— Ось тобі, пане Павле, й доручаємо це діло, — примирив його з Бутурліним Хмельницький, — а ми переправлятимемося через Смотрич далеко від лядського табору і вдаємо на нього з трьох кінців: московське військо — з полуночі, наше — з полудня і зі сходу. Є інші міркування чи на цьому й станемо?

Інших гадок, як і порад, не було.

Аби збити ляхів із пантелику, Тетерю і його козаків послали супроти них першими. Зближення з ворожим табором за Смотричем сталося в надвечір'я, і ті з ляхів, що були на валу, либонь, сприйняли Тетерині курені за все військо. В усякім разі, наступного дня не втрималися від спокуси покепкувати з нетямковитих хлопів.

— Що, бидло козацьке, перед смертю маєш намір скупатися в Смотричі? — кричали з валу, викликаючи на розмову тих козаків, які були до них найближче.

— А може, вдруге хочеш прийняти хрещення, га?

Козаки вдавали, що не розчули ляхів, і питали один в одного:

— Що воно патякає там?

— Схоже, що нахваляється потопити нас у Смотричі.

— Нас, лицарів? А спитай, Лавріне, у того недобитого на Дрижопільським полі ляшка, чи він устиг відіпрати штани після втечі з-під Охматового?

Молодий, бравий собою козак зводиться на возі й питається:

— Чув, пшеку? Пан хорунжий цікавиться, чи давно ви, дрижопільські недобитки, прали у Смотричі штани? Може, забруднена тям, що наклали ви під Охматовим у сподні, вода не встигла ще спливати у Дністер і нам доведеться зачекати з хрещенням?

— Пся крев! Попадись ти мені, бидло!

Ляшки-сперечальники не стрималися, зручніше вмостилися на валу й заходилися розряджати гнів свій кількома спішними пострілами. Послані в козаків кулі нікого не вразили, та козаки не забарилися відповісти ляхам тим же.

А тим часом усі інші козацькі полки, як і московські, безборонно переправлялися через річку і так само безборонно стали зближатися з лядським табором. Їхнє зближення помітили заздалегідь, в усякім разі на дальніх підступах до табору, встигли й повідомити привідців про появу ворожого війська, та запобігти небажаному — облозі табору — ані ті, кому доповідали, ані сам коронний гетьман Станіслав Потоцький не змогли. Десь у пообідню пору очолене Богданом Хмельницьким військо зблизилося з табором і стало обступати його звідусіль.

Спостерігаючи те, Потоцький хмурився, одначе не вдавав із себе застуканого знеацька. Те помічали інші привідці війська і недвозначно переглядалися.

— Пани регіментарі потерпають, бачу, — не без глуму доглядався коронний гетьман до тих, що стояли найближче. — Боїтеся, що показачені лотри відріжуть нам шлях до відступу, еге?

— Ніскільки, але ж... Чи пан гетьман відає, скільки є їх, тамтих лотрів?

— Так дуже багато?

— Дуже багато, пане коронний, і не тільки козаки обступають нас, московити також.

— Дарма. Чи нам уперше мати з ними справу? І те, що оточують повсюдно, теж дарма. Вояки знатимуть, що шлях до відступу перетято, і стократ завзятіше боронитимуть табір. А про мощність нашого табору подбайте, панове, і добре подбайте. Сила у нас немала, набоїв і всього іншого вистачить, побачимо, чи стане в козаків терпцю стовбичити у чистім полі до січневих чи й лютневих морозів.

А козаки, як і московити, не поспішали йти на приступ, доглядалися до заздалегідь облаштованого табору при Городку, винишпорювали слабкі місця. Лядські привідці стежили за ними і користувалися кожною наданою їм можливістю, аби усунути недогляди в обороні, подбати про її належну міць, а десь і про щільніше зосередження жовнірів. Об'їжджаючи якогось дня табір, Потоцький лишився вдоволенням: його вояки, як і регіментарі, недаремно ходили свого часу спільно з козаками на татар. Панська зверхність і зневага до бидла не завадили їм перейняти в козаків деяку козацьку штуку — і передусім в опорядкуванні табору. Не обмежилися тим, що вирили надійні шанці та виставили попереду шанців скріплені ланцюгами вози, — вирили довкола табору глибокий рів, а виїнятою з рову землею насипали перед возами вал, прилаштували в найбільш вірогідних місцях ворожого вторгнення гармати. Спробуйте одні з другими

вломитися у такий табір, здолати опір вояків у перших, а з тим і в других шанцях. Не так просто буде, коли можливо взагалі.

— Пильність і ще раз пильність, панове. — Побоюючись, аби серед його війська не запанувала безпечність, Потоцький не став хвалити привідців свого війська за старанність і відбувся черговим повелінням: — Як мовлять московити, голь на вигадки хитра. Кому-кому, а запорожцям не можна відмовити у схильності до найнеймовірніших вигадок. Отож доглядайтеся як до козаків, так і до московитів. Маємо вчасно довідуватися про їхні наміри і вживати потрібних заходів.

Регіментарі й без гетьманових нагадувань розуміли: з такою, як у козаків та московитів, силою і в таких, як ці, обставинах не до недбалства. Тут справді потрібна пильність і ще раз пильність. Отож самі дбали про неї і підлеглим веліли пильнувати за ворогом. А все ж не допильнували. Одного вересневого ранку лупнули сонними очима й завважили таке, чому годі було вірити: земляний вал у багатьох місцях здимів з-перед возів, а найбільш надійна загорога від козацької кінноти — рів — виявилася засипаною.

— Матка Боска! — вжахнулися жовніри і не встигли доповісти привідцям про окаянію, як заговорили — і як заговорили — на полудні козацькі, на полуночі московські гармати, а пущені з них ядра стали трощити останню надію в лядському таборі — вози.

Знявся гвалт. Утихомирений з ночі табір зворохобився й виповнивсь тупотнявою, а ще більше надсадним криком-повелінням, а десь і стогоном уражених. Жовнірам нічого іншого не лишалося, як займати своє місце в шанцях й бути готовими зустріти ворожих пішаниць чи, може, й кінноту прицільним вогнем із рушниць та гармат.

А ворожі гармати не вмовкали. Пущені з них ядра не всі влучали у вози чи вибухали під возами, значна частина їх летіла в табір і сіяла страх чи й смерть у таборі. Ті, кому велено було зайняти своє місце в шанцях чи біля гармат і зустрічати ворожі лави збройно, не барилися опинитися де слід, решта юрмилася там десь, у глибині табору, лаштуючись хто в піші, хто в кінні лави. Їм теж відшукається місце в обороні, але тоді вже, як вороже вторгнення стане видимим і невідворотним, а потреба в допоміжних ровтах докореально потрібною.

Першими пішли на табір кінні. Козаки — з полудня, московити — з полуночі. Їх зустріли прицільним вогнем жовніри, що поралися біля гармат чи стояли в шанцях. Та чи могли вони стримати лавини, коли вони накочувалися на них зі швидкістю шаленої бурі, до того ж не так щільно, щоб

бити без промаху. Не без того, десь падав кінь, десь падав вибитий із сідла вершник, на лаві те майже не позначалося, вона накочувалася так швидко й потужно, що до третього, тим паче четвертого, пострілу у захисників табору не завжди доходило. Вершники встигали досягти запруд, якимсь дивом пересягали через неї й опинялися в таборі.

Коронний гетьман те й робив, що слав гінців та повелівав привіцям свого війська триматися за всяку ціну, не оступатись. Тим, що їх зім'яли вже кінні козацькі та московські лави, повелівати, ясна річ, марниця. Вони або полягли, або оступилися й перестали бути боєздатними. Повеління коронного стосувалося тих, що стояли у другій лінії і були передусім кінні полки. Їх очолюють старші в його війську регіментарі — Стефан Корецький та полковник Целарій. Козаки, як і московити, зламали опір жовнірів у окремих до мізерії вузьких місцях, їх можна затиснути в таборі та потягти чи витурити геть. Пан Корецький, як і пан Целарій, — вояки бувалі, мають упоратися з цією повинністю — запрудити пролом, відновити мощність і непорушність табору.

Якийсь час то була хай не зовсім певна, все ж сподіванка, та Божа іскра, яка багатьом, що стояли на валу і спостерігали січу, гріла серця. Та їй на лихо не судилося стати щасливою реалією. Доки полки панів Корецького та Целарія стиналися з передовими сотнями ворога, силкуючись узяти їх у міцне кільце, і козаки, і московити хлинули в табір не лише кінними, а й пішими лавами і уподібнюються вже повені, що прорвала греблю й котиться навсібіч таким потужним валом, про стримання якого годі було й думати. Вояки його поки що не все бачать і силкуються вистояти, надто кінні. Вони таки успішно роблять пожиточне для порятунку табору діло. Та йому, коронному гетьманові, видно далі, аніж панам Корецькому та Целарію. Що довше спостерігає з високого гродецького валу за січею, то відчутніше чує, як холодне притиснуте заціпенілим тямком серце: він програє битву. Під захист гродецького валу, а отже й під його руку, не повернуться вже не лише ті пішаниці, що сиділи в шанцях і мали боронити табір, а й кінні полки, не кажучи вже про гармашів і їхні гармати.

“Матка Боска! — страхався Потоцький. — Що ж тепер буде? Ганебна капітуляція чи й гірше — ганебний полон? За містечковим валом можна, звичайно, посидіти якийсь час, та чи довго? У козаків он яка сила. А що матиму я, коли з тих, що є зараз поза Гродеком, ніхто не повернеться? Прокляття! Доля у мене така нещаслива чи ворог такий, що йому й імені немає?. Не козаки — демони. Правдиві демони!”

З полковником Данилом Виговським пішло на Волинь не гак уже й мало війська: п'ять козацьких полків і один — московських драгунів. Одначе й Волинь он яка, а на Волині міст та й міст. Мусив думати полковник, як повестися в краї: розпорозувати військо й охоплювати ним по можливості ширші обшири чи тримати полки при купі, об'являтися тією чисельною потугою (хай не всією, третинною її) перед великими містами і змушувати залоги тамтих міст зважати на непоборно велику козацьку силу й піддаватися тій силі без будь-якого опору, а піддавшись, визнавати владу гетьмана Війська Запорозького.

Від Корсуня до Волині неблизька путь, був час подумати і зважити усі можливі трапунки. І молодий полковник таки добре подумав, бо не схибив як у намірах, так і в діяннях своїх. Лише в тих випадках, коли козацьке військо мало навідати й малі міста, посилав туди сотню чи дві. Біля великих міст з'являвся полками, а поява полків, воїнам яких не було, здавалося, ліку, змушувала привідців залог тверезо мислити і не проливати даремно крові. Так було під Дубном, Ковелем, Любомлем, Звягілем. Лише луцька залога торгувалася довго, але й вона не виторгувала бажаного. Уже після перших приготувань до приступу піддалася козацькій силі й визнала зверхність над собою і над краєм гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького.

Протягом серпня-вересня очолені Данилом Виговським полки встигли охопити й схилити до вірності козацькій державі всеньку Волинь, а в жовтні досягли Любліна і вже звідти повернули на південь, на з'єднання з військом Хмельницького, яке, як довідався полковник Виговський, оточувало на той час Львів.

Зустріч обох козацьких потуг, тим паче вісті, що їх привіз Данило Виговський, неабияк потішили гетьмана. Тепер, гадав собі, привідці львівської залоги не комизитимуться — он яка сила обступає місто. Та радість його виявилася не такою вже й тривалою: магістрат Львова і після появи полків Виговського не злякався козацької сили, вдруге, до того ж категорично відмовив посланцям гетьмана відчинити перед козацьким військом брами. Як і тамтого разу, чільні мужі його сказали: "Що буде, те й буде, але ми залишаємося вірними своєму панові — королю Речі Посполитої Яну-Казимиру і не маємо наміру заполучати собі славу відступників".

— Королю не до вас зараз, — запевняли їх посланці Хмельницького. — Польське військо погромлене під Устям,

погромлене й під Жарновом. Воно або розбіглося по тій кривавиці, або подалося слідом за королем до Кракова. Є достовірні звіди, що впала й Варшава.

— Ми не маємо таких звідів.

— То матимете, і невдовзі.

— Дарма. Казали вже і знов кажемо: не маємо бажання заплучати собі славу відступників.

Посланцям Хмельницького, і передусім писарю Виговському, який славився в козацькім війську не меншим езуїтством, аніж правдешні, добре вишколені езуїти, теж не хотілося повертатися до гетьмана ні з чим.

— Панове! — дорікнули стримано. — Чи ви перші складаєте перед нашим військом бронь? Лише коронний гетьман Потоцький вчинив нам збройний опір під Городком. І що з того? Погромлений доценту, а по тім погромі уся Червлена Русь стала під наші знамена — і без будь-якого опору.

— Не вся, панове. Львів не має наміру складати бронь.

— Тому так довго й умовляємо вас, що маємо справу зі Львовом. Не хочемо руйнувати цю твердиню українського духу на заході. Збагніть, заплучення міста силою дорого коштуватиме місту, а отже, й вам.

— І знов дарма. Хай собі як хоче, так і чинить гетьман Війська Запорозького, рішенець наш лишається незмінним.

Відмова та стала відома не лише в таборі Хмельницького, а й тривідцям московського війська, і вони не забарилися з'явитися в Богдановім наметі.

— Іншої ради немає, гетьмане, — мовили, привітавшись. — Маємо брати Львів силою.

Гетьман не поспішав тішити їх згодою.

— Чи ми так давно стали під цими мурами, щоб перти на них напролом? Потерпимо, братове. Певен, не люд Львова і магістрат, навіть не отці міста противляться нам. Упертість являють ляхи, що стоять на чолі залоги, та ще перейняті лядським духом їхні приспішники. З часом, коли загроза руйнації міста стане невідвратною, і вони змушені будуть поступитися як перед нашою вимогою, так і перед вимогою отців міста.

Московити сумнівалися, що буде саме так, і силкувалися переконати гетьмана: сподіванка його — марниця, та змушені були піти з його намету ні з чим. На всі їхні резони Хмельницький умів відшукати свої — і таки переконливіші.

— Упертість львівської залоги справді неабияка, — зауважив писар Виговський, коли московити залишили табір.

— Хочеш сказати, що Бутурлін з Ромодановським мають рацію: Львів таки мусимо брати збройною рукою?

— Боюсь, що в інший спосіб не заволодіємо ним.

— Скажу тобі те, що й московитам: зачекаємо. Куди нам поспішати? Майже всі землі, обсажені православним людом, під нами вже, а до тієї решти, куди не встигли досягти, досягнемо ще.

Виговський осміхнувся ледь накресленою усмішкою.

— Тебе, Богдане, голими руками не візьмеш. Завжди знаєш, що сказати.

— Як і тебе, між іншим.

Виговського потішила така похвала, і він пішов із намету в доброму настрої. Зате Хмельницький не міг почувати себе вдоволенним як наслідками перетрактацій із львів'янами, так і бесідою з московитами. Брати місто збройною рукою не хотілося, коли начистоту, навіть у мислях не може допустити такого, а після розмови з привідцями московського війська, після їхнього явного невдоволення розмовою не забариться надійти в його, гетьманову, адресу черговий докір: чого зволікаєш? Чи затим послав тобі в поміч своє військо, щоб воно уподібнювалося твоєму і стояло без діла? А надійде такий докір, він, гетьман, нічого іншого тоді вже не вдіє, змушений буде іти на Львів і брати його приступом.

Захотілося пройтися табором, бодай трішки розвіятись та послухати, що думають козаки, старшини про облогу Львова, вірять чи не вірять, що українське місто може не розчинити брами перед українським військом. Та йому не пощастило втішити себе бесідою з козаками. Не встиг перекинутися словом із першими стрічними, як його покликали.

— Пане гетьмане! — над'їхав один із тих, на кого покладав повинність пильнувати за перемишлянським шляхом. — До тебе прибуло посольство з лядської сторони. Просьть твоєї уваги.

— Так і сказали: вони є посланці саме з лядської сторони?

— Так і сказали. Більше навіть повідомили: той, що очолює посланців, назвався твоїм кумом.

— Невже? Ото оказія! Чи не Любовицький часом?

— Заприсягтися ладен, що він. Так і назвався, коли велів мені оповістити тебе про причину його появи в таборі: "Скажи кумові Богдану, що з ним хоче бачитися Станіслав Любовицький із супроводом".

— Ну, коли так, нема чого робити, проси послів до мого намету.

Зустрічав давно знаного і навіть сердечного колись гостя, як і водиться в хрещеному світі, на порозі помешкання.

— Гора з горою не сходяться, — заговорив першим, — а людям і війна не завада.

— Бо ми ж таки люди. Гадаєш, як опинилися в різних таборах, то уже й побачення неможливе? Чолом тобі, Богдане!

— Чолом, кумцю, чолом! Супровід пана посла, — звелів тим, що стояли поруч, — розмістити й облаштувати в окремій наметі, а кума прошу до моєї польової господи.

Поки освідчувалися, як себе почувають, яка доля родин у цій аж надто затяжній колотнечі, на столі в гетьманському наметі стояли вже і наїдки, і напитки.

— Пригощайся, куме, і почувай себе так, ніби вдома, — припрошував господар Любовицького. — У дорозі знемігся, либонь. Коли не помиляюсь, від самого пана круля правишся.

— А так. Удостоївся честі бути його нарочитим, отже, довіреною особою.

— Похвально. Ну, та про довіру потім. Розділимо передусім трапезу, поговоримо, як колись бувало, і неспішно, і до ладу, про своє, родинне, а там уже по перепочинку дійде й до діла.

Про діло мова справді зайшла лишень наступного дня. Любовицький не приховував від кума того кепського становища, в якому опинилася Річ Посполита по московським, а потім і шведським вторгненні. Так зітхав, оповідаючи, що Хмельницький почав уже й запідозрювати королівського посланця: а не перебільшує того кепського становища?

— То що ж збираєтесь робити? В який спосіб надумали рятувати свою ойчизну?

— Маю, кумцю, листа до тебе від його милості короля Яна-Казимира. Прошу, — добув і передав Хмельницькому добре засургучованого листа.

— Там усе сказано, в усякім разі, один із способів порятунку Речі Посполитої його милість вбачає в тобі.

— В мені?

— Так. Читай і зважай: просить тебе сам король, помазанник Божий.

Хмельницькому не вперше тримати в руках листи королів, царів, як мовив кум, помазанників Божих, в тім числі й листи Яна-Казимира, але цей аж ніяк не схожий був на всі інші, в усякім разі, змістом. Король не так аж надто вже похмуро малював становище Речі Посполитої, мабуть, покладався на те, що про нього скаже посол Любовицький, хоча саме кепське становище держави мав на увазі, коли благав гетьмана Війська Запорозького зважити на те, що поляки й українці — діти однієї матері-ойчизни і тому мають бути в цю сутужну годину в одних лавах. Зате он як високо, аж до приниження високо, ставив його, гетьмана Війська Запорозь-

кого, називав гетьманом над гетьманами і запевняв: віднині він, король Речі Посполитої, не зважатиме на зарозуміле бахвальство гоноровитої шляхти, в ділах і помислах своїх покладатиметься на нього, Богдана Хмельницького, та на його тямковитих полковників, як і на їхнє козацьке військо, котре не единожди доводило всьому світові, яке є до замилювання вправне і відважне. А щоб речена тут обіцянка стала ділом, зараз уже, по згоді Війська Запорозького стати під його королівську руку й погнати шведів та московитів із теренів ойчизни, узаконить за козацькими старшинами шляхетство, як і винагороду шляхетностями, а козацтву надасть звання лицарів і право повної недоторканності. Що ж до люду українського, всього поспільства, то воно віднині буде рівне в правах і повинностях із людом польським. Віднині і назавжди!

— Що скажеш, куме? — не втерпів Любовицький і таки поцікавився думкою Хмельницького до того, як він устиг осмислити прочитане.

— Обіцянки аж надто вже щедрі. Такі щедрі, що боязко й вірити їм.

— Вони зрозумілі, гетьмане, і цілком виправдані. Лише поява твого війська на теренах Речі Посполитої, його відома всім ратна спроможність може порятувати і короля, і королівство.

— Нехай і так. А що ж буде по всьому тому з моєю ойчизною — Україною? Адже я порушу договір із Московією і тим самим зроблю її ворогом собі. У Москви он яке військо, а після ратних успіхів у Литві воно подвоїться ще й за рахунок певності у своїй непереможності.

— Ти ж виступиш передусім супроти шведів. Нам би тільки шведів витурити з польської землі, з московитами упораємося потім.

Хмельницький не казав “ні”, але не поспішав казати й “так”.

— У короля Речі Посполитої є шляхта. Вона завжди хвалилася своєю ратною спроможністю, нехай і покаже її тепер.

— Яка шляхта, куме? Про чю спроможність ведеш ти річ? Тієї шляхти, що зрадила короля і перейшла після перших пострілів шведських гармат на бік шведів, визнала над собою владу Карла-Густава X? Чи тієї, що не спромоглася дати відсіч тим же шведам під Жарновом і розбіглася по своїх домівках, лишила свого короля напризволяще? Скажу тобі, куме, по секрету: його милість у великім гніві на шляхту. Так і сказав при мені: “Віднині благородство визначатиметься не за тими, що ведуть довгий ряд знаменитої генеа-

логії — від дідів і прадідів, а за тими, хто подасть допомогу ойчизні у тяжкі для неї години випробувань і порятує її в біді". Саме цим і пояснюються оті його щедрі обіцянки як вам, козацьким старшинам, так і козацтву, усьому поспільству українському.

— Гнів мине, кумцю мій, а різниця між нами залишиться.

— Ні! Запевняю тебе, ні!

— Ну, коли ні, то я буду радитися із старшинами, як і з козацтвом. Сам здоров знаєш, такі важливі перебіни, як ті, що можуть статися, коли прислухаємося до порад його милості, потребують розважності. Діло ризиковане. Воно, по суті, ставить на терези долю всього народу. А в нас такі діла вирішує не гетьман — усе поспільство.

— Ну, а ти... Ти якої думки? Чию сторону триматимеш?

— Сторону матері своєї — України.

Аби винесена на загал розмова про запропоновану королем перебіну орієнтації не стала набутком московитів, Хмельницький обмежився малою Радою старшин, і далеко не всіх. Ждучи її рішення, Любовицький почував себе, мов карась на сковороді, те й робив, що міряв вздовж і впоперек відведений для нього намет, зрештою визнав його затісним і вийшов на простір. Погане передчуття гнало його не знати куди чи всього лиш давній страх? Козаки є козаки, від них усього можна сподіватися, а непослуху передусім. Колись на їхній непослух чхали з високої вежі, нині ж ой як небажаний він! Єдине, що заспокоює, в усякім разі, дає якісь підстави надіятись, це поміркованість Хмельницького. Давно знає його, і добре знає. Сказав, правда, що триматиме сторону України. Але ж не про щось інше — про сподівану вольність України і її люду йдеться і в обіцянках короля. Гетьман має розуміти: то ж не порожні слова, цього разу то тверда обіцянка. Стануть козаки на бік короля — здійсниться те, за що так уперто боролися вони. Це каже не хтось там, каже він, Станіслав Любовицький, для якого доля України — не порожній звук. Слово гонору, не порожній! Мало не все його життя пов'язане з нею і не на згубу ж їй. Хто-хто, а кум знає, не на згубу!

Рада, на щастя, тривала недовго. Щоправда, треба буде ждати якийсь час, поки збереться з думками та захоче побачитися з довіреним його милості кум. Ну, та, дарма. Кумове бажання можна й прискорити, все ж таки кум.

Уже засмучений вигляд Хмельницького не пообіцяв посланцеві Речі Посполитої сподіваного рішення. Тож і настожився Любовицький, зустрівшись із гетьманом у наметі.

— Козацька рада виявилася таки козацькою?

— Правда твоя, пане Станіславе, таки козацькою. Не хочуть вірити старшини, та й усе козацтво, обіцянкам короля.

— Але ж чому?

— Не тобі б питати, люб'язний куме, не мені б пояснювати. Ти ж не привезений, вважай, усе життя твоє пов'язане з Україною, маєш знати, скільки разів обіцяли Україні і її народові польські королі всілякі милості і скільки ті обіцянки ставали згодом порожнім звуком. Набридло нам, ласкавий пане, бути обманутими. Пригадуєш, були вже ми і обласкані, коли ойчизна твоя потрапляла у велику скруту і потрібна була збройна поміч козаків, були й возвеличені, принаймні старшини, був навіть такий час, коли писали в державних хартіях, що ми, українці, отримуємо право бути осібним князівством у державі по імені Річ Посполита, є рівні серед рівних і вільні серед вільних. А де ті обіцянки? Як тільки Польща утверджувалася яко держава, а тим більше коли минала для неї лиха година, усе ставало на крути своя: ви лишалися панами, ми — бидлом. А що робили ви, поляки, з нами, коли ми пробували повстати і збройно стати на захист своїх прав? Хіба не смалили Наливайка в розпеченім бику? Хіба не колесували, мотаючи з них жили, козаків Павлюка, Трясила, Остряниці, Гуні? Та що козаків? Дітей, жон їхніх гвалтували, а потім топили погвалтованих у воді чи кидали в пограбовані хати і спалювали разом із хатами. Я не кажу вже про те, якого глуму зазнавали ми від вас як від власників маєтків на нашій землі, у скількох нас тріщала шкіра від ваших канчуків, а скількох було посаджено за участь у супротиві на палі.

— Куме, схаменися! — чи то обурювався, чи й благов уже довірений Яна-Казимира. — Усе те робила шляхта. Невже не збагнув: віднині вона ненависна королю, віднині він не з нею, обирає своїми заступниками вас.

— Пізно, пане. Пізно сподіватися на наше заступництво і шукати серед нас заступників. Сам здоров знаєш: саме через ваш нелюдський глум над нами, через відоме всьому світові ваше кривоприсяжництво ми змушені були шукати заступництва у московського царя. Чи ж личить нам, які знали, що таке обман, підступність, віроломство на державному рівні, ставати на вашу стежу і уподібнюватися вам у стосунках із московським людом і московським царем?

— І це твій остаточний рішенець?

— Остаточний, куме. Біди наші такі великі, а спричинений вами розбрат такий надійний, глум ваш так глибоко сидить у наших печінках, що навіть наймудріший із смертних не може відновити між нами злагоду.

Посланці Яна-Казимира з'явилися в козацькій таборі за дня і залишали його також за дня, отож їхня поява в гетьмана не могла залишитись непоміченою, а відтак стала знаною і в таборі московитів. Першого по від'їзді Любовицького дня вони не турбували гетьмана, зате наступного з'явилися в його наметі й не забарилися виказати йому своє вдоволення наслідками перетрактацій.

— Чули ми, гетьман дав ляхам відчутного ляпаса.

— Уже й чули? Швидко ж у нас розносяться вісті.

— Такі вісті гріх утаємничувати.

— Я й не збирався робити з них таємницю, тим паче для вас, панове. Але ж що це за поведенція? Чому такі новини, як перетрактації між двома державами, розповсюджуються поза моїм відомом?

— Мабуть, тому, гетьмане, що гарні.

— Хотів би вірити в правдивість вашої версії.

Бутурлін переглянувся з Ромодановським і вже потім звернувся до Хмельницького.

— То як же нам бути, гетьмане, зі Львовом? Братимемо його приступом чи не братимемо?

— Казав уже і знов скажу: зачекаємо.

— Але ж чому?

— Бо саме зараз може обернутися так, що не доведеться брати це місто приступом. Зрозумійте, якщо вам стали відомі наслідки перетрактацій із нарочитими Яна-Казимира, то незабаром стануть (коли не стали вже) відомі вони й тим, що мають намір боронити Львів. А стануть відомі оборонцям Львова, гонору в багатьох із них поменшає, як і певності, що король пришле їм поміч.

Хотіли чи не хотіли того привідці московського війська, а змушені були визнати: слушність у таких міркуваннях є. І не стали сперечатися з того приводу.

Лишившись наодинці з писарем, гетьман зауважив:

— До речі, маємо подбати, аби наслідки перетрактацій із ляхами стали відомі оборонцям Львова.

— А що тут дбати? Підемо на чергову розмову з ними і скажемо, хто був у нас і з яким наміром.

— Ну, ці звіди мають бути поширені серед львів'ян до нашої розмови з вітцями міста. Ми лише підтвердимо згодом, що то не просто чутки — ляхи справді кликали нас стати на бік короля, та повернулися ні з чим.

— Така можливість є, і, до речі, надійна.

— Ось і домовилися.

Генеральний писар збирався уже йти, та тієї миті напросився на побачення з гетьманом його брат Данило Виговський.

— Гетьмане! — вирік, не привітавшись. — Серед козацтва шириться розмова, що тепер уже підемо на Львів і братимемо його збройно. Та й московити, бачу, були в тебе.

— То й що?

— Хотів би застерегти тебе, чи варто брати Львів купно з московитами? Може, пошлеш їх на той час десь-інде?

— А це ж чому?

— Забув попередити тебе, коли ми схилили до покори волинські міста, привідця московського полку за кожним разом наполягав, аби міщани тих міст присягали на вірність московському царю. Я відпирався тим, що маю від тебе повеління схилити мешканців Волині до присяги на вірність гетьманові України. А чим відпиратимешся ти, коли візьмемо Львів і московити скажуть таке повеління царя: вся Україна присягла йому, має присягнути і Львів? А Львів — це не просто місто, це вся Галицька земля.

Хмельницький довго і пильно дивився на свого сподвижника.

— А ти чогось іншого не міг забути, полковнику? Знав про такі норови московитів і мовчав?

— Та випало якось із голови.

— Така молода голова і такі дірки має. Казав хоч тим захланцям, що Україна присягала на інших засадах: не як московська земля, а як союзна з Москвою козацька республіка, зі своїм військом, своїми законами, правом вільного вибору старшин, ба навіть правом вільних зносин з іноземними державами.

— Казав, а як же.

— Ну і як? Схилили московити на свій бік волинські міста чи не схилили?

— Волинські — ні, а від залоги Любліна домоглися цього.

— Не допомогли й твої резони?

— Не допомогли. Сказали, що це вже Польща, а до польської землі нам зась.

— Як це — Польща? А люд чий там мешкає?

— І це казав, та не в пору вийшло.

Хмельницький почав і вже потім вирік виколисану в мовчанні думку:

— Що ж, спасибі, полковнику, що тепер хоч застеріг нас від необачного кроку. Будемо вважати, що вчасно. Як гадаєш, Іване? — звернувся гетьман до старшого Виговського.

— Навіть дуже вчасно. Данило має рацію: Львів — це не просто велике місто, це форпост українства на західних водах нашої землі.

— То що вдіємо?

— Гадаю, маємо застерегти львів'ян, аби присягли нам, а не московитам.

— Ні. Підеш найближчим часом на перетрактації з ними і скажеш радникам із магістрату, аби ні під яким приводом не погоджувалися на передачу нам міста мирним шляхом.

— Отак?!

— Отак, Іване. Тракуватимемо з ними довго, і навіть по можливості довше, а коли у московитів урветься терпець, обмежимося тим, що зажадаємо від львів'ян контрибуції та й підемо на береги Дніпра. Разом із московитами, розуміється.

— Можуть не пристати на це.

— Треба зробити так, щоб погодилися і пристали.

XXII

Не тільки літо, осінь також гаряча пора, а для вдовиці і поготів. Одну ниву треба засіяти, другу підготувати до засіву навесні, обмолотити за гоєї години збіжжя, звезене до стодоли. А ще ж є сад, є городина, і є в молодій господині якась дробина, як і скотина. Усьому треба дати лад, а руки одні. У полі, щоправда, молодший брат Оверко допомагав. І тоді, як косили, і тоді, як звозили збіжжя до стодоли, і коли засівали ниву. А все, що в дворі, на городі чи в саду, на її руках. Тож і дістається їм, її білим рученькам. Не раз уже згадувала та й нині згадує Самійла Зорку. Чи добре зробила, утримавшись від одруження з ним? То правда, війна усе ще триває. Але ж не навечно вона, колись замовкнуть гармати, угомониться люд. А що буде з нею, коли Самійло образився, почувши її категоричне “ні”? Чи не станеться так, що отим “ні” на все життя прирекла себе на самотність, а отже, й на таке, як нині, щоденне виснаження в труді?

— Молодуха, вижу, ни днем, ни ночью нет покоя за работою.

Оглянулась на голос і зашарілася: по другий бік тину стояв, спираючись на щіпок, московит — один із тих, що їх поселили по деяких хатах Білої Церкви на прокорм до повного видужання після поранення під Охматовим.

— Здравия желаю, чаровнице!

— Спасибі. Вам теж здоров'ячка передусім бажаю. Ви уже й по-нашому, бачу, закидаєте.

— А то как же, можем. Как говорит моя хозяйка, з ким поведешся, від того й неберешся. Чи дозволиш зайти до твого двору?

— Коли є таке бажання, то чого ж, заходьте.

Його таки добряче поранено. Он скільки місяців сплигло

за водою, як завершилась битва під Охматовим, а він усе ще спирається на щіпок та й накульгує аж надто вже помітно.

— Я в сусідів твоїх постояльствую, в Остапенка Якіма. Ванькой Грачовим зовусь, — відрекомендувався.

Не знала, що сказати на те, й визнала за доцільне промовчати.

— А тебе Настусею кличуть?

— Настусею.

— Ось і будемо знайомі.

— Та зустрічалися ж, і не раз, віталися, зустрічаючись, отож знайомі вже.

— То так собі, здрастуйте і прощайте. А може ж, не завадило б й ближче познайомитись?

Відчувала, започатковується та розмова, яку не варто підтримувати.

— Я давно приглядаюсь до тебе, ненаглядна. Бачу, як важко тобі. І город, і хазяйство, і поле — усе на твоїх руках. Може, я допоміг би тобі чимось?

— Що ви, голубчику! Поранені ж бо. І дуже, мабуть, на ногу стати не можете.

— Уже можу. З поміччю ось цієї штуkenції, — показав на щіпок, — все ж можу.

— Ні, ні, боронь Боже! Совість не дозволить мені користуватися послугами пораненого в січі за рідний край чоловіка.

— Гадаєш, я не зможу ось цього кошелю з яблуками підняти?

— Може, й можете, але не треба.

— Ото яка ти. Може ж, я на чарку хочу заробити.

— Чарку я і без відробітку наллю вам.

— Справді?

— А так. Для воїнів, своїх чи чужих, які захищали нас від супостатів, нам нічого не шкода. Гріх було б не поділитися тим, що маємо.

— Ловлю на слові. А все ж дозволь допомогти тобі, молодуха красна. Негоже якось споживати чуже на дурняк.

Що мала робити з таким? І в поміч дозволила стати (хоч помічник із нього такий собі), і до хати запросила та пригостила як належить: і чаркою, і всім, що належить до чарки. Повеселів Ванька Грачов, споживши одну, другу, а за нею й третю чарку.

— Ти, хазяюшко, — хвалив Настусю, — звичай наш знаєш: коли гість сів за стіл, однією чаркою не можна відбуватися. Бог, як мовиться, любить трійцю.

— Еге ж, — погодилася, — Бог любить трійцю, але й більше вживати не велить.

— Невже?

— Таки не велить. У тверезім стані он як накульгуєте, коли йдете вулицею. А що ж буде, коли споживете зайве?

— Це я, Ванька Грачов, після трьох чарок можу не до-
братися до місця свого пристанища? Погано мене знаєш,
голубонько.

— Можливо, але береженого й Бог береже.

Гість не став наполягати, аби його й далі пригощали, од-
наче й хати Настусиної так швидко не полишив. Оповідав
про себе, ділився бувальщинами, ратними подвигами. Коли б
не вигадала вагомої причини відлучитися з дому, мабуть, і не
відкараскалася б від нав'язливого гостя.

“Чого йому треба було? — міркувала опісля. — Усього
лиш випити та звеселиться хотілося чи знудьгувався на чу-
жині й шукав приводу відвести душу в бесіді з молодницею? І
те, і друге, мабуть”.

Кілька днів Грачов не нагадував про себе. Навіть на ву-
лиці не зустрічався. Та й як міг зустрітися, коли Настусі не
до вулиці було. А проте, коли наспів святковий день і в
церквах задзвонили, оповіщаючи православних про велике
свято, і Настуся змушена була відкласти всі буденні клопоти
й згадати, що вона — господиня на чоловіковім обійсті: і
храм Божий відвідала, і родичів, виходячи з храму, запросила
на гостинчу.

— А воіна його величності царя московського не запро-
шуеш, Настусе? — нагодився на ту розмову Ванька Грачов і
припер її тим схожим на докір нагадуванням про себе до
стіни.

— Ну чом же, — зніяковіла, одначе відмовити Грачову не
зважилася. — Приходьте, сусіде. Свято в нас, а на свято
гріх не ділити свою радість із людьми.

Ніяково почувалося їй у присутності родичів, та що мала
вдіяти, коли чоловік напросився, а звичай не велить від-
мовляти, тим паче знедоленій війною людині? Добре вже те,
що назвала Грачова сусідом. Простіше буде, хай і мовчазно,
все ж пояснити, звідки знає її воїн московського царя і чому
напросився в гості.

У гурті та в клопотах біля столу якось не помічала сто-
ронньої в її оселі людини, в усякім разі, не страхалася її
присутності, тим більше що знала: коли вже Грачов сів по-
руч із дядьком Семеном, їм буде про що бесідувати, всім
іншим не заважатимуть. Та ось біда, завважила, що Грачов
надто часто нагадує дядькові: “Наливай” — і той охоче
тягнеться правицею до пляшки та виповнює посудину Вань-
ки Грачова оковитою, а заодно, звичайно, і свою. І побою-

вання її виявилось небезпідставним. Під кінець гостин обидва були такі п'янезні, що тверезіші за них чоловіки ледве виволокли їх з-за столу. Хтось із родичів, завваживши, що п'яні не можуть стати на ноги, порадив залишити їх на ніч у Настусі. Та Настуся одразу ж запротестувала:

— Дядько нехай відсипаються, їм далеко йти, чи й доправите такого, а московита відведіть до Остапенків. Як можна, чужа людина і спатиме в моїй оселі.

З нею не сперечалися. Справді ж бо, чужому не випадає лишатися у вдовиці на ніч, а вести московита на місце проживання недалеко. Отож чоловіки взяли Грачова під руки та й повели з двору.

Дядько спав десь аж до підобідку. Та то байдуже. Гірше те, що не встиг він пробудитися та сісти за стіл, аби похмелитися, як Ванька Грачов був тут як тут.

— Здорово, приятель! — обминув він Настусю і попростував до столу. — Ну, як почуваш себе після вчорашнього?

— Кепсько. Ой кепсько!

— Я теж. Прокинувся — голова тріщить. Вдався до хазяйки, аби дала чарку на похмілля, а вона затялася. Випили, каже, учора все, що мала, ані краплини не залишилося. Піду, думаю, до вдовушки: вона завбачливіша, у неї знайдеться чарка-друга для служивого.

Що мала робити? Запросила й Ваньку Грачова до столу. Єдине, на що зважилася, — слугувати як дядькові, так і його приятелю відмовилася. Поставила на стіл пляшку з оковитою, подала таку-сяку закуску й сказала:

— Оце пригощайтеся та й ідіть собі з Богом, а я поїхала до млина. У мене борошно кінчається, маю змолоти, доки не зайшло на негоду. Коли йтимете з хати, позачиняйте, дядьку, двері, не кидайте й хвіртки розчиненою.

— Не бійся, племінничко, — запевнив її дядько, усе буде гаразд, показайнучо, як дома.

Вона й не печалилася тим. Та пляшка оковитої, що залишила на двох, не позбавить чоловіків тямку, а будуть при тямку — дядько зробить так, як веліла.

Клопоталася млином до кінця дня і гадки не мала, що буде інакше. А сталося. Як повернулася з млина (а повернулася пізнього надвечір'я), дядька не застала в господі. І тиша на подвір'ї не обіцяла чогось лихого. Та, коли прочинила по якимсь часі двері до кімнати, де пригощалися гості, змушена була зупинитися й затамувати віддих: дядька і тут не нагледіла, зате приятель його спав не роздягнутий (щоправда, роззутий) у її ліжку, на її постелі.

— О Господи! — вжахнулася. — Це ж як його розуміти? Навмисне залишився, не послухавши дядька, чи знову набрався до чортиків?

Підійшла й заходилася термосити п'яного. Спершу легенько, потім сильніше й сильніше.

Буркнув щось спросоння і аніруш.

— Та що за напасть така! — штовхнула п'яничку щосили. — Вставай, кажу!

І знову анігугу. Лежав червоний, мов рак, і жодного відгуку на її штовханину.

— Не мала клопоту, та купила порося, — журилася вголос. — Де він міг нажлуктитись отак? Невже забрався в комору і спожив те, що лишалося ще там? А де ж був дядько? Як він міг дозволити лазити по чужих закапелках?

Не втрималася, заглянула до комори — усе на місці. Не інакше як вчорашне не вивітрилося ще з голови московита. Але ж дядько... Як він міг залишити цього прибуду у її господі?

Поки порала коней та зносила мішки до комори, надворі і зовсім стемніло.

“Що ж робити з московитом? — журилася. — Покликати Остапенків, хай заберуть свого постояльца? Що ж вони скажуть, коли побачать його в моїй постелі? Чи не пустять дурний поголос? Ні, хай відсипається цей затятий п'яничка та йде пріч, аби люди не знали, що був у мене. Я пересплю і в світлиці. А завтра, проводжаючи, так і скажу московитові: “Коли пан вояк дозволяє собі нечемно поводитися в моїй оселі, хай більше не розраховує на гостину. Відсьогодні відвідинам п'яниць кладу край”.

З тим рішенням і пішла з кімнати. Поралася по господарству, готувала таку-сяку вечерю, а повечерявши, пішла до світлиці, зачинила за собою двері й лягла відпочивати. Спала, мабуть, міцно, натомившись за день, коли постукали в двері, що вели до світлиці, не одразу прокинулася, а прокинувшись, довго не могла второпати, де вона і хто це добивається до неї.

— Анастасія! Настасья! — хрипів хтось за дверима. — Відчини!

“О Господи! Це ж він, московит. Чого йому треба? Ніч за вікном, і, здається, пізня”.

— Що трапилось? Ви хочете піти?

— Та ні, пити хочу. Горить усе всередині, водиці дай.

— У сінях, на кутнику, стоїть відро з водою і кухоль при ньому. Наберіть і пийте скільки душа бажає.

Змовк на певний час, чути, шастає в сінях, очевидно, на-

мацує те місце, де стоїть відро з водою. Коли затих, гадала, все, нап'ється води і вгмониться. Тож обернулася й пішла до ліжка. Та московит знову постукав у двері.

— Ну, чого вам?

— Там немає кухля.

— То напийтеся з відра.

— Темно ж, нічого не видно.

Ото напасть! Мусила світити світло, одягатися й порати непроханого гостя.

Була геть сонна і відчувала себе до краю стомленою, проте відшукала кухля, набрала з відра води і, подаючи її спраглому, спромоглася сказати звичне в таких випадках: "Добре здоров'я пивши".

Кухоль московит спорожнив до дна, видно, добряче пекло йому всередині. Осміхнувся безсоромно п'яною усмішкою й подякував за воду.

— Може, підете вже? — поцікавилася голосом, у якому більше було поради, аніж цікавості. — Що скажуть про мене люди, коли побачать вас удосвіта в моєму дворі чи тоді, як виходитимете з двору?

— А що скажу хазяям я, коли постукаюся до них серед ночі?

Подумала мить і тоді вже сказала:

— Ну то йдіть, відпочивайте, ранок мудріший за ніч.

Обернулася і націлилася йти, та раптом відчула себе в міцних чоловічих обіймах.

— А треба нам ховатися від людей? Невже ти до цього часу не зрозуміла, любезна Настусю, що до вподоби мені?

— Що ви робите? — сіпнулася вирватись. — Схаменіться!

Вона так дуже сіпнулася за черговим разом, що московит не втримав її й випустив з обіймів. Того було досить, щоб опинитись по другий бік дверей, що вели до світлиці, та не досить, щоб зачинити їх за собою і взяти на засув. Грачов так дуже рвонув їх на себе, що не тільки двері розчинилися навстіж, Настуся теж опинилася в сінях.

— Пішов пріч, нахабо! Як ти смієш!

— Смію! — не забарився відповісти московит. — Пам'ятаеш, що казала: "Для воїнів, які захистили нас від супостатів, нічого не шкода". Тож виконуй свою обіцянку. Хочу, щоб була цієї ночі моєю. Чула, моєю!

Він був напівроздягнений, і те остаточно переконало господиню: готувався до цього ганебного умислу заздалегідь.

— О Господи!

— Не старайся вzywать, все равно не услышит. Много вас таких...

Мабуть, увірувала в те його застереження, таки відшукала в собі силу і вихопилася з його рук. Мала намір випорнути на подвір'я, а там уже куди очі вкажуть. Та не до того йшлося: Грачов заслонив собою вихід. Єдине, що лишалось, шукати рятунок у світлиці. Надія невелика. Хоч то й світлиця, простору занадто мало, щоб порятуватися. Покладатиметься на свою спритність? А чом би й не так? Грачов — шканда, він не зможе бути таким вертким, як вона, гляди, зловчиться обійти його і випурхнути в сіни, а з сіней — надвір. А то вже й буде порятунок. Боженьку, допоможи їй! То вже й буде порятунок!

Ухилилася від московита раз, ухилилася і вдруге. Цілилася обійти нахабу і втретє, та він устиг перегородити їй шлях до втечі, все помітніше й помітніше тиснув до ліжка.

— Казав же тобі, ти не знаєш Ваньки Грачова. То тільки дурне ядро могло настигнути його й вибити землю з-під ніг. Таким, як ти, не судилося ухилитися від нього.

Чула, жах знесилоє тіло, підломлює ноги.

“Що ж я скажу, коли це станеться, Самусю?” — мелькнула думка й геть охолодила вдовиці душу. Кинула настраханий погляд в один, у другий бік і нараз завважила: на килимі, що красувався над її ліжком, висіла родинна зброя.

“Іншої ради немає”, — зродилася думка й вернула їй силу. Вистрибнула на ліжко і в одну незбагненну для самої себе мить зняла й наставила на московита доправлену їй із поля січі чоловікову шаблю.

— Відійди, сволото, бо так і прохромлю!

— Кого, мене, воїна його царської величності? Ха-ха! Да не быть этому!

Він таки не зважив на наставлену на нього шаблю, презирливо-відчайдушно кинувся на Настусю. Видно, мав намір смикнути молодицю за ноги й повалити на ліжко. Та Настуся не сплохувала і не відвернула зброї. Навпаки, подалася разом із шаблею вперед і вгородила її Грачову в груди. Московит сіпнувся (змордована погрозами жінка тепер тільки помітила: удар її зброї припав у те місце, де серце), відступив на крок від ліжка й затиснув рану рукою. Дивився якийсь час на налякану своїм вчинком молодицю не менш наляканими, ніж у неї, очима й німував.

— Что же ты наделала, каналья? — сіпнувся було до свого тепер уже смертельного ворога, та не досягнув Настусиних ніг, повалився на ліжко, а з ліжка — на підлогу.

Червона пляма помітно збільшувалася на його білизні, і що помітніше збільшувалася, то відчутніше страхала молодицю.

— Господи! — простогнала. — Невже у самісіньке серце вгодила? Що ж тепер буде? Боженьку, що буде зі мною? — затулила обличчя руками й зайшлася надривно-судорожним плачем.

Чи довго сиділа там-таки, де застало її лихо, до пуття не знає. Одне приберегла в тямку: коли зважилася глянути на Грачова вдруге, заскімлила й кинулася пріч, накинула на себе сяку-таку вдяганку й подалася в ніч. Знала: що вже буде, те й буде, а треба повідомити про свою біду тим, що в магістраті, одначе передовсім має виповісти її матері, порадитися з нею та з дядьком Семеном. Він зобов'язаний буде пояснити в магістраті, як сталося, що московит опинився на її обійсті, а потім заночував у її оселі.

Була та глупа ніч, коли все спить, ні сном ні духом не відає, що відбувається в білому світі. Навіть собаки не обзи-валися на Настусину появу біля двору. І те бодай якось заспокоювало молодицю.

Мабуть, занадто сильно і нетерпляче постукала у вікно: мати одразу почула той стук і поспішила припасти обличчям до шибки.

— Хто там?

— Я, матусю, відчиніть.

Не назвала свого імені, знала, й по голосу пізнають.

Мати не могла не стривожитися: такої пізньої ночі без нагальної потреби донька не бігла б через усе місто і в вікно до матері не стукалася б. Не інакше як біда скоїлася. Але яка? Господи! Чи для її дитини не досить тієї, що доправили з-під Жванця?

До сінешніх дверей добралася не переводячи подиху.

— Що сталося, дитино?

— Ой матусю! Ой ріденька! — зайшлася плачем молодиця. — Пропала я на віки вічні. Біда скоїлася, і велика.

— Свят, свят, свят! Яка біда? Кажі вже, не муч.

А Настуся припадала до материних грудей, захлиналася сльозами і не могла спромогтися на слово.

— Я... я убила чоловіка.

— Схаменися! Де і з якої речі?

Не одразу спромоглася пояснити свою біду. Десь згодом уже, як виплакалася, зібралася з духом й оповіла матері, що погнало її глупої ночі з власної домівки.

— Господи! — перехрестилася стара. — Спаси й помилуй! Що ж тепер буде з нами? Де і в кого шукати заступництва?

— Нехай Оверко одягнеться й покличе дядька Семена. Він пиячив із тим московитом у моїй оселі. Маємо піти з

ним до магістрату й розповісти про все, що сталося. Самій мені лячно, а дядько, крім усього, ще й свідок пригоди. Хай розкаже людям, як сталося, що московит заночував у моїй оселі, що він патякав під п'яну руку.

Дядька Семена не скоро діждалися. Його ледве пробудилися після вчорашнього похмілля. А пробудився, довго чухався та допитувався, що могло статися, чому турбують його серед ночі. Коли ж сказали, яка біда скоїлася в Настусиній оселі, не одразу повірив.

— Убила, кажеш? Ваньку Грачова убила? Та як же це? Чи вона при своїм глузді?

— Ти ліпше скажи, чи ви були при своїм глузді разом із Грачовим, коли жлуктили оковиту до безтямства? І одягайся мерщій, тебе ждуть.

В дорозі він протверезів-таки і, коли постав перед братовою та племінницею, міркував уже тверезо.

— Отака ловись. Ти ба, до чого додумався, клятий московит. А я ще й подумав собі, чого це він уперся, мов віслук, і нізащо не хоче полишати Настусину хату. Он що вигадав! Виходить, не такий уже й п'яний був, всього лиш прикидався до безтями п'яним.

— Виходить, що так, та не про те річ, діверку. Кажи, що маємо робити тепер?

— Та що ж... Доведеться іти в магістрат і пояснювати магістратським, що сталося і чому сталося.

— То підеш разом із Настусею, поясниш що й до чого.

— Авжеж, де дінуса.

Племінниця не поривалася йти. Сиділа й дивилася на дядька очима, виповненими по-дитячому щедрими і невтішними слізьми.

— Скажіть, дядьку Семене, — поцікавилася зрештою, — мене відпустять, коли пояснимо, чому забила московита, чи посадять у буцигарню?

— Не знаю, голубонько. В усякім разі, дошпиговуватимуться довго і тяганини не бракуватиме. Я, звичайно, постараюся виправдати тебе, та чи зовсім, запевнити не можу.

— Чує моє серце, посадять мене. І судитимуть. Боже праведний, яка ганьба!

Поплакала, пожурилася укупі з кривними і, надумавшись, звернулася до брата.

— Іншої ради немає, мабуть. Оверку, братику, чи вволиш мою волю, коли попрошу тебе?

— А то як же. Кажи, що маю зробити?

— Повинність, як на твій вік, нелегка, та, крім тебе, немає кому взяти її на себе. У хаті моїй лежить за образами

лист, переданий мені колишнім моїм постояльцем Самійлом Зоркою. Він пише в тім листі, де перебуває зараз. Сідлай коня й скачи до нього. Розкажеш Самійлові, що сталося зі мною. Якщо він не порятує, ніхто й ніщо не зарадить моїй біді.

XXIII

Такої сутужі Польща, а купно з Польщею і її король, не зазнавали ще. Матка Боска! Була козацька ворохобня, були разючі втрати і поразки, але ж були й перемоги, в усякім разі, Польща як була, так і лишилася Польщею, короні як такій ніщо не загрозувало. А що жде її нині? Московити посіли Литву, і хто знає, чи не підуть далі, на терени суто польської землі, шведи перемогли в обох битвах, заволоділи всією полуночною Польщею, ба навіть Варшавою, вважай, безборонно йдуть на Краків, посягаючи не лише на землі королівства, а й на корону. Козаки ж, чи не єдина його надія, відмовилися прийти і стати в поміч ойчизні. Що робити? Де та сила, що могла б прийти і порятувати Річ Посполиту? Шляхта і та зрадила, полишила свого короля напризволяще й розбіглася по жарновській битві по домівках, а нині, розповідають, повсюдно присягає Карлу-Густаву X. Це кінець? Видиме падіння Речі Посполитої як держави? Та не може ж того бути! Він, король Ян-Казимир, мусть дошукуватися і таки дошукатись рятунку.

І день, і другий, і третій бився в пошуках рятівного рішення, а його як не було, так і немає. І тільки чергова, чи не найжахливіша, звістка: шведи наближаються до Кракова, — мов блискавиця, сяйнула в мізку й викресала там рятівну іскру: а державці інших земель? Адже серед них немало кривняків, і сидять вони на столах сусідніх із Польщею держав. Невже полишать його, Яна-Казимира, в біді? Не може того бути. А так, не може бути!

— Пана Чернецького, привідцю оборонців міста до мене. І коменданта Кракова також.

Комендант був на той час на дальніх обводах міста, і Степан Чернецький зайшов до короля сам.

— Мені стало відомо, — на диво спокійно і стримано почав Ян-Казимир, — що шведи наближаються до Кракова. У пана Стефана досить війська, щоб захистити його?

— Не вельми, ваша милість, усього три тисячі шістьсот вояків. Є ще дешиця у пана коменданта, але то мізерна дешиця.

— На кого ж і на що покладатимемось?

— На стіни і на мужність вояків, ваша милість. Жовніри розуміють: це останній наш рубіж — і не підуть із нього, коли б довелось навіть загинути.

— Радий чути таке від чільного мужа коронного війська. Бо перестав, признатися, вірити вже, що серед поляків і навіть серед шляхти є патріоти, здатні мислити подержавному. Але ж Польщу, ласкавий пане, треба буде не лише захистити на цім рубежі, з нього маємо й погнати супостата. Хто погонить? Пан Стефан, гадаю, не стане запевняти, що тую місію візьмуть на себе його вояки, оті три тисячі шістсот, що мають боронити стольне місто Речі Посполитої?

Чернецький знітився і не знайшовся, що сказати королю.

— Отож-бо. Сила це мізерна, а на когось іншого у Польщі немає надії. Ті, що зрадили нас і передалися шведам, красномовно довели це. Настав час уповати на сторонню силу. І ми вчинимо так. На вас, пане Чернецький, яко на вірного сина Ойчизни і талановитого регіментаря, покладаю найвідповідальнішу місію: утримати Краків, не дозволити шведам заволодіти древнім стольним містом Речі Посполитої. Я від'їду на певний час до Шльонська, у свою родову маєтність. Вона, як пан відає, на терені Німецької держави. Шведи не посміють піти туди. Зате я звідтам матиму можливість навідати сусідні королівські двори і напустити їх на ворогів землі нашої. Вони і тільки вони спроможні в обставинах, що склалися, витурити непроханих сусідів із коронних земель і тим порятувати Польщу. Що пан Стефан скаже на це?

— Єдине, ваша милість: хай пан Бог допомагає вам у ваших добрих намірах, а я стоятиму у Кракові до переможного кінця.

— На цьому й станемо. Радий, дуже радий, що не помилився в панові.

XXIV

Посланий Виговським козак наздогнав Хмельницького на виїзді з козацького табору.

— Гетьмане! — покликав, зближаючись. — Генеральний писар велів сказати тобі, що хоче бачитися з тобою до того, як навідаєш московитів.

— Щось трапилося?

— Либонь, що так, даремно не завертав би з путі.

Не тишився тим, що його вертають до намету, але й гніву великого не мав. Генеральний писар — людина не легковірна, без потреби не гарячкуватиме, а побачення з привідцями московського війська не така вже й невідкладна справа.

А Виговський таки гарячкував. Не в наметі застав його, ждав на гетьмана біля намету, і ждав нетерпляче.

— Поспішність нашого побачення, гадаю, не випадкова? — мовив гетьман, злазячи з коня. — Чи не татари вторгнулися в нашу землю і ясирять Україну?

— І татари вторгнулись, це правда. Та є й утішніші вісті, в усякім разім, такі, що ти маєш знати їх перед тим, як домовлятися з Бутурліним та Ромодановським про подальші дії наших військ.

— Ну, ну, то кажи, не тягни kota за хвіст.

— Польща впала, гетьмане. Король, як відаєш, давно подався до Шльонська, під надійне крило цесаря. Краків, а отже й майбутнє Польщі, полишив на битого нами Чернецького.

— То й що?

— А те, що Чернецький не дотримав даної королеві обіцянки, капітулював перед шведами.

— І це напевно?

— Певніше не може бути. Є донесення наших вивідників. Шведи піддали Краків такому щільному обстрілу з важких гармат, завдали такої руйнації, що Чернецький змушений був убрати голову в плечі і підписати з Карлом-Густавом X капітулянтський трактат. Ходімо до намету, познайомлю тебе з деталями падіння гордості польського люду — древнього Кракова.

Новина справді не з останніх. У звідах братів Сахненків менш за все йшлося про ратні успіхи шведів та біди Кракова під вогнем їхніх гармат, зате списано весь капітулянтський трактат від першого до останнього пункту.

Карл-Густав X, як і раніш, не скупився на обіцянки. Чи то на радощах, чи заглядаючи наперед, обіцяв багато.

1. Шведи не нав'язуватимуть полякам свою протестантську віру — як була вона в Польщі католицька, так і лишається.

2. Костели і кляштори з усіма їхніми колегіями, правами, ґрунтами й свободами духовенства лишаються недоторканими, не матимуть ні кінних, ні піших постойв, хіба що трапиться невідкладна потреба. Усі, хто залишиться у вірнім підданстві шведському королю, з добра свого віддадуть як податок лише те, що визначить і ухвалить сейм.

3. Краківська старшина і шляхта залишаються при своїх добрах, урядах і вольностях, як і при достоїнствах, що мали досі. Єдина вимога — бути вірними короні шведській.

4. Коли хтось із них захоче полишити межі Польщі і жити в іншій країні, тому вільно зробити це, але має продати свої маєтки в Польщі.

5. Місто Краків і всі громадяни, що проживають у ньому, залишаються при наданих їм попередніми королями привілеях і вольностях.

6. Осібно краківська академія залишається цілком і нерушно при своїх величі, правах, прерогативі і давніх вольностях. Одначе надалі скасовується заборона працювати професорам та докторам іншої віри.

7. Регіментареві польського війська панові Чернецькому та коменданту Вольфові як найчільнішим мужам вільно виступити з краківського замку купно з іншими військовими начальниками, з усім своїм військом, а також із артилерією, власними речами, під розгорнутими військовими знаками, з бубнами та іншою військовою музикою.

8. Війську, що вийшло на чолі з Чернецьким із краківської облоги, дозволено відпочити по ближніх від Кракова старостах протягом місяця, поводитися там скромно і не помишляти чогось лихого проти шведського короля. Коли ж мине той місячний термін, воякам вільно розійтися по своїх домівках, але з умовою, що мають надалі служити не польському, а шведському королю.

9. Коронний скарб з усіма депозитами, а купно з ним і книгу для запису, листи канцелярії відкрити шведському королю в нерушній цілості й віддати державі.

10. Гармати, кулі і всяка належна до них амуніція, що перебувала досі в краківському замку, мають бути передані шведському королю, за винятком тих, що забрав із собою Чернецький.

Дочитавши передані Виговським звіди до кінця, Хмельницький ще раз повернувся до них, вчитувався й осмислював кожен пункт домови, що її підписали Стефан Чернецький, Вольф Фромгольд, інші визначні мужі міста Кракова.

— Довоювалися, кляті ляхи, — мовив зітхнувши. — Недарма кажуть: не копай сусідові ями, бо сам опинишся в ній.

Виговський явно не розумів його.

— Схоже, що ти співчуваєш ляхам?

— Такій халепі, як у них, не гріх і поспівчувати, тим більше що Карл-Густав, як на мене, діє розумно і далекоглядно. Польша, по суті, міняє всього лиш короля. Все інше — і головне, вольності як шляхетські, так і поспільські — лишається незмінним, релігія, маєтності — недоторканими. А для поляків це багато важить. Це запорука перемоги Карла-Густава Х над Яном-Казимиром, а отже, і над Польщею.

— Якщо дотримає слова.

— Саме так, якщо дотримає слова й буде послідовний у всьому, чого наобіцяв полякам.

— Ну, а ми що вдіємо?

— Треба б завершувати сподіване: іти далі на захід і звільняти від ляхів та приводити до присяги усі ті землі, де живуть православні люди. Але брат твій має рацію: що, коли нацьковані царем московити наполягатимуть, аби присягали їм?

— А це так важливо? Ми ж все одно присягали цареві.

— То ми, а це вся Україна. Не забувай, і серед нас не всі полки присягали. Коли дійде до повторної присяги, можна буде скористатися цим і поставити інші умови в акті про возз'єднання.

— Слушна думка. Їй-богу, слухна.

— А коли слухна, то давай подумаємо добре, як ліпше вчинити, аби наше було зверху, та й пождемо, до речі, що скажуть московити, довідавшись про падіння Польщі.

Їх не довелося довго ждати. Уже наступного дня обидва привідці московського війська з'явилися в наметі гетьмана і з порога запитали:

— Чув, гетьмане? Польщі яко держави немає вже. Король утік під крило німецького цесаря, остання опора ляхів — Краків капітулював. Полки визнали зверхність іншого короля — Карла-Густава X.

— Чув, братове, чув.

— То що скажеш?

— Те, що й ви тільки-но казали: Польщі яко держави немає вже. Правдивіше, вона є, але з нею має бути тепер інша розмова.

— Тобто?

— Не з ляхами, а з Карлом-Густавом X маємо трактувати тепер про повернення нам наших предковичних земель.

— А коли так, маємо іти й приводити до присяги усі ті землі, де не були ще шведи.

— Навіщо? А може ж, ми й так, без ратних змагань, домовимося зі шведами.

— Марна сподіванка, гетьмане.

— Не марна. Я давно приятелюю зі шведами. Вони не наважаться чинити щось противне мені, а отже, й царю Московії Олексію Михайловичу.

Бутурлін переглянувся з Ромодановським.

— Ми не розуміємо тебе, гетьмане.

— А треба б розуміти. Вам що, не шкода вояків своїх? Навіщо губити їх у січах, коли Польщі як держави немає вже і все, що треба буде зробити з нею по перемінах, буде вирішено в перетрактаціях між шведським королем, його царською величністю і нами грішними.

— Ну, а Львів? На Львів підемо?

— І на Львів не підемо приступом. Завтра ж у черговий раз зажадаємо капітуляції. Звернемо увагу привідців залоги, як і батьків міста, на те, що Яна-Казимира немає вже, а Карлу-Густаву вони не присягали. Аргумент цей, гадаю, подіє на них і схилить до капітуляції. Ну, а коли не згодяться, візьмемо контрибуцію, поділимося нею та й підемо на береги Дніпра готуватися до мирного завершення такого тривалого змагання з Польщею за нашу незалежність, як і за ваші інтереси на західних обводах землі. Тим більше, — попередив він бажання Бутурліна сказати щось, — тим більше що є невідкладна потреба бути там як нам, так і вам: на теренах України знову з'явилися татари, ясирять і без того нещасний наш народ.

Московити не переставали дивуватися Богдановій упертості й висловлювали, дивуючись, свій жаль.

XXV

Побоювання Хмельницького з приводу недалекоглядності чи й безпardonності привідців шведського війська виявилось небезпідставним. Вторгнення у відвойовану московським військом Литву таки зродило небажаний супротив як з боку царя московського, так і з боку московитів. Карла-Густава Х до певного часу не зачіпали, либонь, розуміли: то прерогатива його царської величності, зате гетьману Радзівілли, який обмінявся з князем Черкаським грамотами з приводу своїх володінь у Литві і в тих грамотах назвався великим гетьманом шведського короля та Великого князівства Литовського, а ще воеводою віленським, недвозначно зауважив: “Царські бояри та воеводи дивуються твоїй зухвалості іменуватися так. Адже Велике князівство литовське і місто Вільна ніколи не належали шведському королю. Вони належали польському королю і за його неправди по відношенню до нас взяті государем нашим. Виходить, ти обдаровуєш шведського короля чужим... Ближній боярин і воевода князь Яків Буденатович Черкаський велів сказати тобі: якщо хочеш бути віленським воеводою, то подбай про государеву милість до себе й будь підданим його царській величності, государ винагородить тебе тим, чого бажаєш, — і гетьманством литовським, і воеводою віленським, і всіма твоїми маєтностями”.

Ця засторога гетьманові Радзівілли була висловлена в серпні 1655 року, а уже в вересні той же князь Черкаський надіслав застереження, коли не докір, і шведському генералові Делагарді. Посланий до нього дворянин Нестеров зау-

важив устами князя Черкаського: “Адже тобі, генерале, відомо, що боярин Василь Петрович Шереметьєв ще в 1654 році взяв місто Друю, Дрису, Глибоке і привів до присяги мешканців цих міст великому государю нашому. А нині Друю посіли шведи. Обсіли вони й Ковно, зайняте військом царя московського... коли ж московські воєводи вторгнулись у володіння курляндського князя і шведський король попросив нашого государя не чіпати володінь курляндського князя, то государ наш зважив на його прохання”.

Аби не ускладнювати стосунків із московитами, генерал Делгарді не став сперечатися. “Коли згодом виявиться, — відповів посланцеві, — що військо його царської величності перше посіло Друю, Дрису, Глибоке, король не стане наполягати, аби ці міста залишилися за ним”.

А проте конфлікт між державами, що посягали на Польщу, цим не вичерпався. Слізне прохання Яна-Казимира прийти й порятувати Польщу від ворогів, що пішли на неї з трьох сторін, не залишилось поза увагою могутньої на той час Австрії, яка іменувала себе Німецькою імперією. Адже прохав не хтось там, прохала коронована особа, до того ж двоюрідний брат цісаря. Та багато важив і інший фактор. Хто-хто, а цісар Фердинанд III і його двір розуміли, чим загрожує католицьким державам падіння союзної Польщі і утвердження на її терені протестантської Швеції. То ж не просто переміна короля в Польщі, то замах на супокій в усій Європі. Чи може допустити таке Австрія, та Австрія, на яку всі поглядають з надією і від якої багато ждуть? Не може. Не повинна! Як поведе себе маловідома в цивілізованім світі Московія, коли утвердиться не лише на Україні, а й у Литві, то всього лиш загадка. Утвердження ж Швеції в Польщі — видима згуба, і допустити її аніяк не можна.

— Надія порятувати Польщу від запопадливих сусідів є, — пообіцяв Фердинанд III своєму родаку. — Я мав розмову з королем Іспанії, з Папою Римським. Вони підтримують наші наміри стати на бік твоєї ойчизни. Але дечим доведеться поступитися.

— Тобто?

— Чим саме, сказати зараз не можу. Те покажуть перетрактації з Москвою.

— Ви покладаєтеся на замирення з Москвою?

— І на поміч Москви.

Ян-Казимир силкувався второпати, що приховується за висловленим шойно наміром, і хотів вірити тому, що спало на думку, і не зважувався.

— То безнадійна справа, ваша імператорська величносте.

— Не думаю. Московія, як і Швеція, багато хоче, це зрозуміло. Та зрозуміло й те, що Московія, як і ми, не хоче утвердження Швеції на терені Польської держави. Нині вона надто багато придбала, щоб не відчутти себе ситою. А коли так, легко піде на примирення з королем Польщі, а отже, і з Польщею. Поступитися, кажу, дечим доведеться, зате матимемо надію порятувати Польщу.

— Те “дечим” може бути надто великим. Московити, наскільки знаю, ніколи не поступаються тим, що відхопили у сусідів силою чи підступністю. А відхопили вони у нас он скільки: і Україну, і Білорусію, і Литву.

— Кажу ж, те визначать перетрактації між вашими і московськими людьми. Зате конечною умовою перетрактацій має бути найголовніше: завдячуючи поступливості польської сторони, Московія має оголосити Швеції війну і допомогти полякам витурити військо Карла-Густава Х з польської землі.

— Чи пристане на це Московія — ось питання?

— Аби пристала, Австрія бере на себе посередництво у перетрактаціях і постарается витлумачити польське питання так, щоб московити зрозуміли: на боці поляків стоїть весь католицький світ, в тім числі й Папа Римський. А то буде неабиякий важіль.

Те, що пообіцяв Яну-Казимиру цісар, двір його не відкладав на потім. У жовтні того ж року до Москви прибули нарочиті мужі імператорського двору Аллегерті та Лорбах. Не залишив Фердинанд III поза увагою й Богдана Хмельницького. До нього також прибув посланець із Австрії й привіз гетьманові схоже на ультиматум застереження: козацький гетьман має не забувати, що боротьба за справедливість має свою межу: доки він, Хмельницький, обстоював право люду в Польській державі, Німецька імперія спокійно дивилася на те, та, коли козаки, отримавши від короля Речі Посполитої тверду обіцянку мати таке право, заходять далі дозволеного, лишатися байдужою не може. Та якщо Хмельницькому всього лиш радили бути розсудливим і примиритися з польським королем, то з царем Московії імперія Фердинанда III повела поважнішу розмову. Не заставши Олексія Михайловича в Москві, посланці автрійського двору не розгубилися і не повернули в зворотну путь. Були то бувалі в бувальцях люди. Один із них — Аллегерті — до того, як стати довіреною особою Фердинанда III в зарубіжних справах, служив в іспанського короля й був його послом у Туреччині. Знаючи, що бесіди з наближеними до царя боярами не минуть царевих вух і що ті наближені полюбляють веселе

застілля, Аллегерті удав із себе людину вельми товариську і запросив на гостину всіх, кого вважав за потрібне, і раз, і вдруге, і втретє. А щоб запросини не видалися комусь підозрілими, замислив розвіяти можливу підозру скромним проханням.

— Панове! — заговорив тоді, як гості були на доброму підпитку. — Чи не помістили б ви нас десь-інде, хоча б і в посадським дворі? Посольський, не в гнів будь сказано, надто вже брудний. Та й кривля протікає, посуд якийсь, гм, незвичний, дерев'яний, постелі катма.

Бояри не поспішали з відповіддю, либонь, ждали, що скаже старший серед них. А старший обгризав тим часом кістку і зважував прохання Аллегерті.

— Кривлю перекриємо, — мовив нарешті, — і невдовзі, а за все інше вибачайте. У нас не заведено поселяти нарочитих мужів інших государів у посадських дворах, на те є посольські. Ну, а посуд, постіль свої треба мати.

— В усіх інших землях інакше водиться, — зауважив Аллегерті і тим вичерпав розмову про незручності.

Бесіда урвалася на якийсь час, проте ненадовго. Аллегерті розумів, ініціатива має бути за ним, і не забарився явити пишномовність. Оповідав та й оповідав, як велося йому в іспанського короля, згодом — у Туреччині, які наїдки та напитки мав у стольнім місті мусульман Царгороді і яких страхить набачився.

— Татари торгують християнами на царгородських базарах, мов скотиною, ні за що мають їх. А які біди терпить той люд у каменоломнях, на галерах. Боже праведний! Дивитися на все те страшно, а терпіти? Дивуюся, чому ви прощаєте таке дикунство мусульманам — і туркам, і татарам? Невільники ж ті здебільше ваші люди.

— Ваших людей турки також брали в полон, і немало.

— І наших брали, аякже. Я про що веду річ. Замість того, щоб змагатися між собою за давно поділені землі, християнам належало б об'єднатися і примусити мусульман не розперізуватися так, як розперізуються вони нині. Візьміть хоча б шведів. Була ж домова: ані поляки на шведів, ані шведи на поляків протягом семи літ не знімають меча, живуть у мирі та злагоді. А дотримались її? Де там! І коли намислили вторгтися у володіння короля Яна-Казимира? Коли Польща опинилася у великій скруті. Завважте, за шведами таке водиться не вперше. Хіба мало шкоди чинили вони московській державі? А нам? Тридцять три роки цар змушений був вести з ними війну. Скільки людей загинуло, яке запустіння настало по тій війні! А замирилися — як любо та

привільно стало жити люду християнському, яка благодать запанувала на землях наших! Неправди, всілякі несправедливості прощати, ясна річ, не можна, пройдисвітів слід карати. Але посягати на чуже гріх перед Богом і сором перед людьми.

Бояри відчули в тих просторікуваннях недобрий натяк і загадалися: кого він має на увазі, цей Аллегерті? Невже їх і їхнього государя? Хотіли було сперечатися, та не підшукали нашивкуруч переконливих аргументів і змушені були погодитися з посланцем австрійського двору: вчинок шведів не може бути виправданий і як такий заслуговує осуду.

Цар Олексій Михайлович повернувся з походу на початку листопада. Не міг не знати, що на нього чекають нарочиті мужі німецького імператора, а проте прийняв їх не одразу, лише в середині листопада. Воно й зрозуміло, похід — не рідна тітка, після походу не день і не два треба, аби перепочити та прийти до тями. А, крім того, була величальна зустріч царя в його стольнім місті, були й невідкладні справи.

— Цісар благословенної Австрії Фердинанд III велів низько кланятись тобі, царю, — почав свою не позбавлену улесливості, як і пишнот, річ Аллегерті, — і на знак великої приязні до твоєї царської величності вручити ці його дари.

Ті, що супроводжували Аллегерті, ступили кілька кроків уперед і поставили перед Олексієм Михайловичем два золоті глечики з перлами, дві кольорові і одну срібну об'яр, дві коробки аромату, дві коробки цукру, поклали й позолоченого годинника.

Цар подякував за привітання, за подарунки, поцікавився здоров'ям імператора, зрештою й про те, в яких справах прибули нарочиті мужі його імператорської величності.

— Цісар благословенної Австрії хотів би поновити дружбу між нашою імперією і царством вашої величності. Адже ми віддавна жили у мирі та злагоді. Чому б не згадати це і не поновити колишні стосунки?

Цар кивнув на знак згоди головою.

— А ще його імператорська величність хотів би, аби припинилася литися кров на полях брані між підданими його царської величності і підданими польського короля. Усякій війні рано чи пізно настає кінець, укладається мирна домовна, а така домовна не буває без посередників. Його імператорській величності було б образливо, коли б мир між Польщею і Московією був підписаний через посередництво якоїсь іншої держави. До такого посередництва спонукає його імператорську величність та обставина, що і в Польщі, і в Московії є спільний ворог, супроти якого й належало б спрямувати сили обох держав.

Аллегерті не став уточнювати, хто той ворог. Коли дійде до заперечення цього пункту домови, у нього будуть підстави відступити й сказати, що мав на увазі бусурменську Туреччину.

Цар чомусь не звернув уваги на цю недомовленість. Сказав, він подумає про висловлену його імператорською величністю пораду, як і про намір стати посередником при складанні домови між двома сторонами, і дасть відповідь на порушені послом питання через своїх довірених.

Відповіді довелося ждати кілька днів, зате була вона цілком задовільною: цар погоджувався на мир із Польщею, як і на посередництво Австрії в перемир'ї, але перед тим, як сказати остаточне "так", хотів би знати умови, на яких польська сторона воліла б укласти домову на мир і злагоду з його державою.

XXVI

І страх, і біль обіймав Самійлову душу, коли уявляв свою кохану Настусю у тій темниці, яку в народі звать буцигарнею. Чи їй, світлій і чистій душею, такій довірливо щирій, місце там? Господи! Та вона ж не витримає такої ганьби. Або згорить від сорому і каяття, або накладе на себе руки. ;

Що помітніше зближався з Білою Церквою, то відчутніше поривалася вперед і прагнула зустрічі душа. Мав би крила, от ей же ей птахом злетів би у вись, за мить-другу був би біля Настусі й утішив би її своєю присутністю, зробив би усе можливе і неможливе, аби захистити її і визволити з темниці, очистити ім'я її від спричиненої нечестивцем ганьби. Адже не когось іншого згадала в жахливу мить недолі, що постигла її, — таки його, Самійла Зорку, й послала брата шукати на край світу. А то не якась там абищія, то свідчення її віри в нього, надії на нього, любові, зрештою. Так, так, і віри, і надії, і любові.

Далека, а отже, й виснажлива путь не дозволяла гнати коней постійно прудко, на всю кінську силу. Мусили стишувати час від часу біг, обмежуватися риссю чи й ступою, а проте не зараз, коли стали зближатися з Білою Церквою. Оверко, брат Настусин, їде поруч, не відстає. Коли вирушили з ним у зворотну путь, те й робив, що поглядав на Самійла, чи то вивідував, що він думає з приводу Настусиної пригоди, чи ждав запевнень: тепер, коли Самійло їде визволяти сестру, усе буде гаразд.

— То Настусю при тобі ув'язнили?

— Ні, коли я від'їздив, Настуся всього лиш збиралася йти

із дядьком Семеном до магістрату і зізнаватися у злочині.

— Може ж, її виправдали там і відпустили?

— Що ти! Це ж убивство. Чи таке прощають?

— Все одно поїдемо спершу до твоєї матері, довідаємося що і як.

— Та звісно.

Мати не втішила їх приємною звісткою. Повідала, заливаючись слізьми, те, що їй передбачав Оверко: таки не прощають убивства.

Куди ж тепер податися йому, рятівникові зганьбленої чужинцем коханої? Передусім до тих, що мають карати її, чи до неї, Настусі? Таки до Настусі. Має знати, що він, Самійло, тут уже, в Білій Церкві, що в неї є захисник, а отже, їй надія на захист.

Аби не мати зайвих перешкод, Зорка звернувся передусім до коменданта міста полковника Москаленка, а вже його письмове повеління проклало дорогу через усі перешкоди й вивело врешті-решт до буцигарні, де томилася його кохана. Міг би їй не пізнати її, таку змучену, коли б не оченята, що світили на нього не так давно чистою, немов липневі небеса, голубінню, сяєвом щастя і втіхи, тепер повнилися сумішшю страху і сподіванки, а ще болісного, схожого на застиглий крик душі сум'яття.

— Самусь...

— Я, радість моя. Прибув, як бачиш.

Нічого не сказала на те. Упала на груди й зайшлася рвним плачем.

І заспокоював, і запевняв: тепер, коли він поруч із нею, усе буде гаразд, її виправдають і звільнять — дарма, здавалось, і не слухала, що каже їй. Аби заспокоїти якимось, поцікавився, чи були в неї судейські, що сказали, коли пояснила, як сталося те несподіване лихо. Не одразу спромоглася на слово, довго схлипувала, стараючись пояснити, та так і не пояснила до пуття. Єдине зрозумів, таки були в неї судейські, розпитували, як сталося, що вона зняла на воїна його царської величності руку, але чогось втішного не сказали.

— Заспокойся, любя, — благов. — Я зараз же піду до них, поцікавлюся, що думають з приводу твого ув'язнення. Певен, вони розберуться в тому, що сталося у твоїй оселі, і виправдають тебе.

— Піди, голубчику. Благаю тебе, піди і доведи їм, що я не винна. Хто-хто, а ти маєш вірити мені і розуміти мене: я не мала наміру вбивати московита, я всього лиш захищалася. Адже поклялася в душі, що ждатиму тебе, єдиного, любого.

Як могла допустити, щоб хтось чужий і нелюбий міг осквернити мене? Адже то було б рівноцінно смерті.

— Вірю, кохана. Вірю і докажу це не тільки судейським, а й усім, хто знав чи захоче знати тебе. Я ще прийду до тебе, але вдруге прийду уже із втішними вістями.

Бачив: страх, як не хочеться розлучатися їй із ним. І трималася за нього, мов потопаючий за соломину, і благала прийти одразу по розмові з судейськими, і знов затримувала, боячись відпустити від себе. Коли б не клятвені запевнення: таки прийде, і одразу по розмові з тими, що тримають її в ув'язненні, — мабуть, і не відпустила б.

Довідавшись, з ким ведуть бесіду, судейські співчутливо поставилися до тривог Самійла Зорки, одначе втішати його не поспішали.

— Охоче віримо, пане, — відповіли на всі його тлумачення Настусиною вчинку, — вищепаречена Настя Борейко чинила тее вбивство не зі злого умислу. Вона захищала людську гідність, коли по правді — жіночу честь. Та як довести те і хто доведе, коли немає свідків. Лиш двоє їх було у хаті вдовиці.

— Але ж перед тим, як сталося вбивство, був і третій.

— Завважте, перед тим, як сталося, а не тоді, як сталося. І потім, свідок той — родич Насті Борейко.

— Ну, а коли пошукати інших свідків?

— Де?

— Хоча б і серед сусідів. У когось же стояв московит на постой, з кимось мав розмову про пані Настю. Може, ті розмови і проллють світло на негостинні наміри московита.

— Гм. Можливо, можливо.

— Тож прошу вас, поцікавтеся сусідами, і якомога швидше. Пані Настя — моя наречена. Ми мали побратися після мого повернення з походу. А я ненадовго прибув сюди. Пан гетьман відпустив мене всього лиш на кілька днів. Маю відбути з депутацією в сусідню державу, і у вельми важливій справі.

— Гм. Нас це, скажімо, не стосується, та коли пан Самійло так дуже просить, то чом же...

Обіцянку дали, а поспішності в ділах судейських не відчувалося. Навідався до них через день, сказали: є дещо, одначе того, що є, замало для одмін у звинуваченні.

— Я розмовляв із сусідами, осібю з тими, у яких московит стояв на постой. Усі стверджують, що московит захоплювався вродю Насті Борейко, хвалився, що не він буде, коли не заволодіє такою молодницею. Хіба того мало?

— Пан Самійло може звести нас із тими людьми?

— Звичайно.

— То нехай пан Зорка називає їхні імена. Ми покличемо їх на розмову, а коли треба буде, то й на суд.

На ті розмови пішло ще два дні. Та, коли Самійло завітав по тих двох днях до судейських, ті були помітно прихильніші до нього і, зокрема, до його версії про самозахист.

— То що ж буде з панею Настею?

— В ізводі горожанських прав є такий артикул: коли вбивство — наслідок самозахисту, винним вважати нападника, а не того, котрий захищався. Але виправдати Настю Борейко може тільки суд.

— Я діждусь його, коли затримаюсь у Білій Церкві ще на два дні?

— Не певен. Діло це не терпить поспішності.

Попрощавшись із судейськими, Зорка загадався, як же йому бути. Їхати конче треба, але й Настусю полишати в такій скруті саму теж не випадає. Судейські можуть повсякому стракувати на суді її вчинок, тим більше коли його, Самійла, не буде. Отже, має залишитись? А-а, пан чи пропав, двічі не вмирати. З тим ділом, що кличе його до табору гетьмана, якось обійдеться, а Настусю беззахисною не залишить.

XXVII

Московський цар не задовольнився тим, що сказав йому посланець Фердинанда III, захотів знати, що ж думають з приводу замирення самі поляки, і передусім — привідці війська, що лишилося на боці короля Яна-Казимира. З цим дорученням був посланий до них той же хвацький дворянин Лихарев. Як людина тямковита, до того ж схильна вміло нав'язувати бесіду і швидко входити у контакти з бесідниками, Лихарев визнав за потрібне навідати спершу литовського гетьмана Павла Сапігу, який також лишався вірним польському королю. Сяка-така бесіда завершилася врешті-решт конкретнішою: чи не захотів би пан Сапіга, зважаючи на те, що Литву посіло військо його царської величності Олексія Михайловича і маєтки пана Павла опинилися серед володінь, обсаджених московитами, чи не волів би він перейти на службу до його царської величності? Сапігу дещо спантеличила така недешкретна як для підданого короля пропозиція, та він не належав до тих простаків, які легко і видимо виказують свій подив. Подумав мить, схоже, що справді вирішував, як йому бути, і вже потім сказав:

— Коли б справді було так, що пан круль полишив нас напризволяще, я ні на мить не замислився б, просив би його царську величність прийняти мене під своє крило, і не тільки тому, що мої маєтки опинилися серед його володінь: серце моє більше схильне бути під рукою царя московського, аніж короля шведського. Та, оскільки король Речі Посполитої повернувся до Польщі і збирає військо для війни зі шведами, я не можу залишити його. То було б порушенням даної свого часу присяги, то була б зрада. А зрадників ніхто не любить. Певен, і його царська величність сказав би, коли б таке сталося: “Ти зрадив короля, рано чи пізно зрадиш і мене”.

Приблизно те саме почув Лихарев і від коронного гетьмана Станіслава Потоцького. Для Лихарева то була неабияка прикрість. Схоже, що він не впорався з покладеною на нього повинністю. Досі за ним такого не водилося, і хто знає, як буде тепер, — зважать там, у Москві, на те, що не все від нього залежало, чи не зважать? Мав-бо справу з литвинами та поляками, а це тверді горішки.

На щастя, государ не звернув уваги на його невтішне повідомлення. Порятувало, мабуть, те, що в Москві перебував на той час посланець від самого Яна-Казимира пан Галинський, і, як засвідчували попередні вивідини, прибув не за охоронними грамотами для нарочитих мужів своєї держави — привіз умови замирення Московії з Польщею. Така несподіванка не могла не потішити государя, як і весь двір. Певні були, це Аллегерті прискорює справу. Недарма ж хвалився своєю обізнаністю в ділах міждержавних стосунків. Та, коли бояри зустрілися з посланцем Яна-Казимира та довідалися, які вони, умови замирення, поспішну радість їхню мов корова язиком злизала: пан Галинський заявив, що Польща може замиритися з Московією лише в тому разі, коли остання звільнить усі захоплені й обсажені її військом польські землі.

— Тільки литовські чи й білоруські та українські? — цікавилися не переводячи подиху.

— І ті, і другі, і треті.

Бояри переглянулися, деякі й крякнули, гасячи в собі подив, і вже потім сказали:

— А пан Галинський як посланець королівства нічого більше не жадає?

— Того, здається, доста.

— Цілком доста. Але розмови про замирення в такому разі не буде.

— Панове, панове! — похопився Галинський. — Навіщо ж так? Перетрактації покажуть, як обернеться насправді, але

вести їх варто. Давно відомо, той, хто мало хоче, нічого не має. Може, ми багато жадаємо, але це всього лиш жадання. Кажіть, які ваші умови замирення, та й почнемо торгуватися. Зізнаюся вам, королю Речі Посполитої, людові нашому не так прикро від тих розорень, що їх завдало нам військо його царської величності, як прикро й обурливо від нахабного вторгнення у нашу землю шведів, котрі скористалися поверженням у безвихідь країни нашої і вдарили нам у спину. Ось чому і король, і люд наш хотіли б замиритися саме з Московією. До встановлення мирних взаємин із вами замирення зі шведами не буде. В цьому присягаємо і на цім стоятимемо.

Дяк Алмаз Іванов та окольничий Богдан Хитров, яким цар доручив вести з посланцем Яна-Казимира попередню розмову, з часом дещо пригасили в собі зроджене вимогами пана Галинського невдоволення і хай не збадьорено, все ж сказали: вони, можливо, й не провадили б подальшої бесіди про перетрактації, коли б не дали на те згоди посланцеві його величності цісаря Фердинанда III. Зважаючи на ту обіцянку, а ще на те, що польська сторона обіцяє тверезо підійти до умов замирення, згода на перетрактації буде. З волі його царської величності зустріч посланців обох сторін відбудеться в одному з помежних міст, і там уже, в перетрактаціях, кожна сторона має явити правдиві умови замирення. Нині ж воєнні дії обох сторін мають припинитися.

— Радий поміркованості ласкавих панів і запевняю їх: буде саме так.

Посланець польського короля відбув із Москви, та залишилися в ній нарочиті мужі Швеції, які також домагалися побачення з государем. Усе то були відомі в політичних колах Європи люди: Густав Белке, Олександр фон Босен, фон Крузенштерн, і прибули вони, по суті, з тим, що й пан поляк, наміром: щоправда, домагалися свого дещо в інший спосіб — підтвердили Столбинські домовленості з Московією. Олексій Михайлович розумів: вихід із цього становища можливий лише в один спосіб — послатися на крайню потребу перебувати у війську і відбутися з Москви. Так і зробив, доручивши боярам вислухати шведів, а щоб відмова була чемною, перенести побачення з государем на інший час.

Густав Белке зрозумів, чим це загрожує його місії в Москві, і визнав за потрібне пояснити боярам крайню потребу зустрічі з царем.

— Нам, нарочитим мужам його королівської милості, велено було сказати його царській величності, що, хоча польський король і повержений, він має достатньо друзів за межами Польщі, зокрема тих, що є з ним однієї віри. Цар

московський має пам'ятати, що вони стануть на бік польського короля і не дадуть згинуть римській вірі в Польщі — занадто довго і наполегливо домагалися вони, аби утвердити її там. З огляду на це його королівська милість Карл-Густав Х хотів би мати дружбу і єдність із государем Московії, аби спільними силами протистояти просуванню римської віри на схід. Шкодуємо, що побачення з государем вашої держави не відбулося, але знайте й перекажіть його царській величності: король благословенної Швеції Карл-Густав Х воліє, аби Столбінські домовленості про мир і злагоду між іншими державами були підтвержені й залишалися обов'язковими в стосунках між ними й надалі.

Бояри не заперечували: мир і злагода на данім часі благеє діло, одначе відбулися тим, що сказали: без його царської величності не можуть розглядати порушене шведськими нарочитими мужами питання. На це потрібний інший час і інші обставини.

А обставини склалися не на користь шведів, і, ніде правди діти, з вини тих же шведів.

Блискавична перемога над ляхами в такий куций, мов заячий хвіст, час і таким порівняно невеликим військом не могла не запаморочити тямки як шведським воякам, так і їхнім привідцям, а в кінцевім рахунку й самому королю. Жарти хіба: за одне літо повержено обидві польські столиці, шведи примусили польського короля залишити межі своєї держави й запанували як у Великій, так і в Малій Польщі, більше того, хай не всі воеводства, все ж більшість їх визнала Карла-Густава Х своїм паном. Чого ще треба? Канонізації? Чи то така вже складність — домогтися канонізації, коли і церква, шляхта задоволені своїм становищем за нового короля, коли й коронне військо Польської держави в переважній більшості стало на його бік? Бери бразди правління і пануй!

Осівши в давнім стольнім місті Польщі, славнозвіснім у цивілізованім місті Кракові, Карл-Густав Х так і мислив собі. Перше, що зробив, аби забезпечити владу над придбанім з волі Всевишнього королівством, — розташував по всіх більш-менш крупних містах як Великої, так і Малої Польщі свої залоги й звелів їм дотримуватися підписаного власноруч трактату: ніякого насильства над поспільством; церква, шляхта, люд сільський та горожанський користуються тими вольностями, що мали за попередніх королів; єдина їхня повинність — постачати як шведському, так і коронному війську те, що визначить сейм.

Так, власне, й було, одначе недовго. Переможці є переможці, а в переможців потреби завжди більші, аніж ті, що їх

визначають трактати. То в одному, то в другому місці стали допускатися свавілля, а де свавілля, там і безчинства, насилля, грабунки. Коли ж прибуло з Померанії допоміжне шведське військо, сам король забув про дані польському поспільству обіцянки й повелів ставити вояків своїх на постіях як по панських фільварках, так і по селянських та горожанських садибах, більше того — визнав за потрібне набирати серед поляків вояків до свого, шведського, війська. Сталося б те десь згодом, може, не так виразно впало б полякам у вічі, але зараз, водночас із видимим порушенням прав і вольностей... Пробі! То ж неподобство! То казна-що! Обіцяли одне, а впроваджують зовсім інше.

Обурення стало переростати в супротив, якому бракувало одного — поклику до броні, а отже, й повстання. Його, може, й не подали б так швидко, коли б у події, що назрівали, не втрутився сам Карл-Густав Х.

Вогню, ясна річ, без диму не буває. Можливо, не було б і нерозважливого вчинку шведського короля, коли б бабимостецький староста Жегоцький не штовхнув привідцю шведів під лікоть, до того ж в недобрий час. Озлоблений свавіллям шведських вояків староста зібрав довкола себе сміливців і перше, що зробив, маючи намір довести шведам, що поляки — народ вільнолюбний, а отже, й непокірний, звільнив від них місто Костян. Як всякий підбадьорений успіхом повстанець, Жегоцький не зупинився на тому і напав на шведський обоз, що правився з Познані в той же Костян і віз туди скарб, перебив супровід, а серед того супроводу на смерть забив ландграфа Федеріка, королевого швагра. Довідавшись про ту подію, Карл-Густав Х оскаженів і пішов на Костян із військом, що було під рукою. Оскільки сам Жегоцький не потрапив йому до рук, а потреба помсти розпирала душу, — нічого іншого в гніві не вигадав, як помститися на костянах, і винищив їх до ноги.

Такі новини не згасають у межах околиць, зі швидкістю шквального вітру пішли ширитися по всій Польщі.

— Король потоптав дані ним обіцянки! — кричали на велелюдних майданах глашатаї. — Він посягнув на свята святих нашого люду — на вольність. До броні, поляки! Смерть шведам-завойовникам!

В іншому місці виголошувалося й таке:

— Чи хтось із вас, сини ойчизни, пам'ятає, щоб чужинці убезпечували нам нашу вольність і дбали про нашу благодать? Не було такого. Аніколи! Те саме вчинили й шведи. Не минуло й року, як король їхній уклав під Устям та в Краківі домови, в яких обіцяв не чіпати ані наших старожитніх

законів, ані маєтностей. А що маємо насправді? Нас безсоромно грабують! Із наших осель вигрібають усе, що можна вигребти, беруть не питаючись. До броні, братове! Збирайтеся в громади, гуртуйте військо і пам'ятайте: вольність наша на кінці нашого меча.

Коли ця хвиля досягла околиць, старшини Сандомирського, Люблінського і Галицького (іменованого тоді в угоду місцевій шляхті Руським) воєводств — не довго вагалися, як їм бути. “А як, — мовив один із них, — маємо роздрочити круля неможливим, а вже неможливе допоможе розгадати, з ким маємо справу”.

З ним погодилися всі інші і там-таки сіли писати пану крулю листа, по суті, свій трактат, яким на перший позирк уточнювали своє становище, насправді ж ставили перед королем вимоги, схожі на ультиматум.

1. Оскільки він, Карл-Густав X, узяв на себе повинність круля в їхнім королівстві, то має захистити їх як від козаків, так і від московитів.

2. Підписуючи трактати, в тім числі й останній, краківський, пан круль брав на себе повинність залишити за громадянами Польщі усі їхні права і вольності. Зважаючи на це, він має дотримати як закону, так і давнього польського звичаю й утвердитися на польським королівстві через вільне обрання.

У листі-вимозі було ще сім пунктів, та король не став учитуватися в них. Вимога утвердитися на королівстві польським через вільне обрання так збісила його, що він втратив терпець і вигукнув, адресуючи свій гнів тим, які доправили ультиматум воєвод:

— Що ви носитеся зі своєю вольністю мов курка з яйцем, коли ви завойовані мною! Не ви саджали мене на трон, а оця ось зброя, — показав на шаблю при боці.

Того було досить, щоб воєводи зрозуміли: з Карлом-Густавом X марно розмовляти мовою перетрактацій, з ним треба розмовляти мовою зброї, і, відкланявшись, подалися з королівського палацу. А вже там, поза межами королівського палацу, а надто поза межами Кракова, кинуті королем спересерда слова: “Що ви носитеся зі своєю вольністю мов курка з яйцем, коли ви завойовані мною”, — стали набутком усіх. І того вже досить було, щоб збудилася вся Польща.

Зимової пори, коли мело й хурделило, Карл-Густав X довідався у затишній палаці замку, що в Ченстоховським монастирі збирається шляхта, і не на черговий сеймик — при повнім озброєнні, з великими запасами живності.

— Замислили щось лихе? — поцікавився в тих, що доповідали.

— Так. Схоже на те, що обирають Ченстоховську обитель за фортецю-опору, звідки керуватимуть повстанням.

— Генерал-поручика Мюллера і графа Вжеєчевича до мене.

Був помітно схвильований, коли пояснював, чому покликав саме їх — і генерал-поручика, і графа. Зате в повелінні його не відчувалося ані тіні сумнівів.

— Маєте спалити те осине гніздо, — мовив з якимось особливим притиском, — пустити за димом.

Зима, та ще з віхолами, не вельми сприяла успішному завершенню операції по викуренню бунтівних ляхів із Ченстоховської обителі. Єдина надія — вправність вояків, яким не вперше долати мури, як і їхня чисельність. Знали від звідунів, у поляків, покликаних боронити мури, всього лиш сто шістдесят жовнів та сімдесят ченців, тоді як у Мюллера та Вжеєчевича тисяча шведів та дві тисячі поляків — з тих, що перейшли на бік шведського короля. А все ж, коли підійшли до мурів монастиря та переконалися, як давно велися тут приготування до оборони, змушені були замислитись, з чого ж почнуть поверження бунтівників. Думали-гадали і зупинилися на хай і багатьма вживанім, все ж надійнім способі: злякати ляхів чисельністю війська, що обступило обитель, і примусити скласти зброю без бою. Були певні: не витримають, капітулюють, та сталося інакше — обронці не злякалися погроз і з властивою ляхам задержуватістю заявили:

— Це ж хто радить нам скласти зброю? Чи не карлики-брехунці?

Повторне нагадування завершилось ще дошкульнішими глугами. Отож шведам нічого іншого не лишалось, як брати цю похмуру обитель приступом.

Їх було кілька. І генерал-поручик Мюллер, і граф Вжеєчевич (а в графа до поляків були ще й свої претензії) вели вояків на стіни монастиря уперто, не оглядаючись і не зважаючи на втрати (поляки, щоправда, участі у приступі не брали — то було б святотатством з їхнього боку), а пустити Ченстоховську обитель за димом так і не спромоглися.

Той опір набагато меншої, ніж у шведів, сили зродив у серцях віруючого люду Речі Посполитої не лише тверду віру: сама Матка Боска не дозволила чужинцям опаскудити святу обитель, а й певність: настав час братися за зброю всім, від малого до старого, й гнати шведів із рідної землі. Рух той спонукав до дії обох гетьманів, як і шляхту, і спричинився до створення конфедерації, яка закликала короля повернутися в країну й оголосити спрямоване проти шведів посполите рушення.

Зачахлий на той час опір шведам поновився з потрійною силою. Конфедерати самі запрягли і від усіх інших зажадали такої ж присяги: покласти один за одного голови, але домогтися перемоги. А така рішучість не могла не дати добрих наслідків. Підляський воєвода Петро Опалінський кинув клич: або державна незалежність Польщі і наша вольність, або смерть. І на той клич валом повалила до Опалінського шляхта, і не тільки з околії — мало не з усієї Польщі. Не всиділи у своїх домівках і селяни, надто там, де діяли повстанські загони і обіцяли поживу. Пожвавив наступ на шведів і давній недруг Карла-Густава Х Чернецький — не міг простити йому ганебної капітуляції в Кракові, хоч король і відпустив його на слово, до того ж із військом. За порівняно короткий час Чернецькому пощастило подвоїти виведені з Кракова хоругви й завдати шведам нищівного удару під Коженицями, мало не до ноги потяти чотиритисячний загін під Варкою. Мав намір іти й на самого Карла-Густава Х, якого затиснули в межиріччі Сяну та Вісли гетьман Потоцький та коронний маршалок Любомирський, і хто знає, чи не полонили б вони його з'єднаною силою, коли б Карлу-Густаву Х не наспіла поміч із Кракова.

Ян-Казимир відчував, фортуна сприяє йому, він стає володарем становища, і кинув клич: “Єднаймося, панове! Король прощає тим, котрі змалодушничали і перекинулися на бік шведів. Заради великої мети прощає. І та мета — визволення ойчизни”.

Одміни в настроях і діяннях поляків не могли лишитися непоміченими московським царем і прискорили зустріч народитих мужів обох держав.

Хмельницький не йняв тому віри.

— Невже замирюються? — питався сам у себе чи й у Виговського. — Але чого раптом?

— Догодатися неважко, гетьмане. Московити давно не терплять утвердження шведів на полуденнім березі Балтійського моря, а утвердження в усій Польщі і поготів не потерплять.

— Чому ж тоді нам нічого не кажуть? Якщо справді замирюються, на перетрактаціях не може не йтися про долю України.

— А певно. Поляки так собі не поступляться нею. Пождемо, що скаже Мужилівський. Він-бо ж повинен знати, чому Московія припиняє війну з Польщею і започатковує перетрактації.

Ждати чергових вістей про наміри царя і його бояр недовго довелося. Уже наступного тижня від козацького нарочи-

того в Москві надійшли звіди, від яких подив не лише примножився, кісткою став кожному у горлі: московити відмовили шведам започатковувати розмову про ствердження Столбінської домови, зате не відмовили ляхам і їхнім посередникам у перетрактаціях про мир і злагоду — австрійцям. Уже визначено й місце зустрічі делегацій. Ним буде стольне місто Литви — Вільна.

— Трактуватимуть, отже, про мир і злагоду, а нас не кличуть, — першим оговтався і подав голос Виговський.

— Виходить, що так. А коли так, поїдемо туди непроханими. Гамзуй, пане Іване, нашу, козацьку, делегацію. Хай правиться до Вільни й каже там свої умови замирення, коли справді йтиметься про них.

— На забудькуватість московських бояр відповідаєш викликом?

— Принаймні знатиму, забудькуватість це чи щось інше.

XXVIII

То був не суд, а судилище. Спонукувані небувалою в їхнім місті новиною білоцерківці валом повалили до міської ратуші. Було їх у приміщенні, де розпинали допитами підсудну, було й поза приміщенням. А така велелюдність не могла не позначитися на тямку Насті Борейко, й без того знетямленій становищем підсудної. Не сама зайшла й сіла на те каїнове місце, на яке сідають з волі судейських злодії та вбивці, ввели її під руки й посадили на огляд чи й осуд присутніх. Ні на кого не дивилася, схоже, що перебувала в безпам'ятстві, аж поки не привели до тямки повелінням встати і відповідати судейським, коли питатимуть. А судейські як на те були аж надто прискіпливі, допитувались, ніби вперше чули, як опинився Грачов у її оселі, чи справді силоміць хотів заволодіти нею, як сталося, що під рукою опинилася чоловікова шабля. У нього, Самійла Зорки, і то терпцю не вистачало слухати ті дотошності, а як то Настусі? Вільніше зітхнув тоді лиш, як діло дійшло до свідків. Вони хай не так велемовно, як розповідали йому, все ж не плутано і в один голос казали: чули, як московит хвалився, яка пригожа Настя Борейко і що не буде він Ванькою Грачовим, коли не доможеться її любові. Більше того, відшукалися й такі, що запевняли суддів: покійний вояк московського царя таки мав непристойні наміри, бо казав, йому не вперше ламати упертість гордих, а з Настею зазнайомився уже й топче до неї надійну стежку.

Як довго буря не колотила б світóm, рано чи пізно настає

їй кінець. Настав він і Настусиному перебуванню на Голгофі: її визнали невинною і звільнили з-під варті. Самійло не кинувся до неї на людях. Досить було рідних, які підійшли, утішили і так, як і на суд, повели додому під руки. Людські язики не знають пощади, не вистачало, щоб після його, Самійлової, появи біля коханої зродилася нова версія про Настусю як про жінку, котра забула про людський сором і дозволила собі знатися з чоловіками, не оплакавши як слід полеглого на полі брані мужа. З тих же міркувань не навідав молодлицю, принаймні того ж дня, і в батьків.

“Нехай бодай трішки заспокоїться та прийде до тям, — подумав. — Хоча її рідні і знають, хто я, які у мене взаємини з їхньою донькою, все ж не годиться ломитися до оселі по такій okazji”.

Здавалось, мав би радити, що склалося на ліпше: Настусю виправдали, вона позбулася напасті — і не без його участі. А все ж сум'яття не полишало не лише по дорозі до відведеної для нього оселі, а й там, у оселі, коли залишився сам на сам. Як то буде тепер у них із Настусею? Що має зробити, аби вона прогнала від себе як страх, так і каяття, стала тією Настусею, яку знав він минулої зими? Так собі, не поговоривши з нею, поїхати не зможе. А що скаже, коли дійде до жаданої розмови? Усього лиш заспокоїть? Пообіцяє й надалі не залишати в біді? Чи буде то та розмова, яку хотілося б повести?

Терпцю вистачило лише до наступного дня, і то до обідньої пори. По обіді таки набрався сміливості й пішов у тому напрямі, де мешкали Настусині батьки.

Не помилився, вона була усе ще там. Йому зраділи, звичайно, не знали, де посадити, потім дякували за заступництво, а Настуся сиділа мов у воду опущена і не подавала голосу. Схоже, що й поглядом боялася зустрітися з ним. Та її закомплексованість не могла не подіяти й на Самійла. Йшов сюди з наміром підбадьорити кохану, сказати, який він радий, що лихо позаду, вона на волі, у колі своїх рідних, а змушений був утримуватися від недоречної, зважаючи на її стан, бадьорості, і хто знає, чи склалася б у нього розмова як із Настусею, так і з її батьками, коли б хтось із старших, що були в хаті, не поцікавився, що діється нині в білому світі, чи скоро замиряться козаки з ляхами й покладуть край такій тривалій і такій кровопролитній війні. Тоді вже, як наспів час залишати оселю і родичі Настусині зрозуміли, що гостеві треба залишитися з Настею наодинці, зважився і сказав:

— Мені пора від'їздити. Знаю, не час вести таку розмову, а все ж хочу знати, що я маю зробити для тебе, кохана, аби

ти забула ці страхітливі дні і стала тією Настусею, якою я знав тебе минулої зими.

— Боюсь, що нічого вже не можна зробити. Тієї Настусі немає вже. Самусю, боюсь, що ніколи вже й не буде.

— Ну, що-бо ти!

— Надто великий камінь лежить у мене на душі. Його ніхто і ніщо вже не зрушить.

— Знов кажу те, що й казав: дарма. Мине час, усе забудеться. Він — найліпший лікар.

Дивилася кудись осторонь і мовчала.

— Кажеш, що не маєш наміру повертатися в рідну оселю. Вірю, вона завжди нагадуватиме тобі ту прикрість, що її заніс туди московит, як і те, що сталося між тобою і московитом. Але як же тоді буде? Де житимеш?

— Не знаю. Нічого зараз не знаю. Боюсь, що не тільки в своїй оселі — у Білій Церкві не зможу жити. Я зганьблена, Самусю, перед людьми. Як могу дивитися їм у вічі? З дня в день, розумієш, постійно!

— Тебе виправдав суд, виправдають і люди.

— Ой, ні! Люди є люди, у них своя мірка як достоїнств, так і ганьби.

— Убити звіра — не ганьба. Навіщо так близько береш те вбивство до серця?

— Коли б же то був звір.

— Людина, що постає в подобі звіра, теж звір.

Не перечила, але й погоджуватись із його судженням не поспішала.

— То, може, так давай зробимо. Оскільки ані в своїй оселі, ані в батьків не можеш жити, їдь до Чигирина, поселю тебе у своїй домівці.

— Ні, ні, що ти!

— Я такий неугодний тобі чи, сказати б, такий нелюбий? — спохмурнів і пішов на відвертість.

— Ну що-бо ти! Невже не впевнився за час наших бесід у затишних стінах моєї оселі, що ліпшого за тебе я не бажала б мати за мужа. Ти добрий, Самусю, і щирий зі мною, знаю, любиш мене. Але зваж на те, що сказала: я не та вже, що була колись, тепер я не зможу зробити тебе щасливим. Убили в мені те велике, що зветься жіночими чарами, щедрістю жіночого ества.

Чув, його розбирає гнів, такий, що й вилаяв би за цю зятятість, воістину жіночу упертість.

— То що ж робитимеш без мене, без моєї підтримки? Де житимеш, зрештою?

— Найближчим часом піду з матір'ю до Києва, на прощу.

А там видно буде. Може, свята обитель дасть мені таки розраду й полегшить каяття.

— Тільки в Лавру підеш, тільки на прощу чи, може, і в монастир?

— Не знаю. Зараз нічого певного не можу сказати тобі. Не можу, зрозумій!

— А як же... Як же я? Як мені накажеш в білому світі?

За цим разом не відводила очей і не ховала погляду. І пильно, і болісно доглядалася до Самійла — і не так, може, доглядалася, як дослухалася до крику його серця, до виразно відчутного волення душі.

XXIX

Козацька делегація ще по дорозі до Вільни довідалася, що московський цар по всій Білорусі і Литві розіслав грамоти, якими запрошував тамтешню шляхту взяти участь у перетрактаціях між Московією і Польщею.

Ті з козаків, кому потрапила на очі царська грамота, немало подивувалися їй і поспішили до привідці своєї делегації.

— Пане полковнику! — над'їхав і звернувся до Антона Ждановича сотник Кандиба. — Чи не видається тобі усе це підозрілим?

— Що саме?

— Поглянь, що пише цар новопридбаним підданим Литви та Білорусі: “Вірним підданим нашої царської величності — полковникам, ротмістрам, усяким іншим урядникам і всій уродженій шляхті і всьому лицарству належало б учинити між собою сеймик і вибрати двох чоловік, добрих і розумних, котрі за нашу царську справу стояли б, а вибравши, послати їх на з'їзд до Вільни, в поміч нашим повноважним людям”.

— А ти, сотнику, тепер тільки довідався про це? У кожному білоруським повіті шляхта не натішиться цією царською ласкою.

— Отож-бо й є. Кожному повітові чи воеводству надіслали таке запрошення. А чому ж ми правимося на з'їзд непроханими?

— Приїдемо — довідаємось, просять чи не просять нас туди, а їхати мусимо. Домову укладатимуть із Польщею, а поляки не забаряться нагадати московитам про Україну. Чи то ж можна, щоб долю України вирішували без посланців козацької України? В усякім разі, коли з'явимося там, навіть непрохані, московити змушені будуть запросити нас узяти участь у перетрактаціях, — куди вони дінуться?

Як виявилось згодом, перетрактації мають відбутися не в самому місті, а за його межами. Розташували своїх козаків

у місті, Жданович обмежився невеликим супроводом і подався на розшуки депутації його царської величності. Шукати довго не довелося — стрічні московити одразу вказали, якою дорогою правитися до панів, що з'їжджаються на з'їзд. На місці зустрічі делегацій трьох держав був розбитий уже табір, посеред якого височів намет царя. Ліворуч від нього — намет московської делегації, праворуч — польської, обіч намету поляків ставили пристанище для посередників.

“Де ж нам накажуть перебувати? — питався сам у себе полковник. — У Вільні чи в одному наметі з московитами?”

Ті, що зупинили його на підступах до табору, поцікавилися, хто такі і чого треба.

— Я — полковник Жданович, посланець козацької України. Звідомте привідцю делегації його царської величності, що хочу бачитися з ним.

Офіцер звелів поставити коней осторонь, а панові полковнику зачекати. Був, як видалося Ждановичу, належно чемним і старанним, та, коли зник у наметі, ждав та й ждав його появи перед собою. Якийсь час не звертав на те уваги. Чого не буває: гляди, ті, що мають прийняти його, заклопотані іншими, невідкладними справами, їм не до його персони; зрештою почав непокоїтися. “Це ж як розуміти їх, тих, що в наметі? Радяться, як бути з козацькою делегацією, чи такі заклопотані?”

— Кому государ доручив вести перетрактації? — поцікавився в офіцера, котрий метушився біля московського намету, либонь виконуючи чиесь повеління.

— Князю Івану Микитовичу Одоєвському.

“Колишньому українцеві, — згадався чомусь той час і ті обставини, коли рід князів Одоєвських перейшов на службу до московського царя, не побажавши служити Великому литовському князеві Олександрю. — Чого ж це він так довго тримає на задвірках земляків своїх?”

Посланий Ждановичем офіцер з'явився нарешті, і з приємною новиною: йому, полковникові Війська Запорозького, велено зайти до князя Івана Микитовича Одоєвського.

— Козацька Україна не змогла бути спокійною в цю вирішальну мить і прислала свою делегацію, — зустріли Ждановича поблажливо-прихильним привітанням.

— Та як можемо бути спокійними, коли знаємо, перетрактації провадитимуться з ляхами, а ляхи ніяк не можуть звикнути з думкою, що Україна не належить уже їм.

— Розуміємо це, аякже, і маємо на увазі. Та мусимо сказати панові полковнику: він даремно міряв таку далеку путь, та ще й верхи.

— Даремно? А це ж чому?

— Його царська величність не має наміру поступатися полякам анінайменшим шматком української землі. Так і велено нам, посланцям його царської величності: анінайменшим. Аби пан полковник переконався в цьому, хай гляне на титули, якими величає себе нині цар-батюшка: “Великої, Малої, Білої Русі государ, Великий князь литовський, володар Волині і Подолії”.

— Але ж серед цих титулів немає згадки, що цар є володар Галичини, Перемишлянщини, Підляшшя, Холмської та Белзької землі. На перетрактаціях мова йтиме про долю всієї України, всієї землі, де мешкає український православний люд, сиріч і про згадані мною землі. Українська делегація має бути присутня на перетрактаціях, подати свій голос і обумовити необхідність прилучення всіх цих земель до України.

Князь Одоєвський не подавав виду, що гнівається, одначе й поступатися не збирався.

— Привідці козацької України мали б зрозуміти вже: православний цар ніколи не лишав і не залишить православний люд у біді. Аби полковник переконався, що буде саме так, відкрию йому таємницю: на перетрактаціях мова йтиме і про те, що польська корона по смерті Яна-Казимира має належати його царській величності. Отож не лише Україна, а й уся Польща перебуватиме під скіпетром нашого батюшки-царя. Хай пан полковник так і перекаже гетьманові Хмельницькому: справи України вирішуватиме на перетрактаціях московська делегація, і вирішуватиме надійно.

— Гетьман іншої думки, князю. Справи України має вирішувати українська делегація. Переяславська домовна гласить саме так.

— Це не моя вигадка, полковнику. Це повеління государя. Козаки і сам Хмельницький — московські піддані, а не окрема самостійна держава, і, як піддані, не повинні подавати голос там, де вершать долі народів посланці держав.

Отак, значить: гонять, мов скажених псів від обителі Божої. Силкуйся не силкуйся — нічого з того не вийде. Козацької делегації не допустять до намету, в якому йтимуть перетрактації. А коли так, сперечатись немає потреби.

Так і Хмельницькому сказали, коли повернулися до Чигиринна: нас прогнали з місця перетрактацій, мов скажених псів від святої обителі, сказали: без вас вода відсвятиться.

— Як тобто?

— Наші справи вони, московити, вирішуватимуть на перетрактаціях.

Гетьман чи то не вірив тому, що чув, чи так аж надто приголомшений був почутим. Дивився на привідцю козацької делегації і не міг спромогтися на слово.

— Хто ж це сказав таке?

— Привідця московської делегації князь Одоєвський.

— І ти повірив князю-перекинчику? Чому не звернувся до царя? Між нас є ж домова: доля України не повинна вирішуватися без нас, українців.

— Бо не було там царя. Та чи й допомогло б моє звернення до нього, коли Одоєвський ясно сказав: це повеління государя. Ми, козаки, і ти, гетьмане, — піддані Московії і як такі не повинні бути там, де вирішують долі народів посланці держав. Не союзники ми їм у ратних справах і не держава із своїми законами, звичаями, устроєм, а піддані.

Хмельницький зів'яв раптом, зрештою обхопив руками голову й довго сидів отак, мовчазний і похилий. Старшини теж дивилися на нього і не зважувалися подати голос.

— Ось вам і православний цар, ось вам і заступник люду християнського, — не втерпів, аби не дорікнути присутнім полковник Богун, один із тих козацьких привідців, які не підписали Переяславської домови з московитами. — Либонь, і турок не був би таким нахабним, зрадливо-підступним і безцеремонним. І це всього лиш по двох літах домови. А що ж буде далі?

Хмельницький розумів: Богун не просто міркує вголос, він гірко посміхається з приводу його, Богданових, уповань на православного царя. Посміхається й допитується в нього, привідці українського повстанського руху, як же воно справді буде тепер із їхніми взаєминами з московським царем?

— А буде ось як, — гетьман підвів голову й прибрав того суворого вигляду, став тим Хмельницьким, яким знали його в далекому 1648 році. — Відступимося ми від московського царя. Коли він дозволяє собі так безсоромно порушувати, по суті, топтатися по святій нашій домові про братерську єдність, то не буде його, братання, ми теж відмовимося від взятих на себе у Переяславі повинностей. Нарочиті семиградського князя Ракочі в Чигирині ще?

— Так.

— Скажіть їм, Україна пристає до спільного походу супроти ляхів і пришле в поміч їм надійну потугу кінних козаків.

Старшини захвилювалися. Раділи такому рішенню гетьмана чи боялися його, одразу важко було збагнути.

— У Вільні ходять чутки, — подав голос полковник Жданович, — ніби Москва послала вже потугу своїх військ на береги Фінської затоки і по завершенні перетрактацій із

Польщею стане на бік останньої й оголосить шведам війну. То як нам бути за таких цілком можливих обставин зі шведами?

— Шведи обкалялися в Польщі і підняли супроти себе всіх поляків.

— Маеш на увазі, гетьмане, їхні обіцянки ляхам і ту поведенцію, що дозволили собі по тому, як сіли в Польщі? Чи треба зважати на це, тим паче зараз, коли маємо намір рвати добрі стосунки з московитами?

— Треба. Партнерство з таким союзником означатиме, що ми стаємо на його стежку і є, отже, такими, як і він.

— Отож рвемо стосунки з ними?

— Не рвемо, але даємо знати, що за цю їхню провину мають розплачуватися вони. Як у Польщі, так і в тому випадку, коли дійде у них до війни з Московією.

XXX

Козацька старшина не могла не цікавитись, якими будуть наслідки перетрактацій у Вільні, а там не поспішали з наслідками. Делегати з'їзду зійшлися й започаткували розмову тринадцятого липня, зараз уже листопад місяць, а домовленості між сторонами аніякої. Першопочаткова вимога князя Одоевського: польський король має поступитися його царській величності всією Литвою, як і Білоруссю, розуміється, Волиню і Поділлям, та погасити збитки, що їх потребувала війна з Польщею, зустріла не лише крайній подив польської сторони, а не менш далекосяжну вимогу: оскільки московський цар пішов на Польщу війною, а не навпаки, саме він має погасити всі збитки, що їх понесла Польща у нав'язаній їй війні, і повернути Польщі як землі Литви, так і Білорусі, Волині, Поділля.

Відповідь на ту заяву польських комісарів була категорична:

— Ні і ні. Що великому государю даровано Богом, тим він ніколи не поступається. Польські комісари мали б знати це і не ставити подібні вимоги.

— Але ж чи Богом дароване воно, коли є завойоване?

— Уміння правити військом — таки дар Божий.

— Так можна виправдати і нашестя Батия. Невже комісари його царської величності вважають його воєнні промисли велінням Божим?

Суперечки поступалися місцем для торгів, торги — місцем для суперечок, а завершилися ці аж надто вже тривалі словесні баталії вимогою, від якої у польської сторони і зовсім відібрало мову.

— Король ваш, панове, в літах уже, — ніби між іншим зауважив князь Одоєвський, — а спадкоємців у нього немає. Коли хочете мати з нами мир, а отже, й благодать, порадьтеся з його милістю Яном-Казимиром і шліть до нашого батьшки-царя чолобитну, просить його прийняти по смерті нині суцього короля Польщі польську корону і додавати надалі до всіх інших титулів ще й титул короля польського, оскільки Велике князівство литовське під його царською рукою утвердилось вже. Великий государ наш обіцяє взамін на те тримати вас у своїй великій милості і вольностей ваших велить нікому не порушувати.

Тимчасове розгублення польських комісарів змінилося крайнім обуренням. Схоже було, що вони піднімуться зараз і залишать намет, покладуть край перетрактаціям. І тут втрутився в суперечку між сторонами посередник — посланець австрійського цесаря Аллегерті.

— Не поспішаймо з рішенцем, — осмикнув він польських комісарів. — Справа ця не терпить поспішності. Є потреба порадитися з королем Польщі, обміркувати як слід те, що пропонує московська сторона, а потім уже казати “так” чи “ні”. Отож обговорення цього питання варто перенести на потім, коли матимемо думку короля Польщі.

Відмовити посередникові не було підстав. Йдеться про передачу московському цареві не чого-небудь — корони, нині суцйй король має сказати з того приводу своє слово. Але й перерва в перетрактаціях не обіцяла блага. І ті, і другі певні були: загострення суперечок не уникнути, а вони можуть призвести до припинення перетрактацій.

Припинення не сталося, однак перерва пішла не на користь московитам. Коли сторони зібралися по якимсь часі на черговий з'їзд, польські комісари почали розмову з похвальби: ми, мовляв, зараз не в такому безвихідному становищі, щоб вимагати від нас казна-що; королівське військо успішно долає шведів, а московській стороні не завадило б подбати про інше: гетьман Богдан Хмельницький підтримує тісні зв'язки зі шведами та семиградським князем Ракоці; є достовірні звіди, що укладає з ними домову і має намір відколотися від Московії.

— Того не може бути, — не погоджувався Одоєвський.

— Може і є. Хмельницький відає про наші з вами перетрактації і боїться зради з вашого боку.

— Королівських комісарів не те мало б турбувати. Ми зібралися вести мову про мир та злагоду між Польщею та Московією, а не між Московією та гетьманом Хмельницьким.

Комісари змушені були перейти до діла.

— Обрання його царської величності королем Польщі можливе, — сказали, — але за однієї умови: коли Україна, Литва та Білорусь залишаться за Польщею. У нас, як відомо, короля обирають, а шляхта віддасть за його царську величність голоси лише в тому разі, коли знатиме: її маєтності в цих землях залишаться за нею.

— І Польща, і Московія перебуватимуть під скіпетром одного володаря, — не поступався князь Одоєвський. — Чи є підстави побоюватись за маєтності?

— Е, ні! — жваво заперечив один із польських комісарів, та йому не дозволив розвинути свою думку посланець австрійського двору.

— Я теж кажу: ні, цього не може бути. На польський стіл у цесаря є брати, є й інші арцикняжата однієї з поляками віри. Чого це королем Польщі має бути цар православної Московії?

Перетрактації знову набирали тієї гостроти, яка не обіцяла, що вони будуть успішно завершені.

Не визнав за потрібне відмовчуватися і Богдан Хмельницький. Дещо вгомонившись після тієї зневаги, яку явили царські люди до його посланців на перетрактації, а отже й до України, сів за стіл і заходився писати цареві з приводу започаткованої у Вільні домови про мир і злагоду між Польщею та Московією.

“Великий володарю, єдиний православний царю в підсо-
нячній! — звертався до свого недавнього покровителя усе ще прихильним голосом. — Не вір ляхам. Ляхи цієї домови ніколи не дотримають. Вони укладають її лише для того, щоб трохи перепочити, домовитися з султаном турецьким, татарами та іншими і знову вести війну проти твоєї царської величності. Якщо вони справді мають намір обрати твою царську величність королем Польщі, то навіщо послали послів до цезаря римського просити на польський престол його рідного брата? Ми ляхам ні в чому довіряти не можемо, бо достоту знаємо, що вони добра нашому руському народові не бажають... Вдруге молю тебе, православний царю, не довіряй ляхам, не віддавай нашого народу руського на зганыблення”.

Знав, царя розшукали в Полоцьку і ревне послання його вручили хай не йому, все ж його найближчому оточенню, а відповіді не було та й не було. І те мовчання не могло не гнітити гетьманові душу. На лихо, й сусідні володарі менш за все дбали про утвердження на Україні української державності. Австрійський цесар вдруге, і уже в погрозливому тоні, вимагав від Хмельницького, аби він помирився з ляхами. Кримський хан і турецький султан перебували в союзі з

Польщею і на перший поклик останньої могли ударити йому в спину.

І так, і сяк обмірковував гетьман ставлення царя московського до України, а зрозуміти його не міг. Адже мети, про яку так довго і уперто говорив не лише Олексій Михайлович, а й його попередники, досягнуто: московити посіли не лише землі Київської Русі, а й неналежні їм, хоча б і литовські, в значній своїй частині землі Лівонії. То це на півдні і заході. А на сході? Чого йому треба ще, цареві Московії? Таки посягає й на Польщу чи боїться утвердження шведів на польській землі? І те, і друге, мабуть. Але чому топче під ногами Переяславський трактат? Чому так збайдужіло, коли не зневажливо, ставиться до потреб України і її люду? Обіцяв же узяти під свій захист, тримати в милості. Де вони, той захист і та милість? Коли станеться так, що ляхи увінчають Олексія Михайловича польською короною, він і зовсім забуде про Переяславську домову, поступиться в угоду ляхам інтересами України. А там вигнана збройною рукою козаків шляхта знову з'явиться на теренах України, заволдіє дарованими їй попередніми королями маєтностями, зведе нанівець такими зусиллями і такою кров'ю здобуту волю.

Відповідь на гетьманове послання царю надійшла-таки до Чигирина, та не в письмовій формі. Зрозумівши, що до згоди на перетрактаціях не дійде, цар запропонував відкласти їх на слушніший час, оскільки назріла потреба об'єднати польські і московські збройні сили і кинути їх на спільного ворога — на шведів.

“Отак, значить”, — скрушно зітхнув Хмельницький і, зібравшись на силі (а почував себе таки кепсько), звелів покликати писаря Виговського.

— Гамзуй, пане Іване, нарочитих, одних — до семиградського князя Ракочі, других — до шведського короля. Доведеться закрити очі на поведенцію Карла-Густава X в Польщі. Укладатимемо домови про спільні дії супроти ляхів.

— Посланці наші мають діяти відкрито чи, може...

— Настане час, цар все одно довідається, та поки що наші зв'язки з його ворогами мають лишатися утаємниченими.

XXXI

В числі посланців, що мали відбутися до семиградського князя, випало їхати й Самійлові Зорці. Очоловав козацьких комісарів полковник Богданович, а тлумачем у нього і писа-

рем мав бути він, Зорка. Почувши це від генерального писаря, Самійло занепокоївся, а далі й зовсім упав духом.

— Пане Іване, — наважився заговорити з Виговським. — Цього разу прошу звільнити мене від цієї повинності.

— Чого б то?

— Одна невідкладна справа не дозволяє мені їхати.

— Та, що її доручаємо тобі, найневідкладніша.

— Знаю, а все ж прошу звільнити мене. Незамінних людей немає. Коли захочете зважити на моє прохання, знайдете кого послати до угрів.

Виговський що довше слухав його, то помітніше хмурився.

— Не канюч, Самійле. Козак ти чи не козак? Як можеш відпиратися від діла, в якому вирішуватиметься доля України? Ти знаєш угорську мову, тобі і тільки тобі треба їхати до угрів.

Що мав робити з таким? Знав як вдачу Виговського, так і давню неприязнь до себе. Скажи, чому не може поїхати зараз, на глузи візьме, а то й гвалт підніме: бачили такого, свої особисті інтереси ставить вище інтересів України. А їхати до угрів йому таки не можна зараз. Учора навідали гетьмана козаки з білоцерківської залози, серед них був і недалекий сусіда Настусиних батьків. Розшукав його, Самійла, і переказав тривожну вість: Настуся не повернулася з Києва; поки що відмолює в Лаврській обителі гріх свій, та дуже можливо, що не повернеться вже до Білої Церкви, залишиться в жіночій монастирі. Оверко, брат її, велів застерегти Самійла: мати не змогла переконати Настусю повернутися додому, коли не переконає Самійло, таки не повернеться. Чи він, Самійло, може не зважати на це? Біда ж насувається, і он яка. Має їхати, і то негайно, до Києва та умовляти убиту горем жінку облишити свій намір — шукати порятунку у втечі від світу. То не порятунок, то довічна мука. Чи вона, така вродлива і така чуйна душею, народжена для того, щоб убивати в собі плоть, зрікатися життя? Усяка жінка покликана продовжувати рід людський, викохувати дітей і тим звеселяти буття людське, бути берегинею оселі, усього святого й ліпотного на землі. А така, як Настуся, особливо. Кому завгодно ладен сказати: у тому, що сталося з нею, винна не вона, винен московит і, як усякий винуватець, поніс заслужену кару. Чого Настуся має каратися своїм вчинком, та ще отак — усе життя? Ні, він, Самійло, має їхати до Києва й рятувати свою кохану. Тоді, у Білій Церкві, недалеко вже була від того, щоб погодитися з ним, пристати до його ради. Тепер знову за своє. Не інакше як свята оби-

тель вплинула, і, коли він, Самійло Зорка, вчасно не-появиться в Києві, може статися, що не побачить уже Настусі. Сховається вона за монастирськими стінами, і сховається назавжди.

А Виговський впевнився, мабуть, що Зорка послухався його, дбає про все і про всіх, тільки не про нового тлумача і скриба в нарочитих, що правитимуться до угрів. Що ж робити? Вдатися зі своєю бідю до гетьмана? Слабує він останнім часом. Чи варто турбувати? Але що ж буде, коли намірів Виговського не поламає гетьман? Він, Зорка, поїде до угрів? А таки поїде. Генеральний писар належить до тих людей, які не відступаються від раз і назавжди прийнятого рішення. Нехай там що, хай із неба каміння падає, таки не відступаються.

Тинявся по подвір'ю і не міг нагріти собі місця. Геть усе валилося з рук, ніщо інше не йшло на думку.

“Піду, — відважився зрештою. — Коли й гетьман не вволить мою волю, принаймні не шкодуватиму, що не скористався всіма, які могли зарадити біді, можливостями”.

Гетьмана застав у його оселі усамітненого. Сидів домашньому вдягнутий і якийсь не те що сумний — геть пригнічений, по-старечому зсутулений. Коли зустрівся з його, Самійловим, поглядом, Зорка не міг не завважити: не тільки смуток посвічує в його очах, недуга також дає про себе знати. А втім, хіба тільки погляд свідчив про недугу? Обличчя теж було землісто-сірим і одутлуватим.

“Мабуть, не варто починати розмову з таким, — майнула думка. — У гетьмана своєї печалі вистачає. Але чим же я поясну свою появу в його оселі?”

Не став лукавити і говорити звичне, як почувается гетьманові, чи може він, Самійло, стати йому в пригоді. Коротко, але й виразно повідав про свій клопіт.

Хмельницький не барився з присудом, щоправда, перед тим, як виголосити його, не відмовив собі в потребі виважити козацького літописця пильним поглядом.

— Вірю, потреба бути тобі в Києві, і саме зараз, є. Але ж є потреба прискорити і наші добрі стосунки з уграми.

— То хіба, крім мене, нема кому поїхати до них?

— Такого, як ти, вважай, і немає. Скільки тобі днів треба, щоб з'їздити в Київ і умовити кохану одмінити свій рішенець, дати перевагу подружньому життю з тобою, а не монастирю?

— З тиждень, гадаю, вистачить.

— Тільки на дорогу. А на вмовляння?

— Ну, і на вмовляння днів зо три треба буде, коли не більше.

— На більше не розраховуй, більше не дам. Так і скажеш своїй коханій, коли прибудеш до Києва: гетьман дав на дорогу, на вмовляння та влаштування в Чигирині усього лиш десять днів. По тих десятих днях потрібний будеш мені у важливій для долі України справі. Обов'язково наголоси: у дуже важливій справі. Хай одразу ж, не вагаючись, вирішує: іде вона з тобою до Чигирини чи залишається в монастирі. Тільки така тверда й категорична вимога прискорить потрібний тобі її рішенець. Тривале вмовляння взагалі може поспувати справу.

— То по тих десятих днях я маю повернутися до визначеної мені повинності у полковника Богдановича?

— Так. Ти не тільки добре обізнаний з угорською річчю тлумач, ти мій особистий секретар, моя довірена особа на перетрактаціях. Твоя присутність там обов'язкова.

XXXII

Польсько-московська домовна про спільні дії супроти шведів не могла не занепокоїти Карда-Густава Х. Жарти хіба, війна на два кінці, одразу супроти двох — і непримиренних ворогів. Це неабияка загроза, і не тільки для його війська в Польщі, а й для вдало започаткованих намірів. Московський цар не задовольниться тим, що здобуде польську корону і стане, по суті, володарем Польщі. Коли фортуна посприє йому у ратних змаганнях на теренах цієї держави, він посягне і на Лівонію, Пруссію, зашкодить найпотаємнішим намірам шведів — утвердитися на полуденнім березі Балтійського моря. На лихо, справи його й без московського втручання складаються не ліпшим чином. Ляхи відчули потребу в єдності, множать та й множать свою силу. Мало того, що помилуваний у Кракові Чернецький знову став на бік Яна-Казимира й потяв мало не до ноги великий кінний загін під Стремешним, а підляський воевода Опалінський вчинив те саме з його кінними під Осічною, сам Ян-Казимир зібрав чисельне військо і спромігся уже звільнити від його гарнізонів чималий шмат польської землі. Що ж буде, коли московити не задовольняться тим, що захопили в інфлянтах і рушать у Польщу всіма своїми потугами?

— Ваша милість! — попросив дозволу зайти той із офіцерів, що чатував за дверима апартаментів. — Прибув посланець семиградського князя, воліє бачитися з вами.

— Де він?

— У генерала Горна.

— Скажіть, хай заходить.

То була всього лиш довірена особа князя, але те, з чим прибула вона, так багато важило.

— Князь Семиграддя тільки на словах велів повідати нам про свої наміри чи прислав з того приводу і письмове свідчення?

— Лише на словах. Польща надто збуяна зараз і наводнена підозріло налаштованими до чужинців людьми, щоб посланці іноземних держав мали при собі письмові свідчення.

Король ствердно кивнув головою.

— Пан запевняє, що князь Ракочі має намір іти походом ратним на Польщу. Чого він шукає в ній і чого хоче від нас?

— Про те буде окрема розмова. Мені велено всього лиш повідати вашій милості, що Семиграддя домовилося з козаками про спільний похід супроти ляхів. Хотіло б мати таку домову і з королівством Швеції.

Карл-Густав Х скинув над переніссям брови і довго доглядався до посланця князя Ракочі.

— Я не ослухався, з козаками є така домовова?

— Наскільки знаю, всього лиш попередня. У грудні цього року в уграх, а точніше — в місті Радноті — збиратиметься з'їзд угорських та козацьких комісарів, мають домовлятися про спільні дії супроти Польщі. Якщо ваша милість дає згоду пристати до спілки, присилайте на двадцятье грудня своїх посланців. На з'їзді йтиметься як про спільні дії супроти нашого спільного ворога, так і про тристоронню домову стовсно переможеної Польщі.

— А чи відає князь Ракочі, що нам доведеться мати справу не лише з ляхами, а й із московитами?

— Либонь, що відає. Коли б не відав, не запрошував би вашу милість у спілку.

— Ну, а козаки... Мене цікавить, що кажуть козаки? Зголошуються вони виступити, коли виникне потреба, і проти московитів?

— Ні, вони підтримуватимуть угорське військо лише у війні з ляхами. З московитами у них, як відомо, злука. Та, оскільки Московія стала на бік їхніх ворогів і, отже, порушила Переяславську домову, у козаків є всі підстави порушити й злуку, одначе тільки у ставленні до ляхів. Подальші одміни в поведенції України залежатимуть від наших успіхів у війні з ляхами, як і з московитами.

— Хм. Ну, що ж, пане посланцю. Скажеш князю Ракочі: шведська делегація прибуде на з'їзд у визначений ним час. До чого домовимося і чи домовимося взагалі — покажуть перетрактації.

Склалося так, що шведська делегація заволоділа ініціати-

вою на з'їзді в Радноті, одначе це не одмінило позиції козаків, одразу і недвозначно заявили: офіційно Україна не є воюючою стороною, вона всього лиш шле поміч Семиграддю у його війні з Польщею, спільним ворогом козаків і угрів.

— І якою буде та поміч? — поцікавилися шведи.

— Зважаючи на можливе вторгнення татар, гетьман поки що шле дванадцятитисячну кінну потугу. Згодом вона може бути поповнена.

— Чи не замало? — тепер уже до угрів звернулися шведи.

— З нами виступає й волоське та молдавське військо.

— А все ж це не та сила, з якою маємо намір примусити ляхів забути про опір. Не забувайте, на їхньому боці, крім Московії, можуть виступити Австрія, Данія і Голландія.

— Поки що вони тільки погрожують стати на захист католиків. Якщо Швеція бере на себе змагання з Московією, з ляхами ми швидко упораємося. Нас цікавить, чи стримає шведське військо московитів на східнім порубіжжі Польщі.

— Московити московитами, а шведському війську доведеться стояти і проти ляхів, очолюваних як королем, так і його численними регіментарями. Та не падаймо духом. На нашій боці ще й прусси, не обсажені московським військом інфлянти.

— Ми теж так гадаємо. Сила в нас немала. Доки московський цар намислить і кине в Польщу всі свої потуги, від зворохоблених ляхів сліду не залишиться. Ми, угри, й союзні з нами козаки, волохи, молдавани, маючи під рукою переважно кінне військо, діятимемо рішуче і блискавично, аби приголомшити ляхів і примусити забути про опір.

— Вважатимемо, що слово ваше не розминеться з ділом, — підсумував розмову про розподіл повинностей кожної з сторін у війні з ляхами привідця шведської делегації. — Лишається визначитись, що буде з Польщею по нашій звитязі. Передусім хотіли б почути, що хочуть мати козаки в землях колишньої своєї володарки. Хоча вони, як зазначалося, не є воюючою стороною, все ж не випадково виступають на боці Семиграддя.

— Так, не випадково, — не замислюючись, мовив Богданович. — Сім літ ведемо ми з Польщею війну за незалежність, і кінця тій війні не видно. Поляки знову і знову збираються з силою, мечем і вогнем прагнуть примусити нас стати на коліна. Отож певні, тільки переможена спільними силами Польща перестане посягати на Україну. Це головна наша мета. Та є й частковості: не всі заселені православним людом землі перейшли в процесі наших змагань із Польщею до України. Хочемо, аби це сталося.

— Які землі маєте на увазі?

— Західні околії Галичини, Волині, Підляшшя, Белзька та Холмська землі.

— У Белзькій та Холмській землі стоять московити. За ті землі з ними доведеться мати справу.

— Ставимо до відома українську делегацію, — подав голос котрийсь із семиградців. — Оскільки Семиграддя має намір прилучити до себе Малу Польщу, частина заселеної українським людом землі відійде до нас.

— Отак?! І яка ж це частина?

— То окрема розмова. Чи варто починати її зараз?

— О ні, — спохмурнів Богданович. — Маємо зараз знати: варто ставати нам на ваш бік чи не варто.

— Панове! — втрутився в суперечку привідця шведської делегації Густав Белке. — Чи є потреба сперечатися про дрібниці? Усі, сподіваюсь, згодні: головну мету козацької України — відділення її від Польщі в самостійну, незалежну державу ми забезпечуємо, як забезпечуємо і цілісність її землі, крім, може, окремих окраїн, якими доведеться поступитися в ім'я вирівнення міждержавних помеж. А то буде неабияка перемога.

Українська делегація примовкла і тим сказала: коли так, за дрібниці не будемо сперечатись.

— Польщу, — продовжував тим часом Белке, — поділимо. Гадаю, так: до Семиграддя відійде Мала Польща разом із Краковом; Велику Польщу передамо пруссам; Лівонія, Гданськ з околіями, власне усе побережжя Балтійського моря в межах цих земель, залишаються за шведською короною. Україна отримає всі згадані її делегацією землі на окраїнних помежях своєї держави.

— А що буде з Литвою?

— У Литві сидять уже московити, а в московитів той самий принцип, що й у Чингісхана, аварів, усіх інших східних завойовників: де ступив ногою їхній кінь, та земля їхня.

XXXIII

Відтоді, як із Вільни принесли невтішні для України вісті, гетьман геть осунувся, ба навіть помітно постарів. Коли б не постійні, здебільше невідкладні справи, мабуть, не виходив би і на люди.

— Ляхи і отруту підсовували, і підступністю дошкуляли, а не похитнули гетьмана. Мов дуб, стояв посеред степу і не корився згубним вітрам, а московити таки доконають, мабуть.

— Певно, не так зневага їхня мучить, видимий обман, як те, що сам обманувся. Он скільки літ і як уперто носився з думкою: уповаймо на московського царя, він православний і «динокровний з нами, тільки в ньому знайдемо свого заступника. Тепер мучиться: кому повірив!

Полковники попихували люльками й перекидалися час від часу словом.

— А це ж тільки початок, — зауважив Тетеря. — Як мовиться, всього лиш цвіт, ягідки попереду.

— Коли мовчатимемо, — косо подивився на нього Остап Гоголь.

— А я не те хіба кажу? — Тетеря йому. — Відома річ: коли мовчатимемо.

Виговський обмінявся поглядом з одним і з другим.

— То що ж робитимемо?

— Як то що? — здивувався Сомко. — Те, що й гетьман робить: раз Москва потоптала наші домовленості з нею, ми теж зречемося їх. Підемо всупереч волі Москви купно з уграми на ляхів.

— І це все? — гірко скривився Виговський.

— А що ж іще?

— Що робитимемо, коли гетьмана, крий Боже, не стане?

Сомко заціпенів, дивиться на Виговського очима застуканого на шкоді.

Інші теж забули про люльки і схрестили погляд на писареві.

— Ти що, Іване, блекоти об'ївся?

— Чого блекоти? Не бачите хіба, до чого йдеться?

— Прикуси язика і не теревень чого не слід, — причитькнув на нього Богун. — Патякати таке при живому гетьмані — все одно що затівати змову.

— Перехрестись та ляж спати, Іване. Звідки взяв таке — затівати змову? Йдеться ж не до Великодня. Чому б не подбати вже зараз, хто стане в поміч гетьманові. Тоді, як при здоров'ї був, брав усе на себе, аж до дрібниць. Чого має брати зараз? Чи довго протягне, коли не візьмемо його тяготи й печалі на себе?

— Не крути хвостом, — це вже Сомко йому. — Кому не відомо, поіменовані тобою тяготи маєш брати ти і без всяких домовленостей. Ти інше мав на оці.

— Може, й мав, бо й про таке маємо думати. Хочете, щоб опинилися в становищі сліпця без поводиря?

— Твоє передчасне патякання про це і призведе до того, що залишимося без поводиря. Уявляєш, як гнітюче подіє це на гетьмана, коли довідається?

— Домовились, — рубонув, мов шаблею з-за плеча, Богун. — Більше про це ні слова. І ні пари з уст поза канцелярією. Ясно?

— Так-то й так, — знітився Виговський. — Хіба я що? Хотів як ліпше.

Розмова на тому й завершилась, та не вичерпала себе. В пообідню пору повернулася з угрів козацька делегація, і старшини знову зібралися в канцелярії.

— Ну, що там, як там? — цікавилися хто в Богдановича, хто в Ковалевського, хто в Зорки.

— Усе як треба, братове. Була б тільки перемога над ляхами, Україна буде по тому вільною, ні від кого незалежною державою. Чи буде цілісною — про те поки що нічого певного сказати не можемо.

— І ці не обіцяють цілісності?

— І ці. Белзька і Холмська земля під московитами, а на окраїнні землі Галичини заряються угри. Усі інші, заселені православним людом землі, що є зараз під Польщею, обіцні нам без всяких застережень.

— Тією потугою, що обіцяємо прислати в поміч уграм, задоволені?

— Хотіли б більше, та ми утрималися від обіцянок. Сказали: на нашім хребті сидять татари.

— Кличмо гетьмана, — поклав край розпитуванням Виговський. — Маємо порадитися, хто поведе козацьку потугу в поміч уграм. Її ж бо зараз уже треба готувати, а на підготовку потрібний час та й час.

Гетьман передусім зажадав вислухати привідцю козацької делегації в угри, а вислухавши, не явив великої радості з повіданого.

— Чому ж залишили посягання угрів нез'ясованими? На яку частину галицької землі заряються вони? Дійде до перемоги над ляхами, до розподілу їхньої землі, можуть на все Прикарпаття зазіхнути.

— Між нас є ж посередник — шведи, вони не дозволять цього.

Хмельницький не втішився тим запевненням.

— Не треба було поступатися ані клаптем нашої землі. Теж мені держава вишукалася. Сама ледве тримається на ногах, а вже посягає на землі сусідів, до того ж — союзників.

Полковники погодилися з ним і тим утихомирили Богданів гнів, схилили навіть до думки: тепер уже нічого не вдієш, тим більше що домови як такої немає. Дійде до поділу, можна і на дибки стати.

Мало-помалу мова зайшла про привідцю потуги, яка піде в поміч уграм. Пропонували кількох. Сомко вказав на Тетерю, Виговський — на Пушкаря. Ім'я Тетері Хмельницький пропустив чомусь повз вуха. Коли ж почув ім'я Пушкаря, переглянувся з писарем і вже потім вирік свій рішенець.

— Ні, панове. До угрів поведе козаків полковник Жданович.

— Антін? — аж надто вже неприховано подивувався Виговський.

— Так, Антін. Іншого полковника Ждановича у нас, здається, немає. Хочете знати, чому саме він? — поцікавився Хмельницький в усіх інших. — Бо полковник Жданович і лицар не гірший кожного з нас, і державний муж неабиякий. А в Польщі саме такого й треба.

— Ну, щодо лицарства... — кисло скривився Виговський.

— Хочеш сказати, що в нас є й ліпші?

— Бо такі є.

— Ну, то отой ліпший піде із Ждановичем. Я маю на увазі лицаря серед лицарів Івана Богуна.

Полковники переможно осміхнулися і тим сказали: "А що, писарю, заперечень більше не буде?"

XXXIV

Вторгнення угрів у межі Польської держави почалося в українським Покутті і завдало йому немалої шкоди. Привідці їхнього війська, а купно з ними й воїни заповзялися, видно, одразу ж нагнати польській шляхті жаху, отож викорінювали її в краї нещадно, спалювали не лише міста, а й села. А та нещадність позначалася не так на шляхті, яка здебільше встигала втекти, як на українському людові. Спостерігаючи той бешкет, нерідко невинувдану жорстокість, полковник Жданович хмурився й казав найближчому своєму оточенню:

— Коли й угри робитимуть у Польщі те саме, що шведи, на них чекає те саме, що й шведів.

— Це ж наші люди, пане полковнику, маємо заступитися яюсь.

— А маємо.

Нагоди не треба було шукати. Біля першого, з яким зблизилися воїни князя Ракочі, села безчинства почалися з того, що угри запалили смолоскипи й заходилися палити хати. Антін Жданович під'їхав до привідці угрів і, обурюючись, запитав:

— Князю, це довго ще триватиме?

— Що саме?

— В селі немає польського війська, чинити опір нікому Пощо палити його й помщатися на невинному народові?

— А тобі шкода його?

— Бо таки шкода. Це мій, український люд. Я не можу брати участь у каральних акціях проти нього.

— А тебе ніхто не примушує. Палять халупи мої воїни.

— Але в моїй і мого війська присутності. Або ми стинатимемося безпосередньо з лядським військом, а не з мирними мешканцями краю, або я зніму свої полки і поведу їх у Подніпров'я.

— Ну, ну, так уже й поведеш.

— А поведу. Даю лицарське слово.

Ракочі спохмурнів.

— Гаразд, не будемо сперечатись... Припиніть палити село, — звелів тим із своїх, що були найближче. — Попереду буде та й буде ще зустрічей із справжніми ляхами, на них і зганятимете оскому.

У Ждановича не було певності, що буде саме так, тим більше повсюдно. На окольних путях угорське військо може чинити по-старому. Князя ж бо поруч не буде, а його нове повеління може й не дійти до тих, що правляться поза торованими шляхами.

Що ж вдіяти? А так, що?

Аж до місця ночівлі мучив себе цим. Інші їхали поруч чи позаду, обмінювалися дотепами, веселилися, він же лише люді обертався на аж надто вже влучний дотеп, усміхався і знову брався за своє: що ж вдіяти?

Табір свої підкинув клопоти, ну а сон після тривалої путі таки не забарився склепити повіки. Десь згодом уже, як розбудив сигнал сурмача, що оповіщав про початок нової дороги, згадав учорашній клопіт і пішов у тому напрямі, де стояв намет князя Ракочі.

— Князю, — наважився на потрібний, як здавалось йому, крок. — Настала, мабуть, моя черга іти з полками попереду і очищати край від ляхів. Твоїм воїнам пора й перепочити, куняючи в сідлі.

— Вони у мене не з тих, що звикли куняти, коли перебувають у сідлі. Ну, та гаразд, полковнику, хай буде по-твоєму. Розумію, розумію, — осміхнувся, — чому пориваєшся іти попереду, таки хочеш уберегти своїх земляків від вояцької сваволі. Що ж, похвально.

Жданович розумів: усіх земляків не вбереже. Попереду буде та й буде її, української землі. А угри навряд чи кунятимуть, простуючи по звільненім уже Прикарпатті. Але ж

полки його зближаються купно з уграми зі Львовом. Буде добре, коли мине його доля попередніх сіл та містечок.

XXXV

Поява угорської об'єднаної сили на теренах Польської держави була для ляхів холодною зливою на гарячу голову. Польща повстала, і повстала дружно, це так. Але ж вона усе ще начинена шведами, мов пиріг родзинками. Де взяти військо, щоб побороти одних і зупинити других? Йдуть-бо ж не самі лиш угри, на Польщу підняли руку і їхні союзники — волохи, молдавани, козаки. Матка Боска! Не вистачало ще, аби скористалися бідами ойчизни й пішли тим же грабіжницьким шляхом союзні до сьогодні турки та татари.

Ян-Казимир чи не вперше після повернення в королівство (а почувався ж після повернення зовсім незле) відчув себе не просто розгубленим — геть приголомшеним. В усякім разі втратив такий надійний донедавна ґрунт і ніяк не міг зібратися з думками. Потрібне військо, і немале, аби коли не провчити, то бодай зупинити того нахабу, що іменується князем, а діє яко грабусь і збуйця. Сором сказати, не так давно цей самий Ракочі укладав із королівством, іменованим Річ Посполита, домову про мир і злагоду, на Святім Письмі присягався бути вірним домові і спільником у боротьбі з ворогами корони польської (адже славний Баторій був свого часу і князем Семиграддя, і королем Польщі), а чим завершив у діяннях своїх: ударив тій же Польщі в спину. У таку вирішальну для ойчизни мить додає клопоту, котрий не те що людину, коня здатний повалити з ніг.

— Ваша милість! — вторгнувся у помисли короля коронний підчаший. — Угри взяли на меч воєводство Руське, наближаються до власне польських земель. Маємо щось вдіяти, аби зупинити тамтих грабусів.

— У коронного підчашого є на той рахунок якась порада?

— Так, є.

— То прошу, я слухаю пана.

— Чому б нам не повідомити про вторгнення угрів у полуденні обводи землі нашої московського царя? Бодай тих збуйців, козаків, хай би приструнчив і змусив залишити Ракочі.

— Слушна думка, пане. Бігме, дуже слушна. Пишіть царю про те неподобство і шліть з нарочитим. Так і скажіть московському привідці: ми не розуміємо поведенці Московської держави; з недавнього часу вона є нашим союзником у боротьбі з шведами і разом з тим іде супроти нас походом ратним — козаки ж бо є нині московськими підданими.

Розмова про царя Московії нагадала Яну-Казимиру й про інших царствуючих з ласки Божої осіб, і передусім про Фердинанда III, найбільш надійного з-поміж усіх християнських володарів. Коли вже сталося так, що на змордовану козацькими походами Річ Посполиту пішли мало не всі сусіди, то чи не час йому, могутньому імператорові, згадати про свою обіцянку і напустити на ворогів Польщі військо християнських держав? На те потрібний буде тривалий час, одними перетрактаціями не пощастить обійтися. Таки не пощастить. Має тут, у своїй ойчизні, шукати захисників її.

Обитель ченстоховська нині схожа на цитадель. Одне — начинена збройним людом, служителі храму коли і є тут, то губляться, а то й загубилися вже серед вояків, а друге — брами її зачинені, біля брам надійна сторожа, на мурах, правдивіше, на вежах, що в мурах, — також. Тіснота цитадельна дається взнаки й думці королівській. Непросторо їй, ой як непросторо!

— Що з Краковом? — питає в коронного підчашого.

— Краків оточено військом коронного маршала Любомирського, ваша милість.

— І до сього часу не взято?

— Не взято, ваша милість. Однак є надія, що ось-ось буде здобуто. Є певна надія.

— Надіями молодики тільки бавляться, ласкавий пане. А де пан Чернецький?

— Де таборяться шведи, там постійно з'являється і пан Чернецький, нападає на них зненацька і знекровлює. Сьогдні в одному місці, завтра в іншому.

— Похвальню. Але маємо робити щось із уграми. Скликайте, пане підчаший, раду і постарайтеся, аби на ній були присутні всі чільні привідці польського війська.

На клич його милості відгукнулися далеко не всі. Одних привідців повстанського війська не спромоглися чи не зуміли розшукати в бурхливій клекоті незвичної з огляду на розпорошеність війни, інші не змогли прийти, зважаючи на щільну присутність шведів. Але те не зашкодило королю виголосити достойну істинного патріота ойчизни річ. Ян-Казимир не приховував небезпеки, що її зродило ще одне чисельне і не менш несподіване вторгнення у межі Речі Посполитої, але й не робив із того трагедії.

— Днями, — заявив уважним до його речниці радним, — ми доручили панові М'ясковському від'їхати до Відня й просити в його імператорської величності Фердинанда III такого

війська, яке зуміло б заступити дорогу в нашу землю князеві Ракочі і його здрайцям. Опріч того, цісар благословенної Австрії має здійснити давню свою обіцянку — прискорити виступ супроти шведів Данії і Норвегії. Послано наших людей і до турецького султана. Цього володаря проситимемо приборкати Ракочі чи й ударити йому точнісінько так, як він нам, — у спину. Скажете, це всього лиш сподіванки? Та є, панове, і приємні реалії: московити виступили вже супроти шведів з боку Литви. А то неабияка поміч. Окрім того, ми звернулися до них ще з одним проханням: відкликати козаків із теренів Польщі. А без козаків Ракочі буде наполовину ослаблений, панове. Чули, наполовину!

Король заждав, доки уляжеться пожвавлений гул у залі, і вже потім продовжував:

— Та поки що маємо надіятися на себе. Може, не слід було б казати цього, та мушу: таку повинність кладе на нас караюча за чийсь гріхи Божа правниця.

Тепер уже не пожвавлений гул — мертва тиша змусила короля робити паузу.

— Я скликав вас, — продовжував по хвилинним мовчанні, — не лише для того, щоб обнадіяти. Хочу і від вас почути, як мислите собі порятувати Річ Посполиту.

Тиша недвозначно засвідчувала: таких сміливців негусто в залі.

— Може, полишимо шведів на московитів, а самі візьмемося зведеною силою Речі Посполитої за Ракочі? — подав нарешті голос коронний маршалок Любомирський.

— О, ні! — підвівся і рішуче заперечив Чернецький. — У мене започаткувалася пожвавлена розмова зі шведами. Я не могу обірвати її і тим сказати: я оступаюся.

— Йдеться про порятунок ойчизни, ласкавий пане, а не про гонор кожного з нас, — спокійно, але й підкреслено дошкульно зауважив Любомирський. — А її можна порятувати саме в такий спосіб.

— Ні і ні! Шведів не можна залишати безпечними в нашій землі. В таких разі вони упораються спершу з московитами, а потім і з нами. Зрештою, є домовленість: ми діємо супроти них купно з московитами.

— Така домовленість була до вторгнення угрів. Тепер обставини змінилися.

Після кількох вдалих погромів шведських загонів Чернецький удостоївся слави великого кавалера, і король не зважився діяти йому наперекір, хоча і вбачав у судженнях Любомирського більше рації, аніж у заперечах Чернецького.

— Може, ви, пане Любомирський, прискорили б взяття

Кракова і тим розв'язали б собі руки, — знайшовся нарешті, — та стали б супроти угрів всією своєю потугою?

— Правда річ! — знову підхопився і став на рівні Чернецький. — Саме це і слід зробити: прискорити взяття Кракова і кинути звільнене від того клопоту військо супроти угрів та їхніх союзників.

За цим разом і в Любомирського урвався терпець.

— Я згоден, ваша милість. Згоден, кажу, кинути своє військо супроти угрів, але за однієї умови: Краків нехай бере пан Чернецький, тим більше що він здавав його шведам.

Зала загула переможним сміхом, і сміх той позбавив на якусь мить Чернецького дару слова, зате подвоїв, либонь, злобу. Ян-Казимир в усякім разі завважив те і визнав за потрібне пристати таки до поради Чернецького, а не Любомирського, а щоб коронний маршалок не мав на нього гніву, пообіцяв допомогти йому здобути Краків загонами, що діють у Малій Польщі, як і тими, що будуть сформовані стараннями урядників. Універсали-бо розіслані по всьому краї.

Любомирського менш за все задовольняла така позиція короля, та що він міг вдіяти? Його милість узяв на себе повинність привідці всіх збройних сил ойчизни, а повеління привідці збройних сил Речі Посполитої — закон для всіх і кожного.

Рада не могла завершитись ні сим ні тим, по суті, сумною сценою, і їй знайшли таки веселіший кінець. Саме на цій раді вирішено удостоїти всіх, хто відзначився у битві за ойчизну, урядами та гонорами. Доки винагороджували менш значними винагородами, чулося щире пожвавлення серед радних, винагороджених щиро вітали. Коли ж оголосили, що великий кавалер пан Чернецький винагороджується Київським воеводством, зала примовкла, і доволі-таки надовго.

— Дивуєтесь, що пан Чернецький винагороджується воеводством, що є під Хмелем? А ми невдовзі будемо там.

Та королівська речниця зродила раптове пожвавлення, чулися й вигуки "віват!". Ними підтримали по якійсь хвилині й іншу ласку його милості: коронний маршалок Любомирський удостоювався з тієї ласки звання польного гетьмана.

XXXVI

Байки полковника Ждановича про доцільність обминати великі, а отже, добре укріплені міста в Галичині з якогось часу почали дратувати князя Ракочі. Говорить цей козацький привідця ніби й правдиві речі: нащо втрачати людей, а головне — час на приступи й поруйнування таких недоступних

замків, як львівський, і таких великих міст, як Львів, коли головна мета походу — заволодіти Краковом? Хто відатиме, як обійшовся князь Ракочі з полишеними позаду містами, важливо, аби ляхи бачили і знали: угри посуваються в напрямі Кракова семимильними кроками. Воно ніби й так, та проглядається, і доволі виразно, й інше: цей козацький полковник хитра bestія — навмисне прагне обійти руські міста й лишити їх неторканими.

Сумніви ці, може, й не зродилися б у мізку князя, коли б не нарікання старшин у його війську і навіть усього війська: “Чого розминулися зі Львовом? То ж збіговисько торгового люду, і не тільки з ближніх, а й із дальніх країв, не просто велике — багате місто”.

Ті, що стояли до князя Ракочі ближче і мали право зауважувати йому, зважувалися сказати й таке: “Воїни перестають розуміти нас, князю. Ми ж не в гості до ляхів правимося”.

“Львів — козацьке місто, а козаки — наші союзники. Як можемо поводитися зі Львовом так, як із ворожим містом?”

Ніби й достойну дав відповідь, а сумніви все ж не полишали. Черв'як той нагадував та й нагадував про себе, аж поки не штовхнув-таки на рішучий крок.

— Ну, полковнику, — сказав одного дня Ждановичу, — ти своє діло зробив, прогнав ляхів із насиджених у руській землі місць, настав час моїм воїнам йти першими: далі піде вже польська земля.

— Перемишль, як і Люблін, — то ще руська земля.

— Дарма. Відсьогодні міняємось місцями.

Він не раз пошкодує потім, князь Ракочі, що піддався намовам і вчинив так, як захотіли підлеглі. Були б попереду козаки, гляди, інакше склалося б. То відомі нишпирки. Вони нюхом чують наближення ворога, а коли вже трапиться так, що він постане перед ними зненацька, не дозволяють пошити себе в дурні, землю і водою б'ються з бідом. Коли стають надовго і літньої пори, обкопуються чи обставляють себе возами, коли на час і такої пори, як зараз, виставляють у таборі і поза табором чати. А його бевзі дозволили перехитрити себе і потрапили в халепу. Та коли б тільки в халепу!

Усвідомивши неабияку особисту відповідальність за долю Малої Польщі, пан Любомирський (тепер уже польний гетьман) не став ждати обіцяної королем допомоги, покликав до себе найбільш тямковитого у підвладному йому війську полковника й повелів йому йти назустріч уграм.

— З одним-єдиним полком?

— Так.

— Але ж пане! — неабияк подивувався полковник Шемберг. — Там не тільки угри, там і волохи, і молдавани, і козаки. І я маю виступити супроти них з одним-єдиним полком?

— Тим більше слави буде вам, пане Шемберг, коли одним-єдиним полком зумієте завдати тому ворожому збіговиську відчутного удару.

— Пан гетьман жартує?

— Аніскільки. Ми не маємо достатньої сили вийти супроти всіх угрів і заступити їм путь у межі Польщі, але й залишатися в очах люду нашого безборонними теж не можемо. Ідїть і шукайте вигідне місце, зручну нагоду, нападайте на окремі загони ворога і постарайтеся наносити їм відчутні удари. Ви зробите це в одному місці, інший — в іншому.

— Але ж тим тільки насторожимо угрів, зупинити не зможемо.

— Тим завдамо бодай якогось урону і затримаємо в ході. А затримка допоможе нам зібратися з силою і нанести ворогові вирішальний удар.

— А що ж Краків? Так і залишимо під шведами?—

— Те не тільки від нас, від вас і ваших успіхів також залежатиме.

— Ясно. Пан гетьман дозволить іти?

— Ідїть, полковнику. Ідїть і дійте. Саме на вас, на ваше лицарство й покладаю свої сподіванки.

Як довго вистежував полковник Шемберг ворога, котрий, з усього видно, цілився саме на Краків, лише Шембергу відомо. Накрив його своєю кінною потугою тоді, як заночував у Ярославі, втішений доброю поживою, надто добутими там медами. Спали вояки угорського привідці солодким сном Божих угодників і не сподівалися, що їх може спіткати лихо. А воно чатувало на них. Напад стався в предсвітанкову пору, і, оскільки табору як такого не було, стерегли сонну потугу всього лиш вислані на околиці міста чати, місто виявилось цілком доступним для тих, що вторгалися в нього зненацька. Поляки напірали з трьох сторін, отож створили видимість, що їх тьма-тьмуща. Та й часу на розглядини в розбуджених гвалтом не було. Тривожні поклики хай і будили сонний ще тьмак, все ж не могли пояснити, що сталося. А поки ті, що спочивали по околицях міста, продирали очі та силкувалися збагнути, хто будить і чому будять, їх настигав уже удар шаблі чи притикало до землі вістря списа. Їх налічувалося в Ярославі біля п'яти тисяч, і стояв на чолі їх

сам Ференц Кимін, князів брат. А він не належав до тих, що пропивають розум. Чи не перший прокинувся, почувши гвалт, і віддав потрібні повеління: одним — стояти супроти нападників стіною, іншим — пробитися назовні й покликати на поміч козаків, які таборилися десь там, позаду, в сусідніх із Ярославом селах. Тож хай не одразу, хай поступово, все ж пробудилися угри і стали супроти нападників стіною. Але й ляхи твердо знали: доки сприяє їм несподіване вторгнення, як і передсвітанкова темінь, мають користуватися перевагою і тиснути на угрів, не оглядаючись і не розглядаючись. Вони й не розглядалися. Здиблювали коней і кидали їх у гущу оборонців, а опинившись серед стовписька угрів, разили шаблями навсібіч, і уграм нічого не лишалося, як одступитися, принаймні тим, кого не настигла ще смерть. Найбільш відчутним був натиск на місто з чола — там, де перебував привідця ляхів. Ференц Кимін помітив те і повелів старшинам стерегтися, сам же кинувся туди, де була найбільша небезпека.

Січа тривала до світанку, тривала й тоді, як розвиднілося. Угри швидко протверезіли, бачили: вони не в ліпшому становищі, єдина надія на щільну оборону та ще на козаків. Опір чинили упертий, але й ворог напивав не менш завзято. Шембергу пощастило розчленувати оборонців міста, з усього видно було, його мета — завдати уграм відчутного урону і тим сказати: з ляхами жарти малі, вони здатні змагатися за свою ойчизну і зі шведами, і з тими, що їх веде з полудня Ракочі.

— Напшуд, панове! — чулося то в однім, то в другім кінці. — Єще Польска не згниела! Напшуд!!

Угри не нагадували, хто вони, яка за ними слава, стиналися мовчки, але й не менш уперто. Тоді лиш, як у лавах їхніх пішла гуляти звістка: привідцю потуги Ференца Киміна забито, — збудилися й кинули клич:

— Бий ляхів! Не оступаймося більше! Вперед і тільки вперед! Кров Ференца кличе до помсти!

Вони справді ошетинились так, що ляхи, попри всі зусилля, не змогли просуватися. Коли ж серед угрів — і то там десь, у глибині оборони, — почулося збадьорливе: “Прийшли козаки! У поміч нам прийшли козаки!” — і зовсім стали оступатися, зрештою показали й спину...

Те, що постигло очолювану Ференцом Киміном потугу, швидко облетіло угорське військо і не могло не покликати на місце події князя Ракочі. Підстав для тривоги не бракувало. Досі вони, угри, ішли по чужій землі і не мали серйозних сутічок, а отже, не мали і втрат. Тут, у Ярославі, як опо-

відають очевидці, загинуло біля трьох тисяч і навіть привідця потуги. Недарма кажуть, ловить рибалка рибку, та коли-небудь і рибка його спіймає. Саме Ференц виділявся серед усього війська тим, що так бентежило полковника Антіна Ждановича. Сам був нещадний із шляхтою, що потрапляла до його рук, як і з її маєтностями, і воїнам дозволяв розперізуватися на всю широчінь вояцької натури. Ось і має: сам наклав головою й потугу згубив з необачності — геть усі вулиці міста вкриті угорським трупом.

— Скільки є вас, тих, що вціліли? — поцікавився князь у старшин, які зустріли його й доповіли про подробиці січі.

— Біля двох тисяч.

— Ляхів так багато ломилося до міста?

— Напирали одразу з трьох сторін, а скільки було їх — одному Всевишньому відомо.

Ракочі кинув засмучений погляд на одну з вулиць Ярослава і вже потім розпорядився:

— Усіх, що загинули, поховати з почеснями. Тіло Ференца Киміна підготувати до відправки на батьківщину й провести в останню путь з належним пошануванням.

XXXVII

На похорон такої чисельної кількості воїнів, а затим і на проводи Ференца Киміна пішло немало днів. Це затримало угрів у поході на Краків, та не допомогло польному гетьманові Любомирському здійснити замислене: покінчити тим часом зі шведами, що обороняються в Кракові, стати зі своїм військом за мурами Кракова й позбавити князя Ракочі не лише втіхи, а й можливості просуватися в глибинні обшири польської землі. Кракова він і не звільнив від шведів, хоча й недалеко був від того, а князя Ракочі діждався під Краковом і змушений був зняти облогу цього міста й відійти від нього без будь-якого супротиву.

Зате князь Ракочі, надто його військо, саме тут, під Краковом, остаточно позбулися смутку, що його поклала на серця така відчутна поразка в Ярославі. І не тільки тому, що ляхи розступилися перед ним, не спромоглися навіть вчинити опір під Краковом, король шведський Карл-Густав X прислав на той день і час своїх нарочитих і повелів шведському гарнізону, котрий боронив лядську столицю від ляхів, обмежитися утриманням за собою замку, до міста впустити союзне шведам військо семиградського князя Ракочі.

То був триумф: вони, угри, заволоділи стародавньою сто-

лицею Польщі і наполовину досягли своєї мети. Хай не вся, обіцяна їм Мала Польща підкорена ними, столиця її, Краків, у їхніх руках. Чи на таким злеті мислі і почувань згадують про втрати і сумують по втратах? Пройдено он яку путь, досягнуто он як багато. Хто стане згадувати тих, що полягли в Ярославі? Слава мудрому привідці семиградського війська князю Ракочі! Слава Семиграддю і його союзникам! Слава їй хвала! Слава їй хвала!

Не обійшлося, ясна річ, і без братання з союзними шведами, а по братанню — без гучного застілля. І то не було бахвальство людей легковажних чи зарозумілих. Московити, оголосивши шведам війну, пішли з теренів Литви не в напрямі Варшави, а в напрямі Лівонії, яка, без сумніву, найбільше цікавить їх, до того ж не розвинули ще свого наступу так помітно, щоб на нього зважати, ляхи, крім окремих нападів на випадкові шведські загони, великого клопоту не завдають, а король Карл-Густав Х, довідавшись про успішний наступ князя Ракочі і його союзників, не став відсиджуватися у надійно обсадженій його військом Пруссії, теж вирушив на Краків. Наближався день остаточної перемоги. Чому б не радіти і уграм, і шведам, і козакам? Адже усі вони наближаються до спільної мети — остаточної перемоги над давнім і запеклим ворогом.

Забув на день-другий про все на світі і князь Ракочі. Радів на всю широчінь вдоволеної душі і не скупився ділитися тією радістю з іншими, хоча ті інші й нерівня йому. А все ж та радість і те буяння веселощів тримало його в колі потішених успіхами людей лише перші два дні. По тих днях визнав за потрібне виспатись добряче, затим усамітнитися й подумати, що має робити далі. Сидіти в Кракові і ждати, доки шведський король проб'ється до нього зі своїм військом, не випадає. Дійде до остаточного поділу Польщі — Карл-Густав Х може сказати: "Та земля ваша, яку взяли ви на меч. Вся інша належить іншим". А коли так, годі відсиджуватися. Як тільки вивітриться з голів вояків набутий днями хміль, одразу ж підніме їх і поведе на Варшаву, назустріч Карлу-Густаву Х.

Так надумав, так і вчинив, щоправда, не наступного і не того, що йшов одразу за наступним, дня. В дорозі не довелося зустріти тих, що могли вчинити опір. Чи то не було на путі його війська ляхів, чи не посміли заступити йому путь і прийняти бій. Посувався зі своїми потугами швидко, без будь-яких затримок і вже на півпуті до другої польської столиці здивався зі шведами і їхнім привідцею. Знову були обійми, проголошувалися здравиці, а вже по здравицях настав час для застіль і задушевних бесід у застіллях. Опатове —

невелике містечко, в ньому не відшукалося затишних замків. Зустрічалися і пригощались у наметах. Спершу в королівському, потім у наметі князя Ракочі — такому ж розкішному, як і у володаря шведської корони. Випадково так сталося чи князь заздальгідь подбав, аби не виказувати своєї родовідної меншості. В усякім разі, і в поведінці його відчувалося щось подібне. Був неабияк потішений зустріччю, а ще більше — єдністю в намірах, успіхами в сутичках з ляхами, однак тримався достойно, як рівний із рівним. Карл Густав Х, мабуть, спостеріг те і порівняно швидко як для такої зустрічі перейшов до діла.

— Тобі, князю, доведеться взяти на себе Любомирського, а я візьмусь за Чернецького. Надто вже розперезався він, хоч давав лицарське слово бути чемним зі мною і в усьому покірним мені. Є бажання полонити його вдруге і примусити стати переді мною на коліна.

— Усього лиш?

— На перші кілька тижнів усього лиш. Не треба думати, що Чернецький, як і Любомирський такі собі простачки. Передусім вони у своїм краї і завжди можуть розраховувати на підтримку люду окольного, як і надійний сховок. Чернецький, мов рись невловима, рискає по Польщі й наносить нашому війську відчутні удари. Не вгомонився і польний гетьман Любомирський. Шле та й шле універсали по воєводствах Польщі, скликає військо і має намір взяти реванш за попередні невдачі. А ще ж є король Ян-Казимир, і в того Казимира також немала потуга військ. Саме з ними трьома і доведеться зійтися нам у вирішальних сіцах.

— Показали спини раз, вдруге, покажуть і втретє.

— Дай, Боже. За це й піднімемо келехи.

XXXVIII

З настанням тепла здоров'я гетьмана, здається, поліпшилось. Частіше став виходити на люди, втручатися у справи як війська, так і держави. Були на те, щоправда, й інші причини, крім появи тепла. Послана в поміч семиградському князеві потуга козацького війська давно звільнила від ляхів західні околиці української землі, в тім числі й Холмщину, дійшла до Любліна і стала там твердою ногою. А то не просто радість. Не було б усіх інших халеп, можна б жити і тішитись життям. Неміч — то таке, неміч можна пояснити старістю. А чим поясниш поведенцію коронованих осіб, тих, чия влада, як пояснюють, освячена Богом? Знову нагадав

про себе німецький імператор, він же австрійський цісар. За цим разом не радив уже, а вимагав помиритися зі своїм паном — польським королем. Ні більше й ні менше — помиритися, забути діло многотрудних літ усього народу українського, забути покладені життя, пролиту кров за теє діло і помиритися. Хай турки, татари бояться не так падіння Польщі, як виникнення української незалежної держави. А цьому, Фердинанду III, чого боятися? Невже справді не обмежиться погрозами, підніме супроти України, її свободи і незалежності усі ті держави, де ісповідують католицизм? Коли вже так заговорив із ним, Хмельницьким, таки підніме.

Дивно, чому так ратують усі за справедливість, коли йдеться про Польщу, і забувають про ту ж справедливість, коли йдеться про Україну? Невже тому тільки, що в Польщі мешкає католицький люд, а на Україні — православний? Пробі, як же розуміти тоді Божу справедливість: усякий, народжений під сонцем, має право на вільний розвій і свободу? Хто з нас двох був поневолений, а хто поневолював? Хто з кого драв ремінь, домагаючись беззастережної покори, сиріч рабства? Українці з поляків чи поляки з українців? Чому ж це кривдники наші ратують за справедливість і забувають, що повернення в лоно їхньої держави і є найбільша несправедливість?

Ні, пани католики, не буде по-вашому. Україна не затим пролила стільки крові, щоб знову пнути шию у ваше ярмо. Не затим!

Але католики нехай. А як розуміти православного царя? Укладав угоду з козаками і запевняв: буде стояти на сторожі їхніх старожитностей і їхніх вольностей, боронитиме від чергових посягань ляхів на їхню землю і на них самих. А як обернулося насправді? Уклав з тими ж ляхами домову всупереч бажанню козаків і їхньої держави, більше того — став на бік ляхів і оголосив шведам, які дійсно допомагали Україні подолати Польщу, війну. Інтереси України безжально потоптані ним і його державою, саму Україну не допущено до перетрактацій, де вирішувалася її доля, а прохання гетьмана не замирюватися з ляхами залишено поза увагою. Коли ж українці, рятуючи свою волю і незалежність, визнали за доцільне шукати інших союзників у боротьбі з ляхами, цар тут як тут: як сміли!

“Що ж маю відповісти на той гнівний окрик? — досадував і гриз себе, досадуючи, гетьман. — Єдиний, мабуть: іти на ляхів купно з уграми вимагало від нас становище, в яке Московія поставила Україну по вільненській домові з делегацією Речі Посполитої”.

Гетьман помислив ще мить, другу і вже потім сів за стіл, зручніше поставив перед собою каламар.

“Ляхи домовляються з вами, ваша величність, — намагався бути по можливості стриманим, — про мир та злагоду, обіцяють навіть корону польську, а тим часом шлють до мене людей своїх і умовляють передатися на сторону короля. Приїздив днями каштелян волинський Станіслав Беншовський і умовляв перейти з військом моїм на бік Яна-Казимира. Те саме робить і цісар німецький. І писав уже, і прислав біску па Марціанополітанського, умовляв триматися пана свого — короля польського. Аби ви, ваша величність, не покладали на людські обіцянки надій і знали: я і військо моє лишаємося вірними домові нашій у Переяславі, кинули ми супроти ляхів частину Війська Запорозького, а що воно діє заодно з уграми та шведами, то причина відома: у нас одна мета — примусити ляхів поважати нас і право наше”.

Не певен був, що цього досить для честолюбного царя, і, добувши нові звіди про намагання Яна-Казимира врятувати Польщу та про наміри полуденних сусідів, сів писати Олексію Михайловичу ще одного листа.

“Ми перебуваємо під загрозою мусульманського вторгнення, ваша величність. Турецький султан яко союзник Польщі збирається іти в Україну походом ратним. Тим самим погрожує нам і імператор Фердинанд. Хан кримський також ладен кинути свої орди супроти України, не знаємо тільки, де саме. Усе це робиться із спонуки лядської. Вони-бо, ляхи, віддавна звикли губити сусідів підступністю, видаючи її за лестощі. Нині ж, бачачи свою Богом визначену загибель, вашій царській величності скоряються, а в серцях у них яд зміїний кипить. Довідався я від володаря молдавського, що вони знову шлють до турецького султана послів своїх, просять його, аби допоміг християн воювати, і за що поміч обіцяють віддати українські міста, від Кам'янця-Подільського починаючи”.

Не буде лукавити, і за цим разом покладав якусь надію на порозуміння з царем і його двором, а цар знову відбувся мовчанкою. І та мовчанка не обіцяла втіхи. Гетьман не міг не хвилюватися, а хвилювання підточувало й без того надточене здоров'я. Чув, втрачає ґрунт під собою. А то погана прикмета: його що не день — все помітніше й помітніше хилить до землі.

Жаль брав за серце. Адже він не довів до кінця започатковану в далекому 1648 році справу, по суті, не здійснив мету свого життя. Хто здійнить її? Котрийсь із полковників? Юрась? Молод він, Юрась. Був би живий Тиміш, на Тимоша міг би покластися. Той мачухи, улюбленої батькової жони, не

пошкодував заради великої батькової мети — визволення із лядських невольничих пут України.

Згадка та і зовсім знесилоє гетьмана, примушує лягти в ліжко. Коли ж сталося так, що всі ці бідкання, жалі, а отже, й хвилювання спричинилися до чергового приступу, так і поклав собі: має скликати найближчим часом малу Раду й поговорити на ній про наступника. Хай не він сам — старшини скажуть, хто візьме до рук гетьманську булаву, коли справді дійде до того, що він, Богдан-Зиновій Хмельницький, неспроможний буде тримати її.

XXXIX

Ян-Казимир не міг поскаржитися на слабкість, але й утішеним не почувався на той час. Відсвяткувавши зустріч союзних військ під Опатовим, і шведи, і угри ще з більшим завзяттям пішли гуляти землею польською. Ті потуги, що їх зібрали під свою руку патріоти, намагаються зашкодити руйнації краю, та їхніх зусиль замало, щоб упоратися і з одними, і з другими. То таки сила, і легкої звитяги над нею годі сподіватися.

— А що ж московити? — поцікавилася пані крулева, спостерігаючи, як мучить себе, дошукуючись рятунку, муж її. — Адже обіцяли вийти супроти шведів.

— Вийшли, та занадто несміливо. Усе ще власні справи влаштовують у Лівонії. І зі шведами ніби воюють, і Польщі з тієї їхньої війни аніякої користі.

— Іншої ради немає, моє серце, знову доведеться оббивати пороги в цісаря Фердинанда.

— Таж оббивали вже, а що з того?

— Крапля камінь рушить. Не може бути, щоб ще одне наше нагадування залишилося поза увагою цісаря. Мусить знову слати своїх людей та вимагати від тамтих московитів, аби не відбувалися обіцянками, таки дали дійову поміч нашій ойчизні. Обіцяв домогтися того, то мусить домагатися.

— Між нами кажучи, золотце моє, я ладен був би зовсім не бачити московитів на польській землі. Коли б те сталося, були б підстави відпертися від домови з ними, і передусім не дати царю обіцяної з принуки корони польської.

— Тоді вимагай від цісаря війська.

— Вимагали вже. Пан М'ясковський...

— Знайшли на кого покладатися, на пана М'ясковського. Пошліть коронного підскарбія Ліщинського, той із порожніми руками від цісаря не повернеться.

— Цісар — не дівиця, на вроду пана Ліщинського не стане заглядатися.

— На вроду, може, й не заглядатиметься, хоча врода та кож не останню має вагу. Але ж пан Ліщинський солодкавий у бесідах. Такий, запевняю, з порожніми руками не повернеться від цісаря.

Ян-Казимир загадався. А що, пані крулева, здається, має рацію. Чому б справді не скористатися красномовством пана Ліщинського і не спробувати щастя вдруге?

Коронного підскарб'я Ліщинського не треба було довго вмовляти, аби зголосився відбути до Австрії з поважною місією. Більше пішло часу на приготування. Покладалися ж бо не лише на красне слово пана Ліщинського. Треба було добре продумати й відшукати в такій злидоті належні подарунки і цісарю Фердинанду, і пані цісаревій. А то неабиякий клопіт. Коли б не настоятель святої обителі Ченстоховської, навряд чи й відшукали б бажане, перебуваючи і поза Краковом, і поза Варшавою.

Дорога на захід не така вже й небезпечна, тим більше для королівського посланця. Але про супровід, як і про супровідні листи, треба подбати. А то як же! Хіба не трапилася прикра і для пана Забари, і для всієї Польщі пригода з нарочитими його милості до турецького султана? Матка Боска! Ще й яка пригода. Мав той пан і супровідні листи, і надійний супровід, а не вберігся від напасті, яку проти ночі не годилося б і згадувати. Поки той зрайдця, семиградський князь, грабував Польщу, його стара мати (бачили таку?) вистежила в путі посланця Польської держави пана Забару й умкнула: з темниці. Не допомогли Забарі та його супроводу й захисні папери. Тутка, в західній стороні, посольство його милості правитиметься через землі цивілізованих і неворожих Польщі народів, а все ж правитиметься здебільше лісами та горами. І папери, і супровід у такі непевні часи мають бути надійні.

Потерпати пану Ліщинському, як всякому подорожньому, довелось, звичайно, надто тоді, як він і супровід його прокладали собі путь у рідній стороні. І шведи могли настигнути в путі, і грабусі. Їх-бо не бракує, коли привідці держави поглинуті війною і над людністю в державі немає влади. Але що ті потерпання, коли порівняти їх із тим, що випало зазнати у цісарській столиці? Його, посланця Речі Посполитої, таки ж дружної Німецькій імперії держави, навідріз відмовилися допустити до цісаря. Не допомогло й красномовство, на яке пан Ліщинський, здається, не скупився. Сказали, нездужає цісар, і дуже, веліли мати справу з панамі, котрі видають такими, як у пана Ліщинського, справами.

Навіть у нього, бувалого в бувальцях, не могло не схолю-

нути від тієї поради серце. Чи тамті пани візьмуть на себе таку важливу справу, як поміч Польській державі збройною силою?

Не гайнував часу, обходжував усіх, від кого так чи інак міг залежати потрібний рішенець, хоча й знав: мети досягне годі лиш, як пан Бог поверне цісареві здоров'я і поставить його при державнім ділі. Утіхи від того, що й казати, було небагато. Адже цісар в літах уже і є не хтось там — цісар, його повернення до діла станеться нескоро. Він, посланець Яна-Казимира, має набратися терпцю і ждати. Гризся тією перспективою, і вельми. Коли б не певність — серед панства, наближеного до його милості Яна-Казимира не відшукається недовірка, там давно і твердо переконані: на пана Ліщинського можна покластися, пан Ліщинський усе може, — либонь, повернув би голоблі й подався, присоромлений, у зворотну путь. Ждання-бо, примарна сподіванка — погибель для Польщі. Пан Бог свідок, не лише смак до їжі втратив, сну позбувся через тоту гризоту, що іменується таким можливим провалом місії, а зла доля взяла й поставила на тій місії остаточний хрест: уже на п'ятий день по прибутті посланців польського короля до Відня ясний цісар Фердинанд III покинув цей клопітний світ, пішов довершувати земні справи у бесідах із паном Богом.

“Матка Боска! — вжахнувся пан Ліщинський. — Це не що інше, як веління Всевишнього. З ким тепер вести розмову про біди королівства? І коли? Поминальні дні затягнуться надовго, а обрання наступника, можливість досягнутися до нього — і поготів. Що ж буде з Польщею за цей тривалий час? Чим прогнівила воча Владику світу? За що він карає її так немилосердно?”

XL

Треба віддати належне ляхам: не тільки пан Ліщинський, багато хто з них похопився на той час і забідкався: а й справді, що буде з Польщею, коли на неї пішло он скільки ворогів, а суттєвої допомоги анізвідки? Таки впаде? Таки зникне, пошматована?

Обставини мінялися, не могли не помінятися й переконання. Того сприятливого для шведів року, коли король Карл-Густав X заволодів мало не всією Великою і Малою Польщею і примусив привідців більшості воеводств визнати його владу над ними, не тільки шляхта — поселяни повірили: вони небагато втратили. Помінявся лише круль, усе інше лишилося як за старих добрих часів. А коли так, чого печалитися? Нех жие Польска і з нею вони, поляці!

На radoшax не лише запевнили Карла-Густава X підданчою вірністю, а й передали під його державну руку своє кварцяне військо. А так, піддаватися — так піддаватися, бути вірними — то до кінця. На чолі того війська, як і до шведів, лишалися стояти знані в краї поляки — коронний хорунжий Конецпольський та князь Дмитро Вишневецький. Як вони мислили своє перебування у шведським війську, лише панові Богу, либонь, відомо. Скорш за все, що однозначно: стануть пліч-о-пліч зі шведами лише в тому разі, коли на Польщу посягне хтось із сусідів. Таких посягань, на лихо, не бракувало. Були й лишаються ворогами козаки, не відомо, що замишляють московити. Склалося, щоправда, дещо інакше: Карлу-Густаву X треба було примусити бранденбургського курфюрста Фрідріха-Вільгельма забути про горду незалежність свого князівства й піддатися Швеції. Треба, то й треба, чи панам полякам так дуже вже болять рани Пруссії? Пішли й скорили, ба навіть перебували там тривалий час у ролі блюстителів порядку. Та з плином часу, надто тоді, як виникла польська конфедерація і стала набирати сили, а пан круль зв'язав себе протишведською домовою з Москвою, і коронний хорунжий Конецпольський, і князь Вишневецький не могли не замислитися: як же їм бути? Шведи що дали, то помітніше втягуються у війну з їхніми кривняками. Для них поляки — вороги, і чи не першорядні. А для польського кварцяного війська, для панів Конецпольського, Вишневецького?

Карл-Густав X, мабуть, спостеріг ті сумніви і встиг зродити в собі вагання: вірити чи не вірити цим перекинчикам? Тривало воно недовго, сам король навряд чи міг назвати його певним, однак привідці польського кварцяного війська встигли спостерегти ті переміни в настрої короля і подбали про обережність, а при нагоді — і про запевнення у вірності шведській короні.

Така нагода не забарилася підвернутись. Коли в Малій Польщі завирували спровоковані конфедератами бунти і привідця шведського війська став на роздоріжжі, їти йому з супокійної Пруссії на бунтівників чи правитися до Варшави і готуватися до виборів, які коронували б його на польським столі, — не хтось інший, таки Конецпольський, а вслід за ним і князь Вишневецький порадили Карлу-Густаву X не вагатися, спершу придушити бунти, а вже потім дбати про коронацію.

— Про які вибори, проше пана, — сказали, — про яку коронацію може йти мова, коли Польща охоплена непослушенством, спрямованим проти шведської присутності в краї?

Спершу треба втихомирити бунтівників, довести всім, що то даремна затія. Вас, ваша милість, визнала крулем Польщі більшість поляків, ваше право бути ним законне і тверде.

Порада та видалася Карлу-Густаву Х слушною: бунтам слід покласти край передусім. А все ж поцікавився для певності, чи вони, привідці польського кварцяного війська, стануть на прю з поляками-бунтівниками?

— А то як же! Ми присягали панові на вірність, честь і гідність шляхетська не дозволяють нам бути іншими, сиріч невірними вашій милості.

У тій їхній відповіді вчувалося не лише запевнення, а й невдоволення недовірою, невміло прихованою королем, і Карл-Густав Х поспішив заспокоїти панів регіментарів.

— Прошу ласкаве панство не ображатися. Питаю так тому, що саме на вас, пане Конецпольський, і на вас, пане Вишневецький, маю намір покласти цю важливу повинність: придушити бунти в Малій Польщі, навести лад у краї.

— Завжди готові служити панові.

— Підете туди не самі. З вами перебуватиме кінна потуга генерала Горна.

— То є добже. А як же пан круль? Він не з нами?

— Я піду іншим шляхом — на Варшаву. З тією ж метою, але спершу на Варшаву.

— Хай буде так, підемо різними шляхами. Нам у такому випадку доведеться йти на Тикоцин?

— Так.

— До послуг пана.

Аби черв'як сумнівів перестав бентежити свідомість, Карл-Густав Х винагородив привідців польського кварцяного війська чималою, як на воєнні часи, сумою золотих і вирушив на Варшаву. Певен був: коли придушення ворохобників станеться, і не тільки в Малій Польщі — повсюдно, давно сподіване коронування відбудеться. А відбудеться коронування, усьому іншому буде покладено край. Це найбільш вірогідний шлях його утвердження в Польщі. Надій на перемогу збройною рукою після втручання в ці події московитів мало. Єдиний шлях — вибори.

Так гадалося пану крулю, та не так сталося. Не встиг він прибути до Варшави, як звідам, куди пішов генерал Горн купно з ляхами, надійшла і несподівана, і приголомшлива через тоту несподіванку звістка: привідці польського кварцяного війська зламали дане йому слово гонору, витнули, скориставшись братерською довірою генерала Горна, всю його кавалерію і, упившись нечуваною кривавицею (жарти хіба,

витинали сонних, і не сотню, не дві — усі сім тисяч), перейшли на бік конфедератів.

На війні, та ще такій, як ця, всього можна було сподіватися, але такого... Перші кілька миттєвостей Карл-Густав Х не міг повірити тому, що чув. І жах, і відчай сплелися в один клубок і не дозволяли осмислити почуте. Знову допитувався, і вірив, і не вірив тому, що сталося, і змушений був нарешті визнати: це не просто фатальна помилка, це кара Бога. Мав би не покладатися на лядське військо, тримати його при собі хоча б для того, щоб усі інші поляки знали: не вся Польща повстала проти шведів, є й такі (до речі, не якісь там — кварцяне військо), котрі стоять на боці короля Карла-Густава Х. Тепер знатимуть супротивне: навіть ті, що були заодно зі шведами, повстали. А знатимуть — об'єднуються і підуть супроти нього і його союзників навально.

Аби бодай якось погамувати в собі біль і лють, пішов на перших-ліпших ляхів і погромив їх дощенту.

— Обставини міняються, панове, — сказав найближчому оточенню. — Звідси повертаємо коней на полудень, на з'єднання з уграми. Погромимо купно з ними ворохохобників у Малій Польщі, а звідам ринемо лавою в полуночні воєводства, змітаючи на своєму шляху усе і всіх. Саме так: усе і всіх!

XLI

Ляхи недовго торжествували жадане об'єднання кварцяного війська з повстанцями. Тішилися, ясна річ, навіть сміялися до сліз, слухаючи оповіді очевидців, як спритно ошукали пани Конецпольський та Вишневецький того зайду, що іменується крулем, а є справжнім бевзем. Одначе втіха їхня як швидко зродилася, так швидко і згасла. Шведи осканені по тому ошуканстві генерала Горна, пішли в Малу Польщу, з'єдналися з уграми і зганяють злість свою не лише на тих, що стають їм на перепутті, а й на непричетних до опору, — йдуть-бо по землі з мечем і вогнем. Не лише король, а й такі певні себе і своєї місії привідці війська польського, як польний гетьман Любомирський, як великий кавалер Чернецький, що не день, то більше схиляються до думки: з таким чисельним вторгненням, як шведсько-угорське, своїми потугами, до того ж розрізненими, не упоратись. Ворог спустошить Польщу від краю й до краю.

— Треба дати генеральний бій, — наполягала небайдужа до подій у ойчизні і доволі владна, принаймні у стосунках із мужем, пані крулева. — Як можна спокійно дивитися на таку згубу і нічого не робити?

— Сила наша видимо замала, моє серце. Як даси генеральний бій, коли немає надії на звитягу?

— О Матка Боска! До чого дожилися ми! До чого дожилися! Величаємося лицарями, великими кавалерами, а боронити ойчизну нікому.

Чув би пан Чернецький, якої думки про нього і про його лицарство пані крулева, либонь, не зважив би на те, що має обмаль війська для вирішальної битви зі шведами, сам пішов би на них і інших покликав би. Та пан Чернецький далеко був і клопоту мав занадто багато, щоб навідати пані крулеву і вислухати її ратні судження. Зате Ян-Казимир яко муж мусив слухати, а отже, й боронитися якось. Але як? Видить пан Бог, боронитися нічим, отож і обіцяти пані крулевії немає чого. Хіба... Стривай, стривай, чому б не дати шведам хай не вирішальний, все ж достойний уваги всіх бій, хоча б і за Варшаву? Обороняє її досвідчений шведський привідця фельдмаршал Вітемберг, у нього велике число гармат, дві тисячі добірних вояків, не рахуючи інших служивих людей гарнізону. Тієї сили, що є у нього, Яна-Казимира, під рукою, не досить, щоб зломити опір шведів і заволодіти другою столицею Речі Посполитої. Але ж є неподалік чисельний і на завидки багатьом хоробрий регімент пана Чернецького, є й інші загони патріотів. Чому б не кинути усім їм клич: "Настав наш час, панове! На Варшаву! Усім, кому дорога вольність, на Варшаву!"

Мудрість людська засвідчує: щаслива думка навідує всякого, хто дошукується її, вранішньої пори. Ця є саме такою, але спалахнула в його, королівським, тямку вночі, тоді вже, як лежав у ліжку і теребив себе пошуком рятунку для ойчизни, підданих. Спалахнула і збудила так дуже, що ладен був схопитися тієї ж миті, підняти на ноги служок і заходитися писати універсали — своє ревне звернення до воевод, привідців повстанського руху, до всіх, кому небайдужа доля Речі Посполитої.

Уже й підвівся в теплім ложі, націлівся робити те, що надумав, та здоровий глузд вчасно обізвався в ліжку і утримав від того наміру.

"Чого маю знімати гвалт глупої ночі? Чи на це дня не вистачить? Зберу сенаторів, наявних при мені регіментарів, зазнаюмлю їх із цим Богом посланим мені рішенцем, а потім уже слатиму універсали".

Так і зробив. А поки регіментарі та сенатори збиралися, визріла ще одна, не менш втішна думка: мало кинути клич — треба подбати й про те, аби він не загубився, став пожиточним для замислу ділом. І щоб тее сталося, явить достойну

короля щедрість. Хай знають і увірують: пан круль подає добрий приклад, і подає його в ім'я порятунку ойчизни.

З тим рішенням і вийшов перед радних.

— Панове! — мовив стримано, але й значимо. — Чи не здається вам, що ми, повставши проти ворожої присутності в краї, занадто довго воловодимося зі всякими там шведами, уграми і терпимо їхню присутність в ойчизні. Я, король ваш, стаю на мислі і маю намір звернутися до всіх і кожного, сущого в королівстві, іменованім гордим ім'ям Речі Посполитої: настав час для рішучих дій.

— Правдивий рішенняць, ваша милість! — не витримав і подав голос котрийсь із патріотів. — Правдивий і вчасний.

— А щоб наша рішучість стала видимою і знаменитою, кличу всіх, хто взяв чи візьме до рук зброю: на Варшаву! Ворог тримає її міцно, але й у нас сила немала, та й душа не з лопуцька. Маємо дати шведам вирішальний бій і тим започаткувати звільнення від них усього краю.

Радні збуджено загомоніли, і так дуже, що король змушений був подати знак і закликати до тиші.

— Аби в краї нашім не залишилося жодного байдужого до цього рятівного наміру в бутності ойчизни, подаю добрий приклад: оголошую всім, хто вільно чи невільно відступився від мене і став на бік Карла-Густава X, своє королівське прощення і кличу під визвольні хоругви ойчизни.

І знову загомоніла зала, чулися схвальні, ба навіть захоплені вигуки, виголошувалися здравиці його милості пану крулю, і все те казало Яну-Казимиру: він має всі підстави розпочати читання універсалу.

Гінці ще гнали коней на всі чотири сторони світу, а підвладне безпосередньо королю військо готувалося вже до походу.

І не затрималося в таборі, уже наступного тижня вирушило всією потугою на Варшаву.

Перші кілька днів воно стояло на підступах до міста в гордій самотині. Підлеглі бачили, пан круль неабияк опечалений тим і добряче потерпає: а що, як люд польський і передусім воеводи не відгукнуться на той його ревний заклик? Аби бодай якось потішити його милість, доповідали: вони роблять пожиточне діло — перекривають усі путі-дороги, що зв'язують Варшаву зі світом, у тім числі і з боку Вісли, аби до Вітемберга не поступала не лише поміч військова, а й живність.

— То добре. Але де наші воеводи із доброхитцями? Де сподіване посполите рушення?

— На все потрібний час, ваша милість. Наберемось терпцю і ждатимемо.

Ті, що заспокоювали пана круля, мали рацію: уже наступного по розмові з його милістю дня прибуло до табору одразу три загони доброхитців, які воювали зі шведами і до королівського універсалу, ще через день — чотири, а вже опісля валом повалили ті, що їх слали сусідні та й не зовсім сусідні з Варшавою воеводства.

Кожен привідця потуги чи загону норотив стати перед паном крулем та засвідчити йому свою підданчу вірність, як і вірність ойчизні. Пробитися всім до його милості, ясна річ, не було можливості. Зате ті, що пробилися, радо запевняли решту: пан круль у добрім настрої, він милостиво дарує всім гріхи зради та відступництва і сподівається, що піддані його мвлять навзамін достойне дідів та прадідів лицарство і подібно бурі шаленій виметуть шведів не лише з Варшави, а й з усієї землі польської.

— Милостивому крулю віват!

— Віват! Віват! Віват!

Час свої відмірював кроки. І перші, і наступні дні, ба навіть тижні. Та король, здавалось, і не помічав його уперто повільної ходи. Бо тішило інше: військо зростало щоденно, і так потужно, що налічувало вже, як запевняли обізнані з його напливом, біля ста тисяч.

— То, може, час потурбувати вже того уславленого вождя корони шведської — фельдмаршала Вітемберга?

— Пора, ваша милість.

— Ну, то з Богом, панове!

Поки тривало переміщення війська, приготування до приступу, визріла в мізку Яна-Казимира й менш войовнича думка: ворог бачить, яка сила обступає його, який рішучий має намір, чому б не поспробувати схилити його до капітуляції без супротиву?

— Військо готове іти на варшавські мури, ваша милість, — доповіли.

— Чекаємо вашого повеління.

— Похвально. Але між людей шляхетних з незапам'ятних часів побутує звичай: починати січу з перетрактацій. Готуйте, панове, трубача і веліть йому сказати фельдмаршалу Вітембергу: аби не руйнувати такого красеня-міста, як Варшава, і в ім'я взаємного непролиття крові, пропонуємо привідці шведського гарнізону здати Варшаву без бою. Безпеку генералам і воякам, що складуть зброю, король Речі Посполитої гарантує.

Відповідь привідці гарнізону не забарилася й була такою, якої слід було сподіватися від Вітемберга.

— Я до свин вірою і правдою служив своєму панові королю Швеції. Не маю наміру зраджувати йому й нині.

У польському війську ширилися на той час різні чутки. Одні запевняли, що Карл-Густав Х у Варшаві, другі — що в Торуні, треті — що в Єлблонгу, четверті — що в Пруссії, п'яті — що загинув, будучи обложеним польським військом у розвилці річок Сяну та Вісли.

Скориставшись останньою версією, Ян-Казимир звелів сказати Вітембергові й таке:

— Король Швеції мертвий. Ти вільний, пане фельдмаршале, діяти незалежно від даної колись обітниці.

Відповідь була лаконічною, але й не менш ясною:

— Дарма.

Ян-Казимир переглянувся з привидцями свого війська й мовив зітхаючи:

— Шкода. Ну, що ж, шляхетності дотримано, іншої ради немає: тепер зброя має сказати своє слово.

На приступ Варшави ішли не день і не два, хай і з тривалими перервами, але всі дев'ять місяців. Таких, що воліли б вломитися до неї першими, серед польських вояків не бракувало, отож ішли вони на варшавські мури потужно, надто першого дня і тих, що настали по першому, та шведи зустрічали їх таким щільним гарматним і рушничним вогнем, що ті перші не встигали подумати навіть про неможливість досягти мурів, як намертво падали неподалік від них.

— Навальніш треба йти! — не вірили першим і доволі чисельним втратам регіментарі. — Чули, навальніш — швед не витримає, оступиться.

Ішли й навальніше, надто за повторного і тих, що мали місце після повторного приступу, а шведи не оступалися і вогонь їхніх гармат разив вояків Яна-Казимира, як і перше. Коли у вождів польського війська ратні пристрасті вгомонилися врешті-решт, а дим, що стояв над Варшавою і довкола Варшави, поступово розвіявся, і король, і його військо надовго змовкли: геть усе поле на підступах до мурів було вкрите трупом.

— Домовтеся з оборонцями міста про перемир'я на час захоронення загиблих, — повелів Ян-Казимир. — Усіх, що впали на полі брані, поховати з належними почестями.

Похорання такого числа загиблих вимагало тривалого часу, отож і перемир'я вкладалося не на день і не на два. А тим часом привідці регіментів сушили собі голови, як бути далі. Відмовитися від наміру брати Варшаву? Але ж тим скажуть усім у Польщі і поза Польщею, що визвольна боротьба поляків потерпіла крах. Такого не може бути! На таке, всі знали, у пана круля не буде згоди. Отож що мають вдіяти?

— Потрібні важкі гармати, мортири. Лише повалення

мурів допоможе нам зломити опір шведів і ввійти до міста.

— То є правда. Важкі гармати допомогли б нам вломитися до міста. Але де їх узяти?

Думали-гадали, а рятівна думка не навідувалась та й не навідувалась, аж поки котрийсь із нижчих чинів, подлубавшись, не виколупав у тямку, може, не таку вже й обнадійливу, все ж не позбавлену сподіванки думку.

— А може, слід вдатися з цим до московитів? Союзники ж нам нині, хай виручають!

Усі, хто сидів у колі заклопотаного тим клопотом товариства, обернулися в той бік, звідки долинула ця порада.

— А що? Пан Гижа, здається, має рацію. В арсеналах московитів, в тім числі і тих, що в Литві, повинні бути такі гармати. Ходімо з цим до пана круля.

Ян-Казимир не знехтував порадою нижчих чинів й одразу ж засів писати московському царю, а заодно і його намісникові в Литві, листи-прохання задовольнити потреби польського війська.

Знали, якщо московити й задовольнять прохання пана круля, то дуже і дуже нескоро. Отож лагодилися до тривалого перепочинку від ратних клопотів. Та перепочивати не довелося. У королівський табір під Варшавою долинули погані вісті: шведський генерал Дуглас погромив під Гнезно великого кавалера Чернецького і, переслідуючи його, йде на Варшаву, на виручку фельдмаршалу Вітембергу.

Новина не з тих, що її можна пропустити повз вуха. Загнепокоїлися привідці польського війська, припишкля, як став перед бурею, й військо: що ж то буде?

— Удар у спину нині, як ніколи, небезпечний, — сумно зізнався король. — Посланий нами до московитів пан Загорулько повідомляє: згода видати нам важкі гармати є, більше того, вони ось-ось мають прибути в наш табір.

— В таких разі, — взяв на себе сміливість радити князь Вишневецький, — нам треба вийти назустріч Дугласу і заступити його дорогу на Варшаву.

— Так, — погодився король. — І виставити супроти того шведа маємо ліпші реґменти. З Варшавою і Вітембергом у Варшаві потім буде розмова, коли прибудуть гармати. Нині маємо не допустити до Варшави. Діймо, панове.

Правду кажуть, страх великі очі має. У генерала Дугласа було не більше дванадцяти тисяч вояків. Але він погромив самого великого кавалера Чернецького. Аби не сталося чогось подібного з тими, що заступають йому шлях на Варшаву, на дальні підступи до неї виставили шістдесят тисяч найдобірніших вояків. Копалися шанці, насипались вали, роби-

лися завали із стятих дерев, виставлялися в найбільш небезпечних місцях і теж обносилися брустверами гармати. А Дуглас не йшов на приступ. І день, і другий, і третій.

— Відає, яка сила вийшла супроти нього, чи як його розуміти? — радилися регіментарі.

— Звідки йому відати? Передусім ми тільки-но стали, а потім — зрадників серед нас не повинно бути, засланих ним вивідників також.

— Е-е, пане Стефане, “не повинно” ще не означає, що немає.

Гадання, окрім подиву, нічого іншого не давало. Тож му сили самі поцікавитися в шведів, що готує їм Дуглас. А по цікавилися — ще більше здивувалися: шведи стали табором під Новим Двором і, як і вони, поляки, готуються оборонятись.

— Дивина.

— Таки дивина, проше пана.

Усяке спадало на думку, а розгадки не було та й не було. Коли ж вона дала про себе знати, регіментарям нічого не лишалось, як поспішити до пана круля і зняти лемент про щасливу нагоду позбутися як Дугласа поблизу Варшави, так і Вітемберга у Варшаві.

— Новина, ваша милість!

— Невже радісна?

— А так! Дуглас не має наміру іти на Варшаву і виручати Вітемберга. У нього всього лиш прохання до вашої милості випустити з Варшави його дружину і сестру.

— Усього лиш?

— Усього лиш. Є слушна нагода поставити перед ним і Вітембергом умову: або вони забираються пріч купно зі своїми жонами, або матимуть їх тоді лиш, як Швеція буде повержена і Польща вирішуватиме, як бути зі шведами і їхніми жонами, що є на нашій землі.

Король довго доглядавсь до радників, що прибули до нього з цією новиною, і не подавав виду, потішений він нею чи не потішений.

— А як же буде в такім разі з лицарською честю і гідністю?

Регіментарі не одразу втямили, про що йде річ, а поки дошукувалися суті у королівській речниці, король сам пояснив, що мав на увазі.

— Я, панове, король і як король передусім кавалер. А кавалеру не личить і негоже воювати з жінками. Скажіть генералові Дугласу: я вволю його волю і відпущу з Варшави не лише його дружину і сестру, а й усіх жінок, що є там і ба-

жають вийти з обложеної Варшави. Сподіваюсь, що й генерал Дуглас явить достойну лицаря гідність і не втручатиметься у нашу суперечку з фельдмаршалом Вітембергом з приводу Варшави.

Дуглас відійшов, прихопивши з собою всіх шведських жінок, що побажали залишити Варшаву, а розмова з Вітембергом продовжувалася — з тією хіба однією, що до тієї розмови додався голос важких московських гармат. Ядра їхні не завжди влучали, як того хотілося, у верхній зріз муру, більше розминалися з ним і вибухали в місті, зате коли влучали, наслідки були видимі і втішні: мур не витримував погужних вибухів, на їхніх місцях зяяли проломи. Такі влучання не могли не живити сподіванок.

“Ще, братове! — підохочував король гармашів у збуджених мислях. — Ще кілька таких вибухів нижче проломів чи поруч — і мур перестане бути опорою для тих, що підуть на приступ”.

Перед тим, як започаткувати вирішальний, на думку багатьох, приступ, король визнав за потрібне звернутися до війська.

— Панове! — голосно ширили його речницю трубачі. — Важкі московські гармати зробили своє діло: варшавські мури зламані, вони не є вже недоступними для вас. Приступ, на який зважуємося нині, вирішальний. Варшава має бути взята сьогодні! Ідіть і явіть на її зруйнованих мурах достойний вашого імені подвиг. Знайте, король покладається на вас і дозволяє нині все. Візьмете Варшаву — вона на три дні ваша!

За цим разом голос його милості не залишився голосом волаючого в пустелі. Вишикувані на підступах до міста лави відгукнулися потужною здравицею на честь свого привідці — короля Речі Посполитої, а ще — ладністю не зупинятися ні перед чим, іти і йти на мури Варшави, доки хода та не увінчається звитягою.

І вони не зупинялися. Їх разили щільним гарматно-рушничним вогнем, з них робили кривавицю як на підступах до мурів, так і там, де були проломи в мурах, надто біля брам, а вони накочувалися й накочувалися, і не тільки на брами та проломи в мурах — повсюду. Шведи уперто і завзято боронилися, — знали, либонь, ворог не подарує їм такої кривавиці, — і хто знає, чим завершилася б завзятість як одних, так і других, коли б ляхам, що обсіли-таки одну з брам, не пощастило підкопати її підмурок і повалити разом із підмурком.

До Варшави вломилася і ринула навсібіч така потужна

людська ріка, а злість і нещадність ляхів являли себе так немилосердно жорстоко, коли дійшло до січі на вулицях, що фельдмаршалу Вітембергу хай не одразу, десь згодом нічого іншого не залишалось, як слати трубача і прохати в переможців миру і трактату.

Карла-Густава Х неабияк засмутила та звістка. Коли вже фельдмаршал Вітемберг і за такими мурами, як варшавські, при такій зброї не зумів вистояти, то це погані жарти. Ворог, виходить, має силу, з якою роз'єднаними загонами годі упоратись. Потрібна вирішальна битва всього шведського війська з усім польським військом. Інакше цей гордієв вузол не розв'язати.

На лихо, настигли в путі й інші, ще неприємніші, ніж падіння Варшави, новини і змусили привідцю шведського війська зупинитися в Малій Польщі, яку мало не всю пройшов укупі з союзними уграми.

— Де зараз князь Ракочі? — поцікавився у підлеглих.

— Учора був у Дембиці.

— Розшукайте і скажіть йому: нам треба терміново зустрітись.

— Буде зроблено, ваша милість.

Ракочі прибув на розмову із своїм союзником уже наступного дня, але не сам, у супроводі цілого полку вершників.

— Є небезпека наразитися на ляхів?

— Бо таки є. Чи відомо вашій милості, що, крім Потоцького та Любомирського, неподалік від нас з'явилося військо литовського гетьмана Сапеги?

— Отак?

— Саме так.

— Погане діло. Дуже погане.

Князь Ракочі не зовсім розумів його.

— Це так ускладнить наші взаємини з ляхами?

— Ускладнить, княже. Справа в тім, що я маю повертатися з усім своїм військом у Велику Польщу і зійтись у вирішальній битві за неї з Яном-Казимиром. Малу Польщу і всі негарзди в ній лишаю на тебе.

Ракочі помітно змінився на обличчі.

— Це зумовлено падінням Варшави?

— Не тільки. Є й інші неприємні для обох нас, і насамперед для королівства шведського, новини. Перша з них — на нас пішло-таки московське військо, і вже не тільки з Лівонії, а й із Литви, до того ж немалим числом: не менше двадцяти тисяч. Друга — на Балтиці виступила супроти королівства шведського Данія й топить на морі наші кораблі. Король же

« Фрідріх III є водночас і королем Норвегії, а це, сам розумієш, чим загрожує нам. Нарешті й третя неприємна звістка надійшла мені: посланець Яна-Казимира пан Ліщинський знайшов-таки шлях і доступився до нового імператора Австрії Леопольда і домігся від нього війська в поміч внамагаючій Польщі.

— Он як!

— Отак, князю. Обставини міняються, віднині маємо діяти нарізно.

Семиградський князь мовчки кивнув головою. Розумію, мовляв, як не розуміти: віднині кожен має дбати сам про себе.

XLII

Московський цар, прозваний близькими до нього боярами тихонею, цього разу явив такий гнів і таке шаленство, яких присутні при читанні гетьманових листів дяки ніколи досі не помічали за ним.

— Ах ти ж крутій хохлацький! — лютував і бігав з кутка в куток. — Ах ти ж єзуїт папського вишколу! Бачили такого? Посилає козаків супроти Польщі, чинить на шкоду нам, а видає все те за благодать, виправдує крайньою потребою. Ну, постривай же!

Лютував довго і супроводжував лють свою не тільки лайкою, а й скреготом зубовним.

— Окольнічий Федір Васильович Бутурлін і ти, дяк Василь Михайлов, — повелів зрештою. — Поїдете в Чигирин із моїм повелінням гетьманові Хмельницькому. А я вже повелю йому. О, повелю!

Царське повеління справді було не з простих, і тому посланці московського привідці вирішили діяти з належною завбачливістю. Знали, в Гоголеві мешкає закоханий у своїх синів старий Виговський. Не раз бачилися з ним і втямили: їхня слава — його найбільша слабкість, а бодай якесь ущемлення чи всього лиш видимість його — привід для тривалих бесід і нарікань. Тож і поклали собі і за цим разом не розминатися з батьком генерального писаря. Заночують перед побаченням із Хмельницьким, розділять із Остапом Виговським застілля. За чаркою він буває надто говірливий, а оскільки напрям розмови так чи інакше залежатиме від них, посланців царя московського, старий не втримається, повідає усе, що треба.

Так, власне, й сталося. Варто було нагадати господареві застілля, яка це муха вкусила гетьмана Хмельницького, чому

він заприятелював із семиградським князем і навіть послав у поміч йому козацьке військо, як Остап Виговський, користуючись тим, що приймає гостей без зайвих свідків, почав пояснювати гетьманову поведенцію з того далека, яке посланцям московського царя і без нього було відоме.

— Коли ото князь Одоєвський не допустив гетьманових людей до перетрактацій у Вільні, — витер він вуса серветкою і прийняв по тому поважну позу, — посланці наші, повернувшись звідтам, упали гетьманові до ніг і мовили крізь сльози: “Згинуло Запорозьке Військо, гетьмане! Нікому ми не потрібні, усі проти нас, і цар московський також. Про що домовляються там, не відаємо, одначе поляки вихваляються, що московити укладають із ними домову згідно з Поляновськими статтями, за якими Україна, як і раніш, належатиме Польщі. Коли ж козаки не захочуть бути у ляхів у послушенстві, то цар московський допомагатиме їм, ляхам тобто, упокорювати їх своєю ратною силою”. Коли, кажу, козаки мовили те, гетьман оскаженів, громи та блискавки метав, а як гнів його улігся по якімсь часі, вийшов до полковників і сказав: “Діти мої, не печальтесь, я знаю, що маємо вчинити: відступимо ми від царської руки, підемо тією стежею, на яку вкаже Всевишній”. Перед святими образами ладен заприсягтися, так і сказав і тут-таки повелів кликати полковників із околії на раду.

Остап Виговський перевів подих, поцікавився тим часом, як ставляться до його речниці гості, і вже потім продовжував:

— Син мій, Іван, генеральний писар Війська Запорозького, влучив слушну нагоду і став умовляти гетьмана не робити того, що надумав, присяга, казав Хмельницькому, припадаючи до ніг його, діло велике і значиме, порушувати її акіяк не можна, сам Всевишній покарає за те. Коли ж стали з'їздитися полковники, син мій і їх заходився умовляти, аби не відступалися від його царської величності і не поставали в очах благочестивого світу зрадниками.

— А що ж Хмельницький? — поцікавився Бутурлін. — Таки стояв на своєму?

Старий Виговський схилився в бік Бутурліна і мовив:

— Затявся й сказав моему синові: “За таке цареве немилосердя до нас ради немає: лишатися під його царською рукою не можемо”.

— Була, отже, рада?

— А то як же!

— І якої думки були полковники?

— Навідріз відмовили гетьманові в його намірі відкинутися від московського царя. Сказали, що вони не хочуть хо-

дити у відступниках і воліють залишитися під рукою його царської величності.

Бутурлін переглянувся з Михайловим.

— Здоровий глузд узяв, значить, гору. І добре, що взяв. Розмови про те, що государ наш відступився від України, знову віддасть її ляхам, — безсоромні вигадки недоброзичливців як ваших, так і наших.

— Можливо, — скрушно зітхнув Остап Виговський, — тільки нам від тих вигадок, та що гріха таїти — і від гетьманової дражливості, викликаної, може, й хворобою, життя немає. Син мій Іван не раз хвалився мені: “Коли б не ви, батьку, та не мати, ні дня не лишався б при гетьманові, пішов би служити царю московському чи якомусь іншому володареві”. На знак вірності його царській величності син мій Іван побрався із шляхтянкою благочестивої християнської віри — з донькою Богдана Станеєвича, того, що має маєтності в Орловським повіті. Інший син, Костянтин, також одружився, з донькою князя Івана Мещерського. Обидва мають намір бити чолом його царській величності, аби не обійшов їх і винагородив, як інших шляхтичів, маєтностями, що є у володіннях жон їхніх і належать їм по праву.

Посланці московського царя відбулися лаконічним, але й невиразним “звичайно” і, пославшись на дорожню втому, пішли на спочинок.

У Чигирині знали вже про прибуття царських посланців в Україну, отож зустрічати їх виїхали далеко за межі міста. На чолі тих, що вшановували високих гостей цією церемонією, були знакомиті старшини — новообраний гетьман Юрій Хмельницький, генеральний писар Іван Виговський, осаул Іван Ковалевський у супроводі двох сотень кінних козаків. Юрій Хмельницький як старший попросив царських посланців вибачити батькові за те, що не міг удостоїти високих гостей належною зустрічю, — хворий він.

— То хто ж у вас нині за гетьмана? — поцікавився Бутурлін, удаючи, ніби не відає, які одміни відбулися в Чигирині.

— Почуваючи себе надто слабим, — втрутився в розмову Виговський, — гетьман Богдан Хмельницький велів старшинам обрати на гетьмана Війська Запорозького іншого. Полковники нарекли новим гетьманом України сина його Юрія, але з умовою: доки Богдан Хмельницький живий, усі державні і військові справи вирішуватиме він.

— І що ж, гетьман Богдан так дуже слабує, що зажадав обрати наступника?

— Дуже. Останнім часом не полишає ліжка.

— Шкода. Ми прибули в Україну з важливою місією. З ким же матимемо розмову?

— Вас гетьман обіцяє прийняти. Він надто шанує його царську величність, удостоїть такої шани і його посланців.

Наступного дня, уже в генеральній канцелярії, писарю Виговському немало довелося попотіти, аби пояснити Бутурліну і його товаришу, як сталося, що очолена полковником Ждановичем козацька потуга опинилася на терені Польщі й підтримує семиградського князя Ракочі.

— Поляки були й лишаються ворогами нашими, — виправдувався Виговський. — Вони кличуть сусідні країни воювати Військо Запорозьке. Чому ми повинні смиренно ждати, коли ті країни придуть завоюють нас? Мусимо дбати, аби Польщі не слухалися, бачили її такою, з якою невідгдно мати справу.

— Для нас це велике диво і повне нерозуміння, — хмуро відповів Бутурлін. — Гетьману і його генеральній канцелярії повинно бути відомо, що обставини давно змінилися. Корона польська переходить до рук государя нашого, і всі вороги її є, отже, ворогами його царської величності. А ви стали на бік ворогів наших, зноситеся зі шведами, збройно підтримуєте князя Ракочі.

— Але ж король Ян-Казимир при владі ще, був і лишається ворогом України, він воює з нею. Корона польська перейде до рук його царської величності лише по смерті Яна-Казимира.

Бутурлін звів над переніссям брови, чи то дивувався тільки, чи й гнівався вже, і хто знає, які громи було б вивергнуто на голову писаря, коли б не зайшов на той час посланець від гетьмана і не покликав високих гостей на аудієнцію з привідцею держави і Війська Запорозького.

Бутурлін з Михайловим покректали, досадуючи, і вже потім сказали посланцеві Богдана Хмельницького:

— Скажи гетьманові, зараз будемо.

Вони справді не звоікали. Кликав хворий, а з бажанням хворого належить рахуватися.

Іх приймали в світлій літньої пори залі. Гетьмана не було там на той час, зустрічав гостей і припрошував сідати генеральний осаул Ковалевський.

— Гетьман зараз буде, — пояснив, завваживши певне замішання в очах посланців московського царя.

— Розуміємо, якже...

Хмельницький не сам зайшов, його привели, тримаючи під руки, два дужих козаки.

— Чолом тобі, гетьмане, — підвелися і низько вклонилися московити.

— Великий государ Олексій Михайлович бажає тобі «дравія та благополуччя, ми, нарочиті мужі його, також.

— Спасибі.

Богдан усівся на запропонованому йому місці і вже по тому, як здолав неміч, повів розмову далі.

— Вибачте, панове, що приймаю вас не так, як колись бувало. Розхорувався я, і дуже.

— Хворобу, як і судженого, конем не об'їдеш. А все ж чому так рано розхорувався ти, гетьмане? Літа, здається, тебе не обсіли ще.

— Літа не обсіли, та клопотів не бракувало, як і нині не бракує. А вони також точать тіло, немов затаений черв'як.

— Що правда, то правда. Ось і ми прибули не з солодкими речами. Ти вже пробач нам, гетьмане, що змушені турбувати тебе в такому стані. Та що вдієш? Діло державне вимагає того.

— Чув, його царська величність невдоволений тим, що я уклав із сусідом своїм, семиградським князем, домову й послав у поміч йому військо воювати ляхів. Але у мене були на те підстави: нашу домову стояти спільно супроти шляхетської Польщі порушено, мав шукати інших союзників у боротьбі з нею.

— Не питаючись нас?

— А чому мав би питатися, коли за тією ж домовою в Переяславі маю право на подібні зносини.

— Коли вони не на пагубу державі нашій, так?

— Коли не на пагубу.

— Але ж війна супроти Польщі є нині пагубною для держави його царської величності.

— Як і домова його царської величності з ляхами пагубна для нас. А хто започаткував ту пагубу? Хто, питаю? Чому наших посланців не допустили до намету, в якому йшли перетрактації і де вирішувалася доля восьмилітньої війни люду нашого з ляхами, по суті, доля України, її державності? Великий государ Олексій Михайлович дбав, укладаючи з ляхами, про себе, а я мусив дбати про себе і люд свій. Під ляха Військо Запорозьке не піде навіть у тому випадку, коли корона польська належатиме його царській величності.

— Зі шведами ти вів перетрактації до того, як започаткувалися вони у нас із ляхами.

— Так, вів, бо прагнув того, що й із його царською величністю колись: перемоги над ляхами. Зі шведами у нас давня дружба. Шведи — люди правдиві, даного колись слова дотримують, а його царська величність чинить немилосердя і тим самим глумиться наді мною і над людом українським:

обіцяв оберігати нас від ляхів, а послав супроти нас і союзників наших — шведів двадцять тисяч війська.

— Гетьмане! — мало не гримнув Бутурлін. — Ти береш великий гріх на душу.

— Ні, я кажу правду, а казати її ніколи не гріх, тим паче перед смертю.

— Государ наш, дбаючи про свої інтереси, не забуває й інтересів Війська Запорозького. Буде Польща під його високою рукою, Україна не зазнаватиме тієї згуби, супроти якої боролася стільки літ.

— Хіба? — зле перепитав Хмельницький. — Литовській шляхті, наскільки знаю, цар повертає усі її маєтності і тим паче права. А ляхів що ж, обділить цим? Ляхам не дозволить повернутися на Україну й бути панамі над людом нашим, дерти з нього шкіру, як дерли до нашого повстання?

Бутурлін зайорзався на місці, плямкав губами, силкуючись сказати щось не менш уїдливе, аніж те, що почув від Хмельницького, та вчасно опам'ятався і прикусив язика.

— Нам не дозволено знати усі діла і помисли його царської величності. Нам велено сказати тобі, гетьмане: козацьке військо, очолюване полковником Ждановичем, має бути відкликане з теренів Польщі.

— Що?! — Хмельницький хотів було схопитися, стати на ноги, та зів'яв раптом і лантухом повалився на те місце, де сидів.

Осаул Ковалевський кинувся до нього й одразу ж повелів присутнім у залі козакам:

— Лікаря!

Посланці московського царя невільно звелися на ноги, розгублено дивилися то на гетьмана, то на осаула Ковалевського.

— Вибачте, панове, — чемно вибачився Ковалевський. — Аудієнцію доведеться перенести на більш сприятливий час.

XLIII

Свідомість, здавалося, й не полишала гетьмана, а сила поверталася до тіла спроквола. Правду кажучи, та, що її почував він у руках колись, уже й не повернеться, мабуть. Надто далеко цьому Хмельницькому до того, котрий водив у січі козаків і стинався з ворогами України, орудуючи то шаблею, то списом. А все ж коли відчув себе більш-менш при силі, звелів покликати до себе не генерального писаря Виговського, свою праву руку в управлінні військом і державою, а Самійла Зорку.

— Чолом, батьку! — привітався Хмелів секретар і тихо, ба навіть скрадливо, причинив за собою двері.

— Чолом, Самійле.

— Як ти почуваш себе? Налякав єси нас. Так налякав, що й Господи! Не тільки старшини, військо — весь Чигирин повився смутком. Тільки-но з'явлюся поза канцелярією, одразу й питають, хто вголос, а хто тільки очима: “Ну, як там? Що там?”

— Зле почуваяся, Самійле. Скажи, московити поїхали у свою Московію чи усе ще тут?

— Тут, батьку.

— Таки домагаються відкликання Ждановича із Польщі?

— Уже домоглися.

— Як же це? Хто звелів повернутися? Юрій?

— Ба ні. Юрій усе ще в поході.

— Таки стинається з татарами? На Ташлику чи десь-інде?

— Не дійшло до стинання. Татари довідалися, яку силу виставили проти них козаки, і повернулися до Криму. Наші теж незабаром повернуться.

— Слава тобі, Господи! Хоч тут обійшлося не на зле. То хто ж розпорядився відкликати Ждановича із Польщі? Виговський?

— Коли це Виговський брав на себе рішенець, що може не сподобатися тобі? Малу старшинську раду скликав, вона й стала на думці: не варто перечити царю, тим більше що в Ракочі справи складаються не на ліпше, як і в шведів, до речі. На семиградського князя йдуть не лише ляхи, а й вояки Німецької імперії, на шведів — і ляхи, і московити, і датчани.

— Здійснили-таки свої погрози. Але ті — нехай. А московити? Останню надію втопили у багнюці зради. Хто тепер обстоїть нас? Кому ми потрібні? Усі мої сподіванки, страждання люду нашого, кров, пролита в ім'я свободи і незалежності, можуть бути зведені нанівець. За що ж боролись ми з ляхами? І стільки літ!

Гетьман приплющив очі і довго та сумно відмовчувався, виказуючи гіркоту своїх помислів болісною гримасою на обличчі.

— Ти хоч записуєш усе це? Усе, що відбувається у війську, в краї?

— Записую, батьку.

— Записуй, голубе. Обов'язково записуй. Може, не так суворо судитимуть нас нащадки, коли знатимуть, хто перед ким і чим завинив.

Довго мовчав опісля. Зорка націлівся уже було питати в нього дозволу піти, та гетьман попередив свого секретаря.

— А що ж твоя Настуся? Вгомонилася уже чи до цього часу карається своїм вчинком?

— Зі мною і добра, і щира, чимось нагадує вже ту Настусю, яку я знав, коли вилежував у неї отримані на Дрижопільським полі рани, а на люди усе ще боїться виходити.

— Скажи їй, що гетьман не засуджує її за те, що вчинила з московитом, навпаки, хвалить і возвеличує за лицарську вдачу. Вона захищала честь і гідність свою, а захищати честь і гідність — праведне діло, тим паче коли йдеться про жіночу честь.

XLIV

Князь Ракочі з якогось часу не мав детальних звідів про становище шведів у Великій Польщі, однак і без деталей знав: їм непереливки там. На них пішли двадцятитисячною потугою московити, та й конфедератів, тим більше після приєднання до них кварцяного війська Конецпольського та Вишенського, набралось таке число, якому самі ляхи не знають ліку. А все те не могло не засмутити князя. Сьогодні непереливки шведам — завтра те саме може спіткати його.

Якийсь час побоюватися цього не було підстав. Військо його змагалось з ляхами на рівних, нерідко мало переваги, і неабиякі, навіть у болотистій місцевості під Куликовим зуміло вийти з невігідного становища достойно. Та, коли бездіяльні досі полки гетьмана Сапіги, а вслід за ними й військо німецького імператора впритул наблизилися до його потуг, активізувалися в зв'язку з тим полки Потоцького та Любомирського, відчув, як тілом почав прогулюватися холод: у ворога серйозні наміри, він має силу, здатну подолати його і його союзників. Що ж робити? Невже, як і шведам, лишається одне: по можливості достойно, а головне непоганьбленим вийти з цієї війни?

Мав бути обачним, діяти й вивідувати, вивідувати й думати, та йому й подумати як слід не дали. Надїхав одного дня полковник Жданович і заявив таке, чого годі було сподіватися від нього.

— Князю, я змушений полишити тебе.

— Що? — усе ще не вірив тому, що почув.

— Кажу, змушений полишити тебе.

— І як це розуміти? Поясни, коли ласка.

— Московський цар повелів гетьманові Хмельницькому відкликати з теренів Польщі козацьке військо. Він уклав із ляхами домову, за якою польська корона по смерті Яна

Казимира належатиме йому. А в гетьмана з Москвою своя домова, він не може порушувати її й воювати за цих обставин із Польщею.

— Це ж зрада, пане полковнику.

— Що вдієш, нас теж зрадили. Обіцяли в Переяславі, тоді, як домовлялися про братерську єдність, вільні зносини з іноземними державами, тепер кажуть: зась. Поставили, так би мовити, перед вибором: або ми скоряємося царській волі і смиренно слухаємо царя, або стаємо ворогами Москві з усіма небажаними в таких випадках наслідками.

Ракочі довго і пильно дивився на козацького полковника. Хотів би гніватись на нього і не міг. І полковник, і козаки досі заслуговували тільки поваги, ба навіть похвали. Вони і в наступі були громом і блискавкою, бурею налітали на ворога й разили не розглядаючись, і в разі відступу уміли надійно прикрити. Що ж буде без козаків, тим паче коли йдеться не до наступу?

Збагнувши по кількох сутичках із ляхами, що ті мають намір розчленувати його військо і поодиноці знищити чи примусити скласти зброю, князь зважився і прийняв єдино вірний, як здавалося йому, рішенець: буде ліпше, якщо він непомітно відірветься від ляхів і зникне з військом у своїй смирградській землі.

Мабуть, так і сталося б, коли б не підстергла його у відступі несподівана і крайне небажана притичина: в угорській армії почали повально падати коні. Ляхи скористалися тим і, пустивши по сліду кінні лави, настигли угрів і насіли на них із трьох сторін: Любомирський з тилу, Потоцький та Сапіга з флангів. Січа тривала кілька днів і коштувала як одним, так і другим великої крові, та гору взяли таки ляхи. Сила їхня переважала угорську. І завзяття немало допомогло.

Бачили-бо і знали, ворог стелюся, його мислі націлені на втечу, а така націленість не додає сили, тим паче снаги. Тож і йшли на затиснутих у щільне кільце угрів навально. Як не метався князь Ракочі, скільки не кидав у пробиті в його обороні проломи свої надійніші полки, там-таки, під Межибожем, змушений був переконатися: ляхи не випустять рештки його війська живими, єдина надія порятувати тих, що вціліли, — просити замирення.

Умови капітуляції виявилися гіршими, ніж можна було сподіватися. Воістину правду кажуть: на таке здатні лише мстиві серця. Кожна стаття домови не просто промовляла — кричала про це.

1. Він, князь Ракочі, передусім має перепросити короля Речі Посполитої і сенат за порушення ствердженої свого

часу присягою домови, за розв'язану всупереч домові війну.

2. Нагаймо має розірвати спілку із шведським королем, а коли хоче спілки, то може укласти її з його милістю Яном Казимиром.

3. Оскільки Річ Посполита кликала в поміч татар, князь Семиграддя має дати їхньому ханові значні подарунки, а військо його винагородити за дорогу і працю.

4. За причинені короні польській збитки Семиграддя має сплатити контрибуцію в двадцять бочок червонних, сиріч один мільйон двісті тисяч злотих.

5. Гармати угри мають залишити на місці капітуляції, і всі без винятку.

6. Коштовні цінності, і передусім костельні речі, князь має повернути назад.

Були й інші пункти домови, та не вони довершили остаточний погром семиградського князя і його війська. Згадані в домові татари настигли їх уже на терені Семиграддя і не повірили тому пункту домови, де йшлося про обіцяну їм винагороду, визнали за ліпше напасти зненацька на недобите недолею військо й забрати усіх, кого спромоглися взяти, у полон.

XLV

Він був до невпізнання змарнілий і геть знеможений, колось дужий і ясноликий гетьман України, а все ж не послухався ані радників, ані порадників, захотів бачити полковника Ждановича, чутки про повернення якого таки дійшли до нього.

Жданович не примусив довго ждати його, за якусь чверть дзигаревої години був уже в гетьманових апартаментах.

— Я покладав на тебе, Антоне, і на довірені тобі полки, — мовив Хмельницький надірваним голосом, — чи не найбільші, в усякім разі останні, свої сподіванки. Саме на тебе, розумієш? Як же так сталося, що ти розвіяв їх по вітрові і повернувся з походу ні з чим?

Жданович важко зітхнув, переглянувся з гетьманом і не став лукавити.

— Запевняю тебе, батьку, вини моєї в тім немає. Ані моєї, ані війська, що було під моєю рукою.

— А ремствування? Вимагали, кажуть, покинути князя й повернутися додому задовго до того, як тобі звеліли зробити те старшини.

— Водилося таке, та на те були свої причини. У великій скруті перебували тоді, і трапилося так, що на той час при-

блвся до нас московський посол. Їхав нібито з чужих країв і завернув на ночівлю, під захист козацької зброї. Городив, користуючись нагодою, таке, що я змушений був заткнути йому пельку. Ну, серед старшин, а потім і серед козаків відшукалися легкодухи і клюнули на ту його балачку. Спершу гільки запевняли посла: вони були й лишаються вірними його царській величності, — а коли той від'їхав, стали й від мене вимагати, аби кидав князя Ракочі і вів їх додому.

— І це, по-твоєму, козаки? Таких слюнтяїв ти називаєш козаками?

— Воно ніби й так, таких соромно називати козаками. Та коли зважити на те, чого набачилися вони в Польщі, то чи й варто звинувачувати їх дуже.

— Тобто?

— Обіцяли наші союзники ляхам, надто шляхті, золоті гори, коли писали з ними домови та вимагали підданчої присяги, а посіли Польщу — забули про свої обіцянки, як і про страх Божий, почали з окремих і невинних, а завершили повсюдними і безсоромними грабунками. Отож, ласкавий гетьмане, суди як хочеш і мене, і мою потугу, але буду відвертий з тобою: вину за поразку в Польщі як шведів, так і угрів нехай беруть на себе шведи і угри. Були б вони слівнішими, була б і перемога над ляхами.

— А могла б бути. Цілковита і назавжди.

Хмельницький примовк, довго й замислено дивився у далеч.

— Богун у Чигирині ще чи подався з козаками до Брацлава?

— У Чигирині, жде твого повеління.

— Скажи, хай правиться на терени свого полку, але перед тим, як рушити, хай зайде попрощатися.

— Скажу.

Жданович помовчав, видно, зважував думки свої і вже потім звернувся до гетьмана:

— А куди мені накажеш повертатися, Богдане?

Гетьман затримав на полковникові погляд. Не розчув того, про що говорив Жданович, чи не хотів вірити тому, що почув.

— Як це — куди? До свого полку в Київ.

Жданович кркнув, досадуючи.

— Не хотів турбувати тебе, батьку Богдане, цим клопотом, та що вдію, коли ним турбують усіх нас, а твоє слово багато важитиме, коли дійде до бійки з московитами.

— До бійки?

— Ну, до бійки чи не до бійки, а протистояння з нашого

боку буде, і велике. Вимагають, аби я, полковник Київського полку, виділив їм у Києві землю для забудов, а також приміщення для привідців московської залоги. Інакше кажучи, мають намір вижити мене і мій полк із Києва і посадити в ньому московський гарнізон.

Хмельницький понатужився і таки відшукав у собі силу, звівся, спираючи на лікоть, і так видивився на Ждановича, що в того серце схолонуло.

— Хто? Хто вимагає?

— Та все вони ж, посланці московського царя — Бутурлін, Михайлов і ті, що з ними.

— Та як... Як вони сміють!? Це... це вже переходить усякі межі!

Гетьман силкувався ще щось сказати, видно було, не просто дошукується слова, видобуває його з себе, хоче добути і не може. Жданович кинувся заспокоювати його, бодай якось прийти хворому на поміч, та не встиг — Хмельницький надломився враз і упав надломлений на ліжку.

Покликані на поміч лікарі попросили всіх, у тім числі й родичів, залишити оселю, либонь, допомагали хворому здолати підступно-згубну, не вперше погрожуючу йому смертельним наслідком хворобу. Та дарма, уражений апоплексичним ударом господар оселі не прийшов уже до тями. А через п'ять днів гетьмана України Зиновія-Богдана Хмельницького не стало.

Задзвольняючи волю померлого, ховати його мали у збудованій ним суботівській церкві. То буде дещо пізніше, а нині прощатися з покійним вийшов увесь Чигирин, усе наявне в ньому і те, що привів із собою син Юрась, Запорозьке Військо. На майдані, на прилеглих до нього вулицях вирувало таке велелюддя, здавалось, уся Україна прийшла провести в останню путь свого великого сина, полководця й державного мужа, котрий хай і не довершив замисленого до бажаного кінця, все ж видобув народ український із лядської неволі, немов біблійний Мойсей, вів його через колючі терни до світлого прийдешнього і таки утвердив на тім многотруднім шляху в мислі, зміцнив дух і певність: державна незалежність України, а відтак давно сподівана воля для кожного і всіх можливі.

Відправу над покійним мав здійснити прибулий із Києва доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович. Та перед тим, як започаткувати її, на чільне місце вийшов і взяв слово давній секретар і найбільш довірена особа в гетьмана Богдана Хмельницького Самійло Зорка.

— Панове старшини, козаки, люд український! — сумовито почав він свою надгробну промову. — Жити й умирати, либонь, постановлено так від початку світу Божим декретом, висловленим до наших предків: живіте і множитесь, бо землю ви є і до землі підете. Однак смерть людська звикла наповнювати серця живих непохибним і непогамовним жалем... Довелося нині й нам після веселих минулих часів слухати смутні плачі і рясними сльозами заливати обличчя наше, коли мусимо оце оглядати на смертнім катафалку і віддавати останню шану гетьманові Богдану Хмельницькому, справдешньому, даному нам від Бога вождеві, якого забрала від нас невблаганна смерть.

Помер, полишивши по собі нескертну славу, той добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Україна могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому разом із вашою милістю панством всюди допомагала всемогутня рука Божа стояти при своїй праці за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом із тим і ворогів наших — польських савроматів. Помер той, від чийого гарматного і мушкетного грому не лише тремтіла ясновітна старожитніх вандалів Сарматія і обидва береги бурливого Евскінопонту¹ зі своїми замками і фортецями... але й дрижали та тряслися, огорнені мушкетним козацьким димом, і самі царгородські стіни. Помер, зрештою, той, завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати оживлені старожитні права і вольності українські та цілого Запорозького Війська. Не стає мені часу, щоб висловити й вичислити цноти і вашу лицарську діяльність, яку ви хвалебно виказували при даному собі від Бога вождеві й гетьманові Хмельницькому за пошкоджені й потоптані поляками старожитні права й вольності братів своїх з великою перевагою й відвагою, наслідуючи в тому старовічних предків слов'ян, які давали воєнну допомогу й великому Олександрові Македонському, а також сциттів², цимбрів³, козарів⁴. Нехай виповідять людською мовою про лицарську діяльність вашу поля й долини, вертепи⁵ й гори, мури й рури, коли ви ставали й воювали за вольності з мужнім і величним серцем, з лицарською і богатирською відвагою проти ворогів і братів своїх сармато-польських, і це ви доказували при всемогутній Божій помочі на Жовтій Воді, під Корсунем, Пилявою, під

¹ *Евскінопонт* — грецька назва Чорного моря.

² *Сцитти* — скіфи, скити.

³ *Цимбри* — давньогерманське плем'я, інша назва — кимбри.

⁴ *Козари* — хозари.

⁵ *Вертепи* — пустелі, хащі, відлюдні місця.

Збаражем, Зборовом, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом і Замостям, Батогом і Охматовим та й в інших багатьох місцях, яких не вилічую.

До тебе звертаюся з доброю мовою, милий наш вождю, державний руський Одоацерю¹, славний Шкендербеку², гетьмане славного всього Запорозького Війська й цілої козако-руської України Хмельницький Богдане, до тебе мова skutого зараз поміж чотирма дошками і мовчазного, вимови й розпорядження якого незадовго перед цим слухало нас сто тисяч, і ми ставали готові на всякий твій кивок. Чому так швидко став ти мовчазним Гарпократом³, принаймні наслідуюш німого Атгіса⁴, промов до нас, братів своїх, і навчи нас, як маємо жити без тебе і як поводитися з навколишніми нашими друзями й ворогами. Адже це той німородний Атгіс застеріг ретельною вимовою батька свого, короля, що його має забити власний жовнір. Ти ж, уміючи доброї мови, вимов і дай нам пересторогу, щоб не були ми звойовані і переможені ворогами нашими. Одволічи хоч на малу хвилю теперішнє право твоєї смертоносиці і промов до нас ласкаво й по-доброму, як нам далі жити, ласкавий і добрий наш гетьмане, а коли такий пильний уже декрет смертоносиці і того ти над змогу живих не здатен учинити, то принаймні вмоли тих, у Божім маєстаті, куди посилають тебе, надпотужного пана, щоб по відході твоїм ударували нас щасливим життям і зберегли у цілості та мирі від усіляких ворогів нашу Вітчизну.

¹ *Одоацер* — інше найменування — Одоакра — германський вождь із племені ругів.

² *Шкендербек* — національний герой албанців, відомий як Скандерберг.

³ *Гарпократ* — грецька назва єгипетського Бога Гора, страктованого ним як Бог мовчання.

⁴ *Атгіс* — грецьке божество.

НЕ ПОЛИШУ ТЕБЕ САМОТНЬОЮ

I

Обрії цієї пори не такі далекі, як влітку. Висне над полем сіре, ще не заплакане, проте й недалеке від того, небо, пропливають, скочуючись за Копилишин яр, хмарки. Пусто, здавалось, коня вскач — і за якихось дзигареві півгодини край світу будеш. Та не пустельне нині поле. Негусто їх, плугатарів, як на ближніх, так і на віддалених нивах, все ж є. Одні, як і вони з батьком, орють переліг, інші засівають підготовлену з літа ниву, ще інші збирають на ній те, чого не встигли зібрати за гожої літньої днини. Коли не всіх, то багатьох кличе ще поле. То вже пізніше, десь аж на передзим'ї опустіє воно, стане убогим, геть осиротілим. Лише врядигоди об'явиться на шляху поодинокий віз чи проскаче вершник. Всі інші облишать поле в спокої, ждатимуть, коли відгуляють своє завірюхи, спадуть дошкульні і пекучі морози.

— Цабе, цабе, Денисе! Чим сушиш голову? Не бачиш хіба, Гнідий вийшов із борозни.

Денис спішно смикає за повід і збиває коней праворуч. Тоді вже, як збив, оглянувся й подивився на батька: чи так, мовляв? Та батько не завважає того, стежить за плугом. Мабуть, неабияких зусиль довелося докласти йому, аби не зробити через синів недогляд огріха. Зняв шапку і витер спішним помахом руки піт із чола. Нелегко коням на цьому перелозі, нелегко й батькові ходити за плугом. Коріння геть переплелось в землі за три літа, цупко тримається за неї.

Коли прислухаєшся, чути, як тріщить воно, силкується не піддатися гострому лезові плуга. А зорано ж менше половини. Батькові ходити та й ходити ще цим перелогом, тримати та й тримати в руках чепіги.

Денискові що... Дениско на коні їздить, всього лиш кіньми править. Тож мусить совість мати, бодай недбальством не переобтяжувати батька, правити кіньми так, як належить.

Хлопчина всідається зручніше на спині Вороного й кидає знічев'я поперед себе погляд. Доглядавсь чи не доглядавсь — одразу до батька:

— Подивіться, тату, що то може бути?

Стримані хлопцем коні зупиняються, Олекса Сагура теж полишає чепіги, виходить і стає поруч із сином.

— Ти про що?

— Гляньте, люди кидають роботу й біжать до села.

Батько не довго вдивлявся в той бік, куди показував син. Кинувся розпрягати коней, на ходу повеліваючи Денискові:

— Скачи, синку, щодуху в село, скажи матері і всім, хто є там, хай рятують себе, дітей. Від Копилишиного яру йдуть на село татари!

— А ви?

— Я спробую затримати їх.

— Як?

— Чув, що сказав? Скачи, і чимдуж. Часу, скажеш матері, обмаль, дуже обмаль!

І вже потім, як син від'їздив, кинув навздогін:

— Нехай хтось із старших повідомить про біду, що йде на нас, сотникові. І негайно! Лиш сотня може порятувати нас.

Оглянувшись, Дениско завважив: батько вихопив із піхов приторочену до плуга домаху, сів на Гнідого і охляп поскакав навперейми тим, що втікали.

Як склалося там, на полі, пізніше, хлопець не бачив. Не до розглядин було. Добре розумів, оскільки батько сказав: "Скачи, і чимдуж, часу в тебе обмаль", — мусив гнати Вороного на всю кінську силу і оповістити матір, селян про біду, що насувається. То ж не хто-небудь, то татари. Чи затримає їх батько з селянами і як надовго затримає — один Бог знає, та він сподівався на щось, коли казав: "Хай рятують себе і дітей". Мабуть же, знав, порятунок можливий. А коли так, він на його, Денисковій, совісті.

Вороний не просто біг — слався над землею, а Денискові здавалося, що він і швидше може. Тож спонукав та й спонукав його, аж поки не ввігнався в першу сільську вулицю.

— Люди! — оповіщав на скаку. — Рятуйте себе, дітей — татари!

Аби не сумнівалися, що то правда, тут-таки виголошував:

— Із Копилишиного яру скачуть на село татари! Рятуйтеся хто як може, бо ті, що в полі, ненадовго затримають їх. Чули, рятуйтеся, і негайно!

Їхня садиба була в протилежнім кінці села. Поки доправився до неї, уся вулиця, вважай, була оповіщена. Те, що казав людям, сказав і матері.

Одне лиш додав:

— Тато запевнили мене, ви знаєте, де і як рятувати себе і дітей. Отож рятуйтеся, і негайно, а я подамся оповіщати інших.

— А батько? Де ж батько?

— Пішли на татар! Не гайтеся, мамо! Біда йде!

І зник за рогом сусідньої хати.

Коли оповіщав людей на суміжній вулиці, собаки валували вже там, де починалися раніш оповіщені ним садиби. Розумів: то вони, страшні в своїй немилосердності татари.

“А де ж тато? Що з татом?”

І тепер аж пригадав: “Я ж не виконав іншого їхнього повеління: послати когось із старших у сотенне місто, покликати поміч. Кого ж пошлю тепер, коли всі подалися шукати криївок чи й поховалися в криївках?”

Смикав Вороного за повід, кружляв укупі з Вороним, та ніде й нікого не міг нагледіти. Іншої ради не було: сам має правитися тепер до міста й кликати поміч, додому повертатися, здається, пізно. Та й чого мав би повертатися? Щоб віддати татарам Вороного?

Не роздумував більше, цвѣхнув коня батоном і попустив повід. Кременчук недалеко. Як вибереться на торовану путь і гнатиме Вороного вскач, за півгодини й там буде. А татари надовго вломилися в село. У кожній оселі шукатимуть здобич — людей, коней, корів, десь і хатне майно. Поки знайдуть, поки залигають чи приторочать до сідла, поки пов'яжуть людей, що попадуться їм на очі, — немало часу спливе, він, Дениско, встигне і розшукати, і покликати рятівну сотню.

Надія як надія: завжди гріє серце, спонукає до рішучих намірів, вчинків. Та не полишала й тривога: що ж із татом? Коли в селі татари вже орудують, де ж тоді тато?

Згадка примушує оглянутися в той бік, де полишив батька. Оглянувся — й припав Вороному до гриви, чув, страх мурашками забігав по спині: з порослого лісом яру, що підходив тут майже до дороги, мчали навперейми йому два кінні, по одягу видно: татари. Вони пізно, мабуть, побачили вершника, вихопилися з яру тоді вже, як Дениско розминув-

ся з ним. Одначе втіхи з того було мало. Це ж татари, коні у них випробувані на погонях, Вороний навряд чи втече від них. Свідомість цієї можливості, а може, й неминучості знову примушує оглянутись, і рука сама по собі пускає батога в хід.

Вороний зіщулився від болю, а може, й від такого ж, як у вершника, страху і ще натужніше став перебирати копитами, рвав грудьми повітря, старався вдовольнити волю вершника, котрий до останнього часу був йому другом — і тільки.

Дениско тепер уже не зважувався й оглядатися. Думка, мов сполоханий птах, кидалася то в один, то в другий кінець, а рятунку не знаходила. Далі ні лісу, ні порослого лісом яру. Де сховаєшся, як зіб'єш з пантелику погоню? Єдина надія на Вороного. Коли він поступиться татарським коням у швидкості, біда жде — і не тільки його, дітей та жінок, що в селі, навіть тих, що в сусідніх селах.

Відчув, повз саме вухо пролетіла стріла. Отже, татари зблизилися вже.

Таки зібрався з духом і оглянувся. Вони справді були недалеко, одначе ж не так і близько, щоб поцілити чи накинати на шию аркан.

Що ж робити? Еге, що?

Припав коневі до гриви, знай заохочує його, молить-благає. Та раптом чує: його настигає чийсь дужий і рвійний, мов буряний вітер, кінь. Дениско і очі заплющив, приготувався до найгіршого, ба відчув уже, як лягла на плече чиясь дужа рука, й смикнувся, вивільняючись.

— Чого розкис? — почув докірливий голос. — Перехитри! Забув, чого тебе вчили?

Геть знетямлений, але обнадіяний доброзичливим тоном, Дениско зиркає в той бік, звідки чує голос, і ширить, подивований, очі: перед ним посвічувало здоров'ям і вродою обличчя того, котрий висів у них на стіні, — козака Мамає.

Мабуть, не вельми втішний вигляд мав. Мамає посміхнувся у вуса і тієї ж миті зник з очей.

Татари не забарилися нагадати про себе. Вп'ялася пущена ними стріла в шапку, заплуталася наступна і в кінській гриві.

“Чого ж це мене вчили?.. Стривай, а що, коли...”

Як тільки одна з наступних стріл торкнулася правого вуха й опекла навіть щоку, так і зробив: вивалився з сідла й повиснув у сідлі тілом, мало не торкаючись землі.

І мить, і другу, і десяту висів отак, удаючи, що він смертельно вражений чи й забитий, і якщо не вивалився ще з сідла, то тому лиш, що заплутався у стременах.

Чомусь заіржав Вороний. Уразили стрілою чи відчув смертельну небезпеку? А може, нагледів попереду інших коней, тих, що спішать на поміч?

Незручно було доглядатися, де зараз татари. Усе ще жемуться чи повірили: козацький гонець забитий, — і зупинилися. Все-таки Дениско зловчився по якимсь часі скосити в той бік, де мала бути погоня, очі. Нікого не побачив на дорозі, принаймні на тім її відтинку, що потрапив у поле зору, і тому зважився на більше: уперся ногою в стремено, підтягнув ближче до сідла своє безвільне досі тіло й глянув вздовж щойно подоланої Вороним путі. Татар не було на ній. Там, в далині, стояв, мордуючи коня, він, Мамай, і позирав у той бік, куди віддалявся Дениско.

Чув, як прибула до тіла сила і знову кинула його в сідло.

Спасибі, Мамаю! Недарма тато казали: він характерник, він на все здатний і все може.

Сотник Кременчуцької сотні Лаврін Чуб не йняв тому, що чув від Сагуриного гінця, віри. Татари? І де, під самим Кременчуком? Не може того бути! Але ж гінця посилав знакомитий козак Олексій Сагура, він не повинен би легковажити.

На щастя, сотня була під рукою, тож Чуб одразу й повів її на Підгайці.

Дениско лише в місті скакав поруч із сотником та тлумачив йому, де і в якій кількості об'явилися татари, чому батько його вирішив затримати їх тою мізерною силою, що була в полі. За містом безнадійно відстав від козаків. У них коні свіжі і вигуляні, а його Вороний ходив у плузі, потім біг скільки мав сили від Підгайців до міста — куди йому! А Дениско душею й тілом поривався вперед, таки ж до села. Бачив уже: горять хати, і горять з їхнього кінця. Татари мають звичку палити села тоді вже, як пограбували, ото ж з їхнього, дальнього від яру краю й почали пускати сільські хати за димом. Чи врятувалися ж мама, братик та сестрички? Що з татом? Поліг він у нерівній січі чи біжить, зв'язаний сирицею, за татарським конем, бачить, що роблять у селі людологи, і карається безсиллям допомогти як собі, так і кривним своїм, селянам?

“Боже, порятуй їх! Хай беруть людологи майно, корів, телят, овець, порятуй тільки кривних. Чуеш, Боже! Ти всемогутній і всесильний, порятуй!” — повторював він не раз і не двічі чуті з маминих уст слова — надто тоді, коли батько був у поході.

Запідозрив там, попереду, чийсь галас і зупинив Вороного. Так і є: у селі йде колотнеча. Не та, що здійсмають

пов'зані сирицею бранці, надто дівчата, — колотнеча січі. Козаки все ж перейняли татар, не дали їм можливості зникнути в яру. А коли так, не випустять уже, принаймні прихопленого татарами ясиру не випустять.

— Наддай, Вороний! — благав коня. — До нашого подвір'я недалеко вже, наддай!

Те, що побачив на своєму подвір'ї, змусило спершу тільки сторопіти, потім відчуті і біль, і страх, і невимовний жаль. Хата, конюшня, хліви палали смолоскипами, і ніхто не гасив їх. Селяни або поясирені, або ховаються в утаємничених криївках, козакам же не до пожежі, вони стинаються з ординцями чи переслідують ординців.

“Що ж із мамою, Васильком, сестрами? Пощастило їм сховатися в криївці чи татари і там знайшли? Вони метиковані тепер, мають в Україні своїх дознавачів, отож можуть знати і про криївки, хоча батько робив їх дві: одну там, де всі, — із погреба, що під хатою, в сад, і другу — з конюшні, що при хаті, до утаємниченого лазу, що за курником”.

Палала не тільки їхня оселя, палали й сусідні, однак небагато. Голомозі, видно, не встигли ще побувати на всіх подвір'ях, а може, й побували, та не спромоглися підпалити, нажахані козаками.

Дениско припнув далі від вогню коня й пірнув у застояний у саду дим. До криївки, що мала туди вихід, найближче. Знав, коли мама там, зрушити й відхилити дерев'яний пень неможливо — він не піддається звичайним людським зусиллям; коли ж вона вийшла із криївки через цей хід, пень навіть він, Дениско, зрушить.

Перед тим, як здійснити свій намір, ще раз розглянувся: чи немає поруч сторонніх, і передусім ворогів? За димом важко побачити. Але ж і стороннім теж не так просто догледітися, що робить він, Дениско. Тож і зважився робити те, заради чого прийшов.

Пень не піддався його зусиллям. Він і так і сяк біля нього — дарма. Не знав, радіти з того чи сумувати, й подався до другої криївки. Ляда, за якою ховався вихід із неї, теж не піддалася його зусиллям. Що б це означало? Мама усе ще в криївці чи не встигла сховатися в ній?

— Мамо! — покликав. — Де ви, мамо? Це я, Дениско. Коли є десь, озовіться.

Ляда зрушила з місця, однак не відкрилася зовсім.

— Це я, мамо! — поспішив нагадати про себе Дениско. — Татар немає вже, виходьте.

Сагуриха сміливіше виглянула із схованки, та не сина побачила в отворі, у поле зору її потрапила охоплена вогнем хата.

— О Боже!

Мати вилізла нарешті на поверхню і, завваживши сина, запитала:

— Що ж це робиться на білому світі?

Дениско нічого не сказав на те. Стояв, шмаркав носом і відмовчувався.

— Ти певен, що татар немає уже в селі?

— Немає, мамо. Я був у сотеннім місті, привів із собою сотника з козаками, і вони витурили голомозих із села. Побили чи погналися за ними — не знаю, проте витурили.

— А батько ж де? Про батька чув щось? Казав, подався разом із орачами на татар. Чим завершилася січа з ними?

— Звідки ж мені знати, коли не був там?

— Господи! Що ж буде з нами? Батька немає, хата спалена, усе, що було в хаті, на подвір'ї, пограбовано. За що така кара? Хто, коли і чим завинив?

Вона усе ще не вірила, що татар немає поблизу, тому звеліла малим не вилізати із схованки, сидіти там до пори до часу і нишкнути. З Дениском же кинулася рятувати бодай щось із того, що не догоріло ще. Та чи могли рятувати, коли сила в обох мізерна, а вміння розпорядитися нею і зовсім немає. І так, і сяк підступали до вогню, що охопив хату, силкувалися вихопити бодай сволоки, яких не торкнувся ще чи тільки-но торкнувся вогонь. Та дарма. Не з їхньою силою робити те.

— Дальніх сусідів, схоже, обійшла ця біда. Піди, синку, поклич когось на поміч.

— Чи докликуюсь, коли вони усе ще сидять по криївках?

— Називай кожного по імені, кажи, татар уже немає в селі, а хати горять. Почують це — послухаються і вилізуть.

Що мав робити? Мусив слухатися матері і бодай цим не завдавати їй болю.

II

Сусіди нескоро прийшли Сагурам на поміч, вважай, тоді вже, як нічого було рятувати. Мати Денискова геть знесиліла, горюючи. При людях ще трималася якось, а залишилась сама — і зовсім занепала духом. Зібрала довкола себе малих, плакала та вихитувалась під сурму плачів своїх. А тим часом на їхнє подвір'я завітали й страшніші вісті. Козаки спершу прислали гінця й переказали родині, що батько їхній, Олексій Сагура, поліг у січі з татарами, а по якимсь часі привезли на згарище, що іменувалося колись подвір'ям, і тіло небіжчика, геть посічене та закривавлене так, що стороннім

дивитися на нього страшно було, не те що рідним. Ті з селян, що впали раніш за Сагуру, однак були всього лиш тяжко поранені, розповідали: стояв Олексій у січі з татарами, мов тур у битві з вовками. Голомозі ніяк не могли підступитися до нього. Встигав потяти тих, що зважувалися стати з ним на герць, вивертав коня й ухилявся від підступного удару потайних — тих, що підкрадалися ззаду. Так і вершілися ординці довкола нього псюрнею та галалакали на весь степ, аж поки не приловчилися зняти з сідла стрілами. Рубали тоді вже, як був смертельно поранений. Зло зганяли, не інакше.

— Олексій знав, що йде на вірну смерть, — сповідалися поранені перед скупченою громадою. — Так і казав, коли збирав нас на татар: “Ми не порятуємось уже, братове, порятуймо бодай дітей, жінок своїх. Син мій, Дениско, подався в село попередити”.

Коли ховали тата, люди дружно стали їм, Сагурам, у поміч, либонь, певні були: через те й уціліли, що прийняв смерть Олексій Сагура і ті, що впали поруч з ним. Бачили ж бо: жінка, діти його геть усе втратили, лише з душами залишилися, отож і в останню путь опорядили тата, і поминки справили за всіма християнськими звичаями — як одразу по похоронах, так і в дев'ятий та сороковий день. Не залишили й без житла. Так і постановили: навесні та влітку всім погорільцям спорудити хату громадою. До літа ж розмістили їх по сусідах. Була, правда, й інша рада на громадським зібранні: може, хтось із заможніших погодиться взяти, а хтось із погорільців зголоситься піти в підсусідки? Та не відшукалося ані таких, що хотіли б узяти, ані таких, що зголосилися б стати підсусідками. Кожен-бо тямив: як уже гірко не буде, та будуть у своїй хаті. Що ж до них, Сагур, то, хоча б і захотіли піти в підсусідки, сумнівно, аби знайшлися охочі взяти їх. П'ять ротів у родині, а відробляти спожите ними могла тільки мати. Та й як же це, учора були козаки, а сьогодні вже підсусідки? Хто на те пристане? Чи мати не розуміє: у неї є діти. Будуть жити в своїй хаті, матимуть землю і якісь статки, залишаться, як і чоловік до цієї біді, козаками, а піде в підсусідки — може статися, завдасть себе й дітей у довчні наймити.

Не було в кого питати ради, а все ж мати переглянулася з ними, дітьми, і мовила тим, що ждали її слова:

— Буду вдячна громаді, коли вона подбає про спорудження хати на власній садибі. Все інше якось уже буде.

Споруджували хату толокою, отож не так уже й довго. Тоді ще, на громадським зібранні, порішили чи пізніше, Дени-

ско не відає, однак із настанням весни громада й поле їхнє засіяла. Мати повеселіла — надто коли привела їх, дітей своїх, у власну хату, мастила та чепурила її, квітчала зелом та розглядалася, чи так зробила, як хотілось. Звідки силу черпала на все те — один Бог відає. З раннього ранку до пізньої ночі і з дня в день все в праці та в праці — схоже, що топила в ній своє несподіване, таке жахливе горе. І його, Дениска, спонукала до того.

— Візьми, синку, коси, — мовила якимось, — та сходи до діда Оверка, хай поклепає їх.

— Обидві?

— А то ж як? Наближається день, коли треба буде виходити в поле й косити достигле збіжжя на нивах. Мусимо бути готові до того.

— Хто ж коситиме?

— Ми з тобою.

— А громада? Громада вже не допомагатиме?

— Скільки ж можна допомагати? То одразу по смерті батька віддячували. З часом забудеться все. З часом за поміч треба буде розплачуватися. З чим ми залишимося, коли і за оранку платитимемо, і за посів платитимемо, і за жатву також? Самим пора братися за діло.

— І за хату доведеться розплачуватись?

— За хату — ні. Хату толокою ставили. Будеш у діда Оверка — попроси його, хай навчить тебе клепати коси. Ти тепер хазяїн у нашій родині, мусиш усе вміти і всьому давати лад.

Отак: хазяїн. Таж йому всього лиш тринадцять літ! А попереду не тільки жнива, попереду й оранка на зяб, сівба. Як же він упорається з усім цим і з одним конем?

Немало поту утерли з мамою, коли жали, не менше й тоді, як звозили снопи та молотили. Такі вимучені і такі знесилені були! Коли ж настав час орати на зяб, а потім і засівати ниву, і зовсім уже не знали, як бути, що вдіяти. Мама правду казали: колишня повинність перед батьком, що поліг, захищаючи всіх, встигла згаснути, кожен відпирався тим, що своєї роботи вистачає, не знає, як упоратися з нею. Навіть заступництво знакомитого козака і сільського голови Саливона Підпригори не подіяло. Щоправда, той же Підпригора знайшов для них із матір'ю і порятунок у тім ділі: порадив такому ж однокінному спрягтися з Сагурами та з Божою поміччю й упоратися як з оранкою, так і з сівбою.

Порання вистачало: як не є, двоє господарств поєдналося, а коней всього лиш пара. Допізна сіяли, ще пізніше змушені були орати на зяб.

Коли б не Підпригора, спасибі йому, навряд чи й зорали б усі ниви: прислав пізньої осені своїх наймитів із плугами, то гуртом уже й упорали неспоране. Підпригора завітав по тому на чарку й порадив матері не покладатися більше на супряг, самій дбати, аби було чим обробляти поле.

— Чи я не тямлю, — журилася Денискова мати. — Усе розумію, добродію, та як надбаю, коли кінці з кінцями не сходяться?

Підпригора поплямкав, закушуючи після чергової чарки, і вже потім став міркувати вголос:

— У тій оказії, що випала на твою долю, Докіє, іншої ради немає: треба продати добрий шмат землі, що її залишив тобі Олексій, царство йому небесне, та придбати на ті кошти корову, коней, зброю, дещо з реманенту. Не забувай, сини твої — козацькі діти. Підростуть — підуть до війська яко козаки. З чим підуть? Адже козакові в поході потрібно щонайменше пару коней — того, що під сідлом, і підмінного, потрібна й упряжка волів чи знов-таки коней, аби було на чому правити в поході харч, свинець, порох.

— Моїм синам, видно, підпомічниками доведеться ходити тепер у походи. А в підпомічників інші повинності.

— Живий про живе думає, Докіє. Чи ти знаєш, які з синів козаки будуть? Може статися, що підуть у похід підпомічниками, а повернуться виборними. Усі під Богом ходимо, небого.

— На те нашої землі не стане.

— Хто каже, що одразу маєш надбати все? Ти придбай спершу коней, реманент, щоб було чим обробити ту землю, що залишиться в тебе після продажу, може, корову ще. А підросне син — станете на ноги, і землю, що продали, повернете, і ще багато чого придбаєте. Хазяям хазяйським оком треба на все дивитися.

— Чи в нас так багато землі, щоб розкидатися нею?

— Але ж не так і мало.

— По чому ж тепер земля? Скільки моргів треба продати, аби купити бодай одного коня?

— Одним, Докіє, не обійдеться. Радив би купити жеребця, а для розплоду й кобилу. Поки діти підростуть, не лише для оранки, і під сідло матимеш коней. Ну, й про зброю подбай. А для цього, сама розумієш, доведеться поступитися земелькою. Я перший, зважаючи на вашу біду, не поскупився б, заплатив би добрі гроші.

Мати промовчала тоді. І дякувати не дякувала сільському голові за добру раду, і перечити не перечила. А провела за ворота та повернулася до хати, сказала:

— Ба, що надумав, мугиряка: прибрати до рук нашу землю. Грошей у тебе на це вистачить, я знаю, та чого ми будемо варті без землі?

І ніби затялася. Нужда обступала їх то з одного, то з другого боку, діти, крім борщу та каші, нічого іншого не знали, а хазяйство потребувало коштів. Де брати їх, коли в дворі, крім коня, жодної скотиняки — ні корови, ні свині? З одних боргів виходили, в інші потрапляли, а мати все чогось ждала. Чого? Що підросте син та настаряється і на коня до пари Вороному, і на корівку, з появою якої і вони забагатіють — буде чим закропити душу? Либонь, і на це уповала. Та не справилися її сподіванки: пізньої осені впав переобтяжений важкою працею Вороний, той єдиний на їхньому подвір'ї кінь, якого з плуга впрягали у воза, з воза — знову у плуг чи в борону, аж поки не знесли до краю.

— Що ж робитимемо, мамо? — поцікавився Денис, тоді вже, як біль улігся трохи, а втрата що не день, то настирливіш нагадувала: на щось треба зважуватися.

Мати недовго відмовчувалась.

— Чи я знаю? Підпригора, виявляється, правду казав: іншої ради немає, треба продавати землю. Передбачав, чим завершиться наше змагання з нуждою, чи наврочив своїм передбаченням?

Жаль було мами — он як бринів їхній голос, коли радили, чи не міг пристати до їхньої ради, і на заперечення не зважився того вечора, і чогось втішнішого не спромігся вигадати. Десь згодом уже винишпорив у мізку розрадливішу думку і похвалився нею:

— Не поспішаймо, матусю, з продажею землі. Я піду в найми на зиму, а то й на ранню весну. Гляди, зароблю коли не на коня, то на те, щоб найняти в когось коней і засіяти ті мори, що маємо засіяти навесні.

— Сину! — не погоджувалася чи сумнівалася мати. — Чи на твої дитячі заробітки обсіємося?

— Там видно буде. Землю і навесні не пізно продати.

— А далі за які статки оброблятимемо її? Здаватимемо тим, хто обробить за половини?

— Може, й так. Зате ж матимемо її.

Мабуть, не вірилось матері: те, що пропонує син, — прятуюнок. Кудись ходила, з кимось радилася, якийсь час думала по тому та журилася і таки зробила інакше: продала Підпригорі половину того наділу, що мав козак Сагура, а за виручені кошти купила в того ж Підпригори пару коней і теличку, котра уже наступної весни обіцяла її родині приплід, а отже, й бажану живність.

І їхні обрії, здавалось, поширшали, і вони з мамою, Васильком, сестрами Оленкою та Явдошкою починали жити як люди, тим більше що Підпригора, зрадівши купівлі-продажу, сам порадив Денискові:

— Може, ти, хлопче, найнявся б до мене на зиму порати коней? Гроші на землі не валяються, а вам вони треба ще будуть.

— Так дома ж хазяйство вже є, — не знав, як йому бути, Дениско.

— Почистиш у мене конюшні, напоїш коней та й дома встигнеш. Ну, а колись і мати допоможе.

А й правда, чи своїх коней довго обійти? Чи мати не стане в поміч, коли треба буде? Підпригора недалеко живе, це все одно що дома.

— Що ж я маю робити у вас?

— Кажу ж, порати коней в одній із конюшень. В інших двох інші порають.

— І скільки платитимете за те?

— О-о, та ти, бачу, хлопець із чумацькою хваткою. Не зобиджу, запитай у матері, чи я зобидив її? Чи те, що давно ще радив, було поганою радою?

На тому й стали.

Найбільше роботи випадало на молоді його руки вранці. Треба було згорнути в ринву і винести надвір гній, наслати під ноги коням солом'яної потерті, почистити, напоїти усі дванадцятьо коней, занести й покласти вдосталь сіна в ясла. Зате по тому поранню вибирався час збігати додому, попорати своїх коненят, поснідати й знову до Підпригори. Адже це недалеко, за якихось сім дворів, а ніч і зовсім дома.

— Стомлюєшся, сину? — не раз цікавилася мати.

— Та... нічого. †

Сила відновлювалася не тільки тому, що він, Дениско, зовсім молодий. Відновлювала її й надія: адже наймитувати-ме тільки до весни. З настанням тепла повернеться до свого господарства, плекатиме придбаних у Підпригори коненят, засіватиме ниви. Хай небагато лишилося в них із матір'ю землі, все ж є вона.

Минали дні, за днями — тижні. Мало-помалу наймитська повинність стала для хлопця звичкою, а віра, що вчинив правдиво, чимось схожа на паросток, який і камінь ламає, прагнучи сонця. То неправду люди кажуть: дурень думкою багатіє. Кажуть і інше: живий про живе думає. А чом би й ні? Хіба те, на що покладає надії він, Дениско, дурниця? Стають же на ноги з матір'ю. Чому б не вірити, що рано чи пізно стануть? Занадто малий для господарювання? Не біда.

Йому б тільки цієї весни упоратися з повинностями господаря, далі набуде вміння. На перший засів матір покличе або когось із сусідів попросить, щоб показали, як висівати зерно з руки. Чи така велика вона, нива, що відвів під овес та ячмінь? Якось упорається. А упорається раз — вдруге й просити не треба буде, без підказок і засіє, і зоре, і заволочить.

Що ближче було до весни, то твердіше почувався хлопча на землі. Та з настанням тепла підстерегла й несподіванка. Як тільки землю покрила перша трава, господар зажадав, щоб наймити пасли тих, що не ходять в упряжі, коней на луках. Повинність це не така вже й обтяжлива, навіть менш обтяжлива, ніж ходити за кінями, коли стоять у конюшні. Але ж на луках у Підпригори є для коней загорожа, повітка, піти на луки — значить, бути там і вдень, і вночі. А як же все домашнє? Полишить на матір?

І так, і сяк прикидав Дениско, та врешті-решт підійшов до господаря й нагадав, що він наймався лише на зиму, ото ж від Вербної неділі не може бути в нього за наймита.

Підпригора не поспішав казати: “Я знаю”. Міряв хлопця з ніг до голови і своє щось думав.

— Пасті коней — не те що доглядати в конюшні. То миле діло, хлопче, і аж ніяк не переобтяжливе. А крім того, дід Улас береться навчати вас із Андрієм козацької штуки. Ти ж син козака, не за горами той час, коли сам станеш козаком. Де навчишся тієї штуки, коли батька чи старшого брата немає? Подумай, порадься з матір'ю, а тоді вже й скажеш, зможеш чи не зможеш наймитувати по Вербній неділі.

То була спокуса, і неабияка. Одначе ж і повинність зобов'язує бути дома.

— Йде весна, маю засіяти ниву ячменем, вівсом.

— І скільки тобі треба днів на це?

— Днів три-чотири.

— То про що річ? На ті три-чотири дні відлучишся з пависьська, дід Улас догляне коней.

— А згодом гречку треба буде сіяти.

— І тоді відлучишся. Зате ж всі інші дні, та що дні — місяці, вважай, до самих жнив вільний. Чого ж битимеш байдики, коли можеш заробити немалі гроші і гуляючи. А ще ж козацької штуки навчишся.

Не раз чув від мами: Підпригора — чоловік бувалий і знаючий, але ж і хитрий збіса. Он як м'яко стелить, та чи не твердо спати буде. Каже, пастимете коней, а тим часом і корів, і телят, і овець вижене. А де қорови, там і бугай. Попробуй упаси все те, коли одне лізтиме в горох, а друге в чечевицю.

— Вівці, корови теж на нашій повинності будуть чи тільки коні?

— Що ти! На вашій з Андрієм повинності тільки коні. Вівці та корови інші пастимуть, а за всіма вами, пастухами, дід Улас наглядатиме.

— Тоді згода, мабуть.

— А чому “мабуть”?

— Бо треба ж ще й з матір'ю порадитися.

— Правда твоя, треба.

Мати як мати, і зітхала важко, і сумувала вголос.

— Дома теж є робота, і, між іншим, чоловічих рук просить. Тин похилився он. І городчик треба скопати, і на городі вистачить діла як для моїх, так і для твоїх рук. А проте куди подінемося? Гроші теж потрібні. Не забувай, ти належиш до козацького стану. За ті літа, що підростатимеш, і коней треба буде придбати під сідло, і зброю та й усе інше, потрібне козакові в поході. Погоджуйся, мабуть, дитино, бути в наймах до жнив. Дома я й без тебе обійдуся вже якось.

III

Ячмінь Денискові випало сіяти на тій ниві, що стала з волі Всевишнього місцем останнього побачення з батьком. Аж боязко було ступати на неї, а ступив — защеміло серце і очі самі по собі вкрилися вологою. Відшукав подумки його сліди і довго доглядався до них, потім до того видолинку, де, як розповідають очевидці, затримав він із сміливцями, що пристали на його клич, татар і стинався з ними до того часу, доки була в руках сила і гріла серце хай і невтішна, все ж сподіванка: вмирає недаремно.

“Тату, тату! — зітхає хлопець. — Це ж заради нас із матір'ю, малих наших, заради всіх, кого веліли попередити про небезпеку, пішли ви на вірну смерть. Може, ліпше було б, коли б утекли разом зі мною та покликали в поміч сотню? Га, тату? Дід Улас каже, козаку не випадає думати, чим завершиться січа, козак має думати про гідність і честь. Честі ви дотримали, та що з того, коли немає вас?”

Аж боязко було заходити на ниву й починати засів. Таке відчуття гнітило душу, ніби має топтатися по батькових грудях. Та що вдіє? Добре вже те, що ця нива залишилася їхньою, що по ній не топтатимуться чужі чоботища. Родитиме вона — відчуватиметься й батькова присутність у родині, житиме пам'ять про нього.

Виборний козак Підпригора не був би виборним, коли б наперед не передбачав: туди не йди, там не сядь, того оберігайся.

Застеріг і їх, коли настав час виводити коней на пасовисько:

— Не забувайте, поруч Копилишин яр, а в тому яру вовки водяться. Стережіться їх і коней стережіть. Кожна втрата буде не тільки моєю втраатою.

Дід Улас мовив, коли Підпригора від'їхав: “Ого!” А вони з Андрієм переглянулися. Так і хотілося сказати: “А говорив, на пасовиську жде вас розкіш-воля”.

Сушняку було та й було там, тож недовго збирали його. Коли ув'язали вже дрова та пробували, чи піднімуть, Андрій порадив Денисові пройтися лісом та розглянутись, чи немає поблизу вовчих лігв та лисячих нір.

— Тобі потрібні вони? Як знайдеш, то що робитимеш? У вовків можуть бути виводки, вони знаєш які тоді злі?

— Коли збирали сушняк, не напали ж на нас.

— Бо не чіпали їх. А зачепимо чи навіть випадково натрапимо на лігво — буде біда. Нехай із дідом та з його рушницею прийдемо колись і пополюємо.

Андрій не став наполягати. *

А пізнього вечора, тоді як геть стемніло вже і вони встигли попорати та пов'язати біля конов'язі коней у загорожі, натоплена з дня хижка зустріла їх приємним теплом і затишком. Спати було ще рано, тож повечеряли при каганці й поцікавилися в діда Уласа, як це татари могли обійти позатамтої осені Українську лінію і так далеко проникнути непоміченими — аж у Копилишин яр?

— Не вперше ходять у нашу землю, тому й проникли так далеко непомічені.

— Їх багацько було чи тільки ті, що грабували наше село?

— Що ви, татари такими малими загонами не ходять. То вже тоді, як проникли в безпечну зону, розпорошуються і йдуть по всій окрузі. Кожен привідця облюбовує для себе село чи й кілька сіл і робить своє чорне діло, доки не вдовольнить хижих, мов у звіра, намірів. Пограбувавши села, вони знову збираються докупити і норовлять зникнути в степу, доки у нас збереться погоня.

— Ті, що проти них вийшов мій тато, кажуть, не встигли вийти до своїх і з'єднатися з ними. Наша сотня потяла їх.

— Не всіх, Дениску. Багатьом пощастило втекти. А чи порятувалися зовсім, не знаю. Їх таки перехопила сторожа під Переволочною, де вони мали намір переправитися через Дніпро і добратися правим берегом до Криму. Була велика січа, і полягло в тій січі татарви немало.

— Отже, вони правим берегом і проникли сюди?

— Мабуть, що так.

— А що ж правобережний люд? Чому дозволяє?

— Який люд? Не лише до Переволочної — до самого Чигирина, вважай, немає його там. Після тривалих війн між лівобічними та правобічними гетьманами, між турками, що підтримували правобічних гетьманів, і між московитами, що підтримували лівобічних, пустеля там лишилася. Люди втекли, принаймні ті, що не згоріли в полум'ї воєнних пожеж, на лівий берег Дніпра, переважно в Слобожанщину. Ординцям немає чого брати там, а пересуватися після того, як і Січ зруйнували, можуть вільно. Отож і зачастили тепер на лівий берег, хоч пробираються до нас, обходячи Українську лінію, правим берегом Дніпра.

— А там, де була Січ, нікого зараз немає?

— А хто там може бути?

— Ну, хоча б і ті, що руйнували її.

— Вони там не всиділи б. То тільки запорожці могли сидіти на кордоні із ординцями і не боятися ординців.

Андрій ожвавився і якимось зверхньо подивився на Дениска.

— Розкажіть, діду, про Запороги. Ви ж були там.

— Був, дітки, був. До якогось часу утаємничував те, в усякім разі менш за все патякав, що належав до запорожців, які стояли на боці Мазепи, нині ж не бачу в тім потреби. Старий я вже, щоб остерегатися. Та й не стало найлютішого ворога запорожців — царя Петра.

— Як же сталося, що Січ зруйнували? Чому зруйнували?

— Е-е, чому... Коли б так просто було пояснити оте "чому". А знати вам треба. Виростете — самі поміркуєте та й дітям, онукам розкажете. Я, як казав уже, був на Січі, і саме тоді, як руйнували її. А пояснити, чому так сталося, що нас здолали, до цього часу не можу. Бо не тільки про Січ йдеться, про всю Україну. Мабуть, тому, дітки, стала вона полем кривди і грабунку, джерелом поживи для недругів, що відтоді, як утратили ми свою державу, утратили і єдність. Не про громаду стали дбати, а всяк про себе. Нехай вихрест Маркович пішов на ганьбу і святотатство, зрадивши братерству нашому, землі і народові. Був серед тих, що мали боронити Батурина, а побачив, що недобрим пахне, і згадав, що він таки гебрей, хоч і вихрещений: мало того, що сам перекинувся на бік Меншикова, — показав московитам таємний хід до Батурина і тим вирішив долю як оборонців фортеці, так і мешканців Мазепиної столиці. Московити вирізали їх геть усіх — і малих, і старих, не кажучи вже про козаків. Він, кажу, був і залишився чужинцем. А чому полковник Галаган вчинив те саме, коли підійшов разом із мо-

сковитами до Січі? Адже він нашого роду-племені, більше того, колишній січовик?

— Він теж показав ляз?

— Не тільки показав — обманув запорожців, запевнив, що прибув із своїми козаками, аби посилити залогу і боронити з нею Січ. Насправді ж за спиною в себе мав каральні полки московитів.

— І йому так легко повірили?

— Легко чи нелегко, а повірили. Бо не так просто було на той час визначитися, хто свій, а хто чужий. Московитам не повірили б, з московитами стали б на прю, а своєму чого ж не повірити? Тим більше що знали: Галаган став разом із полком своїм на бік Мазепи, а з Мазепою подався в табір шведів. Звідки їм, тим, що сиділи в Січі, було знати, що Галаган за якийсь тиждень встиг передумати й відійти від Мазепи, перекинутися на бік московитів.

— А в Січі багато було запорожців?

— В тім то й ба, що обмаль, та й ті або старі, або покалічені.

— А решта... Решта ж де була? В поході?

— З Мазепою, лаштувалися до бою й не відали, що московити ще до того, як почався він під Полтавою, послали каральний загін, а з ним і Галагана з полком — громити Січ.

— Хитро зробили.

— Чого-чого, а хитрості їм не бракує. Як і нахабства. Чого, думаєте, запорожці стали на бік Мазепи? Бо насолити їм бояри і їхні прислужники так, що терпцю не було вже. Ще за Сірка добряче насолити. Коли ж не стало того славетного лицаря, і зовсім ладні були на голову сісти. Під приводом і без всякого приводу приходили й ставали в запорозьких землях постоем, самі лізли, зазіхаючи на чуже, куди очі не лізуть, і запорожців примушували йти. А уникали під тим чи іншим приводом походу (були ж бо самі по собі, не підлягали московитам), ставали на перепуттях і не пропускали наші ватаги на волость чи переймали їх тоді вже, як поверталися з волості із придбаною у тамтешньої людності живністю. Це чи не найбільше злило нас, бо московити не лише самі не соромилися сваволити на торгових путях, а й братів наших, козаків-гетьманців, примушували чинити те саме й сіяли ворожнечу з-поміж нашого, українського люду. Кошовий Гордієнко — а за його пам'яті свавілля те було для нас, запорожців, петлею на шиї — чоловік гарячий, зненавидів через той розбій не лише царя московського, а й гетьмана Мазепу, бо той таки блазнював перед московитами й аж надто вже ретельно виконував їхні забаганки. Отож, коли обернулося так, що Мазепа круто повернув і подався в ін-

ший бік — до короля шведського Карла, не одразу повірин тому, якийсь час вагався навіть, кого мають підтримати запорожці: Мазепу чи скоропостижно обраного за вказівкою царя Петра іншого гетьмана — Скоропадського. А проте за давнєна ненависть до московитів переважила, бо й козацька рада стала на тому: Мазепа підняв руку на царя за волю України, мають йти до Мазепи.

Коли запорожці прибули до шведського табору, тамтешнім radoшам не було меж. Бо не лише козаки-гетьманці — шведи також знали, хто такі запорожці. Та передчасно раділи. Поки шведи готувалися укупі з козаками до вирішального бою під Полтавою, московити послали чисельний каральний загін на Січ і сталося те, що сталося.

— Ми знали, кажу, — оповідав по тривалій мовчанці дід Улас, — що полковник Галаган був із своїм полком на боці Мазепи, а отже, й на нашому боці, отож повірили йому й відчинили ворота. Коли ж услід за козаками Галагана ринули до Січі московити і почали стинати голови всім, хто потрапляв їм під руку, зрада так приголомшила всіх, що не одразу опам'яталися, а як опам'яталися, годі було думати про захист Матері-Січі, кожен обороняв, коли міг оборонити, сам себе. Мені пощастило вихопитися з тієї кривавиці живим. Московитів, що ставали на путі, потяв випробуванним у січах ударом, а козаки-гетьманці, як зрозумів, лише вдавали, що стинаються, один підказав навіть: “Втікай, доки не пізно”. Я й заходився прокладати собі дорогу до плавнів, а плавнями вибрався й на волю. Ті ж, кому не пощастило вихопитися зі щільного кола московитів, полягли всі до одного, останні, найзавзятіші, — страшною, мученицькою смертю. Поранених тягли до колоди й відрубували на ній голови, бавилися скальпом із довгим козацьким чубом чи з живих здирали шкіру і реготали на тій кривавій оргії реготом, що свідчить більше про безум, аніж про людський глузд. Навіть мертвих не дали похоронити за християнським звичаєм — одних кидали в Дніпро, інших — у вогонь.

— Вони ж християни, діду. Як могли?

— Кажуть, християни. А чи християни, судить самі... Січ, розповідають, доценту була спалена та поруйнована. І що найгірше, звістка про ту кривавицю стала відома запорожцям, що були під Полтавою, ще до початку битви і мала, ясна річ, не ту вагу, що додає сили. Хто знає, чи не вона й допомогла московитам взяти гору над нашою силою. Запорожці не могли вже бути великою підпорою шведам, як і шведи запорожцям.

Вогонь ледь посвічував у печі, біля якої сиділи бесідники,

одначе й при тому світлі видно було: хлопці не лише вражені тим, що почули, — приголомшені.

— Як же він міг, діду?

— Хто?

— Та Галаган. Як міг так підло зрадити своїх?

— Як бачите, міг. Казав же, про себе дбав, тому й перевертнем став. А всі перевертні — продажні шкури і як такі на все здатні.

І знову сумне й тривале мовчання.

— Це ж треба, через одного зрадника таке лихо усьому краю. Січ по тому й не відновилася ж.

— Чом же, відновилася. Тільки не на Хортиці і не на Базавлуці — аж у Прогноях, на татарській, чи більше турецькій, ніж татарській, землі. Запорожці і сіли там кошом. Мабуть, сподіваються — колись настануть ліпші часи, і вони повернуться в рідну землю.

— Коли б то, — перший обізвався Дениско. — Он як легше було б нам, коли б на Запорогах була Січ.

— Правда твоя, набагато легше і надійніше почувалася б волюсть, коли б була Січ. Та поки що маємо надіятись на себе. Не забувайте, ви — козацькі діти. Виростете — станете захисниками краю, землі дідів і прадідів. Сусіди не захистять, а коли й захистять, то велику плату зажадають за те. Таку велику, що не доведи Боже дожити до того. Тож на власну силу, на самих себе надійтеся, хлоп'ята. А щоб надія та була певна, треба... Підкажіть мені, що треба?

— Бути вірними землі своїй і люду.

— Так, це чи не найголовніше. А ще чого вимагається від козака?

— Уміння володіти шаблею.

— Саме так: гострого розуму і уміння. А щоб набути їх, козацьку науку маєте пройти і засвоїти її досконало. Чи згодні брати її від мене?

— О так! Самі ж хвалилися: відбилися від московитів, що ставали вам на путі, повергли випробуванним у січах ударом. Ось і навчіть нас тієї штуки.

— Навчу. Та знайте: не тільки козак має навчитися володіти шаблею та списом, умінню правити конем у бою, коня теж треба вчити слухатися козакового повеління. Не лише слово-наказ має розуміти він — доторк руки, ноги також, як і найрізноманітніші відтінки свисту. Подали знак — і він має бігти до вас, подали другий — залагти і нишкнути, доки не надійде інше повеління. А трапилось так, що відбився з якоїсь причини ваш кінь, подаєте тільки йому відомий свист — і буде тут як тут.

— Тож треба б зараз уже мати нам коней-неуків. Випасаючи й навчали б.

— Будуть. У Підпригори он скільки їх, необ'їжджених дволіток.

— Так то ж у Підпригори.

— Не біда. Були б навчені, може статися, що будуть колись і вашими.

IV

А виборного козака Саливона Підпригору обсідали тим часом інші клопоти — і такі, що не раз змушений був заносити руку й чухати потилицю. Тут треба сіяти — клин під весняний засів немалий, і, хоч біля того клину ходитимуть підсусідки, йому, Саливонові, теж вистачає турбот, а з Кременчука надійшли такі вісті, що сказитися можна: є нібито певні чутки — татарва знову готується до походу, за цим разом не окремими алаями, а всією ордою. Отож мусить сіяти хліб і дбати, аби усе було готове до походу — і коні, і з'їжа для них, харч для себе, підпомічників, а надто підпомічники. За тими клопотами господар тривалий час не міг навідатися на пасовисько. Проте саме приготування до походу привело його врешті-решт і до діда Уласа та його підпасичів.

Здалеку нагледів: підлітки зійшлися на герць, мов півні, скубуються, а старий то присідає і доглядається, як ті стинаються, то підводиться і стає між них, велить розійтися на певну відстань і знову сходитись. Що то хлоп'ячі літа. Он як завзято б'ються. Не лише про повинність свою забули — пасти коней, геть від усього світу відсторонилися, не помічають навіть, що наближається господар. Тоді аж завважили його і вгамували войовничий запал, як почули кінський храп.

— Що, Уласе, молодиків вишколюєш?

— Таж просять. Козацькі діти, не можуть без того. Сплять і бачать себе козаками. А який же то козак, коли не знає лицарської штуки.

— Діло кажеш. Живемо не в ліпші часи, кожен має бути готовий боронити себе і рід свій, землю свою. А молоді тим паче. Як тут мої коні? Розім'ялися вже після тривалого стояння в конюшнях?

— Аякже. Тут є де погуляти.

— Приїхав ось із товариством відібрати кращих для походу.

— Що, знову лихо?

— Знову. Є певні вісті: татари готуються всією ордою. А куди ж їм і йти, як не до нас.

— Ото заповзялися, кляті.

Відловлювали вибраних Підпригорою гриванів усі: і сам господар, і його підпомічники, і, звичайно ж, пастухи на чолі з дідом Уласом. Підпасичі, щоправда, тільки наганяли, арканили й надівали на кожного відловленого огира вуздечку та в'язали до загнuzданих уже дорослі. А спіймати треба було немало. Шістьох тільки під сідло, не менше і в обоз.

Коли упоралися з тим, дід Улас не втримався, поцікавився як козак у козака:

— Коли ж вирушаєте, Саливоне?

— Скажуть. Поки що велено бути наготові: вози — полагоджені, змашчені, харч — упакована, мушкети — вивірені, коні — засідлані. Ну, а шабля в козака зажди при боці.

Старий повагався мить і потім уже:

— У мене є до тебе прохання, козаче.

— Кажі.

— Бачу, прихильно ставишся до вишколу моїх підпасичів. То, може, дозволиш обрати кожному з них молодих огирів і навчати їх потрібної в бою штуки.

— Чом ні? Хай навчають, коли зугарні робити те.

— А я ж для чого тут? Під моїм наглядом усе те робитимуть, а мені, сподіваюсь, віриш.

— Звичайно. Буду тільки вдячний за вишкіл, при нагоді й винагороджу, коли пересвідчусь, що зробили діло.

— Спасибі.

Дід повагався і вже тоді, як осилив своє вагання, мовив:

— Коли ти такий добрий нині, Саливоне, і маєш намір віддячувати нам, то, може, віддячиш наперед?

Підпригора явно не сподівався почути таке і тому подивовано вирячився. Так подивовано, що колишньому запорожцеві здалося: розгнівав господаря.

— Я не збираюсь наполягати. Коли моє невлад, то я можу зі своїм і назад.

— Чого назад? — подобрішав Підпригора. — Кажі, коли вже почав.

— Щоб навчати хлопців умінню володіти шаблею в бою, потрібні справжні шаблі. А їх у них немає. Може, ти дозволив би скористатися своїми, бодай на час?

— Ти певен, що вони можуть уже битися на шаблях?

— Певен не певен — хай навчаються.

— Рано, Уласе. Малі ще, покалічаться. Пороби дерев'яні шаблі, нехай ними й вимахують, набуваючи навичок.

— Воля твоя. Тільки ж на несправжніх шаблях і поєдинок видаватиметься несправжнім.

Що татари готувалися до походу і саме на Україну, в тому не було сумніву: постійно присутні там вивідники (як гетьманські, так і московські) доповідали особно, проте одне і те ж. А чому вони не пішли тієї весни, того ані вивідники, ані хтось інший не міг пояснити. Зате догадок не бракувало. Одні запевняли: це турецький султан втрутився і повелів ханові не дратувати московитів і не давати Московії приводу починати війну проти Високого Порога; у султана свої наміри — у Польщі безкоролів'я, має скористатися тим. Інші, розговорившись у шинку, бились об заклад, що татарське вторгнення не відбулося через січовиків. Татари повелівали їм іти в похід купно з ордою (адже хан прихистив їх по вигнанню із Запорогів у межах своєї землі, мусили бути вдячні за те), а січовики затялися: на свій люд не підуть. Та зятість і стала татарам поперек дороги. Бо ханові доповіли такі ж, як і всюди, вивідники: козаки неспроста відмовляються виступати на боці Татаристану, вони намислили перекинутися в лави ворогів його, таких же гяурів, як і самі. Хан, може, й не повірив би своїм вивідникам, адже Московія он як жорстоко повелася з козаками за те, що стали на бік повсталого супроти неї Мазепа. Та як міг не вірити, коли затялися і в похід таки не хочуть іти.

— Пан має слухність, — подав голос один із застільників, що цмулили пиво по сусідству із сперечальниками. — Я також чув, і від певних людей: січовики, що сидять нині на Прогної, вдалися до московитів із чолобитною, просять, аби дозволили їм повернутися на Базавлук.

— Чи то ж можливо? — обернулися до нього ті, кому хотілося бачити, хто це з сусідів подав голос.

— А чом би й ні?

— Не так жорстоко карала Московія тих, що були під час заворушення на Січі, щоб простити втікачам. Адже покарані каралися всього лиш за те, що вони запорожці, а ці, що хочуть повернутися, крім усього, були з Гордієнком і, отже, з Мазепою. То ж різниця, прошу товариство, і неабияка.

— Часи міняються, братове, міняється й думка в тих, що вершать нашими долями. Карали за деспота з деспотів і ласого з усіх ласих на чуже царя Петра, помилування ж просять у цариці, якій за нинішніх часів шаблі козацькі он як потрібні.

— Коли б те справді сталося. Уявляю, як ведеться їм там, братам-запорожцям. Одне — живуть хай і не на чужій, все ж підвладній татарам землі, а друге — мають коритися тим

татарам, з якими вони всі двісті літ були ворогами. І якими ворогами, товариство!

— А так. Покійний кошовий Січі Сірко, мабуть, не раз у труні перевернувся, коли довідався, до чого дожилося Січ.

— Кошовий Сірко був тямковитим чоловіком, товариство, він і на тім світі бачить і знає: не Січ завинила в тому, що січовики вдалися до ласки татарських ханів і стали під їхню руку.

— Підтримали ж Мазепу.

— А могли б підтримати царя? Ви те хотіли сказати?

— Вгамуйтеся, — подав голос козак, що стояв біля шинквасу. — Знайшли чим забавлятися — пошуками істини. Істина, як мовили латиняни, в вині. Отож пийте, доки п'ється.

Козаки обернулися на той голос.

— Пане сотнику! Ви?

— А то ж яка манія.

Той, що першим пізнав сотника Кременчуцької сотні у звичайних козацьких шатах, хотів було поцікавитися, чому він вирядився так, та смикнув: видно, є така потреба, — і посунувся на лаві.

— Сідайте, коли ласка, до нашого гурту.

Сотник не відмовився. І вже тоді, як посмакував пивом, запитав:

— То чому це товариство заговорило про Січ? Печалиться її долею?

— Ходять чутки, ніби запорожці вдалися до цариці з чолобитною, просять, аби дозволила їм повернутися на Базавлук.

— Вогню без диму не буває. Коли ходять такі чутки, значить, зродилися вони не на порожньому місці. Та чому вас турбує саме доля Січі? Погано живеться в Гетьманщині?

— Хвалити Бога, нічого.

— А я чую вашу бесіду й думаю собі: не інакше як радіють з того, що буде Січ, а отже, буде куди втікати.

— Таке скажете, пане сотнику.

— Чого ж це — таке? Хіба не до того йдеться?

— Хай Бог милує.

— І я кажу: хай Бог милує. Та чи помилує за цим разом — ось заковика. Не чули хіба, пан гетьман тяжко захворів.

— Чули, як не чути.

— А про те, що цариця не дозволила правити Україною на час його хвороби козацькій старшині, знаєте?

— Так то ж на час хвороби.

— А по-моєму, назавжди. Самі поміркуйте, коли б на час, то чи вручали б владу над усією Україною резидентові? Хіба

біля гетьмана немає старшини, яка давала б лад поспільству? Це ж всього лиш хвороба.

— Гетьман Апостол старий уже; цариця, мабуть, не вірить, що може ще скористатися його послугами.

— Ото ж бо і є. І не вірить, і не хоче користуватися, братове. А коли так, надії на обрання нового гетьмана, коли Апостол, крий Боже, відійде від нас, вважай, немає. Добре, як чутки про повернення січовиків стануть реалією. З тією реалією ми ще постоїмо за себе.

Козаки цідили з кухлів пиво і відмовчувалися.

VI

Січневі вітри 1734 року принесли з полуночі не лише люті морози та заметілі, а й вісті-осмоту: помер розбитий паралічем гетьман України Данило Апостол. Через бездоріжжя, що настає зимової пори, вісті ті могли й не поширитися за межі гетьманської резиденції. Та надто вже печальні вони були, щоб згаснути на околицях Глухова. Навіть бездоріжжя не стало їм на перепутті.

Такі, як ця, втрати неминуче зроджують страх: як же воно буде тепер? — і навертають людські помисли до того, що було. А було ж таке, що ліпше б не згадувати, аби не накликати нової біди. Хоч українське поспільство в масі своїй і не підтримало надто обережного в помислах і діяннях гетьмана Мазепи, саме йому, поспільству, довелося розплачуватися за ті наміри, як і за діяння. Московитам мало було того, що помстилися як хотіли і як дозволяло їм їхнє розперезане в дикій люті сумління над Мазепиними вільними і невільними однодумцями, помщалися і на мирному, ні в чому не повинному людові. Заполонили Україну московським військом і вимагали від міщан та селян утримувати його; як всякі завойовники, брали все, що потрапляло під руку, і чи не найбільше збиткувалися над самим людом — одних правили на війну, інших — на спорудження фортець у щойно завойованих землях, на каналні роботи, де вони гинули мало не наполовину, а ті, що поверталися, поверталися каліками.

Цар не вдовольнився тим, що геть обкарнав владу обраного по Мазепі гетьмана Скоропадського. Аби не сталося чогось такого, на що зважився Мазепа, переніс гетьманську резиденцію з Батурина у Глухів, ближче до свого кордону, і розквартирував там два гусарські полки, які на випадок тривоги могли б вчинити волю резидента і заарештувати гетьмана та причетних до змови старшин. Він немовби тішився з того, що має над Україною необмежену владу, і

особисто визначав, кому з його генералів і який саме обирати на Україні уряд. Навіть на місце полковників в українських полках нерідко призначалися або московити, або серби, або ще якісь прибуди.

Хто-хто, а старшини розуміли: гетьманська булава Івана Скоропадського нічого не варта. Усе вирішував цар і його резиденти. А те не обіцяло добра, по суті, припахувало пагубою. Мало того, що серед московитів відшукалися пролази, котрі правдами і неправдами, а здебільше за хабарі, почали отримувати на Україні уряди, безпорадність гетьмана, його цілковита залежність від царя згубно позначилися і на українському поспільстві: воно уподібнювалося московським пролазам і стало домагатися як високих, так і нижчих (аж до найнижчих) урядів у московський спосіб — за допомогою хабарів, доносів, обмовлень.

Ті переміни зродили нову хвилю здирства та беззаконня. Відсутність своєї держави стала причиною упадку й духовності. В узаконені тисячоліттями звичаї українського народу, а надто в освячене Богом і людьми подружнє життя почала проникати чужа сила і руйнація. Офіцери викрадали гарних собою дівчат і робили їх своїми наложницями, солдати не відставали від офіцерів. По селах і містах з'явилися покритки, які, згораючи з сорому і боячись Божої кари, нерідко впадали у відчай і накладали на себе руки.

За них ніхто не міг заступитися, навіть батьки. Будучи заляканими тими карами, що постигли прибічників Мазепи, затавровані в волі тих же московитів ім'ям мазепинців, вони не зважувалися оскаржувати безчинства чужинців, а коли й оскаржували, не знаходили підтримки в суді, бо й суд уже був не судом, а осудовиськом: одні з судейських боялися порушувати супроти московитів судову справу, іншим треба було щедро покласти на руку.

Даремно гетьман Скоропадський слізно просив царя Петра захистити його людність від безчинства резидента і його посіпак. Цар вислухав те слізне прохання і вчинив навпаки. Не встиг гетьман повернутися з Петербурга на Україну, як там читався уже на людях царський указ, яким недвозначно стверджувалося: в усіх кривдах, що чиняться на Україні над козаками і посполитими, винна козацька старшина. Це вона неспроможна навести лад серед тих, що збирають податі, це з її ласки в судах процвітає хабарництво, панує сваволя; хто, як не старшина, посягає на козацькі землі, обертаючи й самих козаків на своїх підданців!

Аби ні в кого не виникало сумнівів, що це не так, наводилися й приклади.

“Малоросійська колегія, — запевняли ті, на кого покладалася повинність ознайомити поспільство з царським указом, — покликана захистити малоросійську людність від свавілля. Віднині скарги, що надходитимуть від простолюдинів, розглядатимуться колегією, а вже потім будуть передаватися в сенат”.

Та царева неправда і видима зневага до особи гетьмана так вразила Скоропадського, що він захворів і відійшов невдовзі в інший світ.

По його смерті гетьмана тривалий час не обирали. Коли ж козацька старшина зважилася нагадати про потребу таких виборів, цар дав знати, що їх не буде. А для певності підпорядкував Малоросійську колегію сенату і тим самим зробив Україну звичайною московською провінцією. Податків так побільшало, а постої російських військ на Україні стали таким лихом для поспільства, що воно без царських указів розібралося: втрата своєї влади була втратою не тільки свободи. Почалося розтління свідомості в донедавна змонолічному старожитніми звичаями поспільстві, а те розтління не могло не зродити найгіршого — втрати відчуття громадянства, як і національної єдності.

Та Всевишній, видно, не зовсім відвернувся від України. Невдовзі по тому указі помер цар Петро. Московією стали правити інші, а крім того, не на її користь склалися події в Польщі, Молдавії, схоже було, що ось-ось дійде до війни з Туреччиною, і нові московські правителі, до того ж противники політики свого грізного попередника — Петра, втямили: їм не обійтися без козацького війська, — і круто повернули у своєму ставленні до України. Призначеного Петром Першим резидента Вельямінова було відкликано і віддано до суду, Малоросійську колегію розпущено, старшину ж, що була зіслана в різні роки у сибірські забісся, повернуто на Україну, і що найголовніше — дозволено обрати гетьмана.

Отоді й об'явився на українському обрії миргородський полковник Данило Апостол, але уже в іншій іпостасі — гетьман України. Московитів він задовольняв тим, що не раз виступав на їхньому боці і відзначився в битвах як тямущий полководець, українську людність задовольняв прихильністю до тих звичаїв і законів, що їх освятили своєю кров'ю козаки Наливайка і Сагайдачного, Сулими і Павлюка, Богдана Хмельницького і Максима Кривоноса, Сірка і Богуна. Обережний він був як гетьман, може, аж надто обережний, зате ніхто не скаже, що не обстоював козацьких вольностей, що бодай десь чи в чомусь забруднив руки. Звільна, однак неухильно ослаблював він втручання московських резидентів

в українські справи і тим уже повертав поспільству людяніші закони і звичаї.

Що ж буде тепер, коли не стало гетьмана Апостола? Кого оберуть і чи оберуть взагалі? Править Московією прихильниця заведених Петром, її дядьком, порядків — Анна Іванівна. Зважить вона на те, що погрози з боку Туреччини є і, отже, є потреба в козацькому війську, чи не зважить і знову скрутить українське поспільство в баранячий ріг?

Цим переймався й печалився кожен гонець, що гнав коня від міста до міста, це стало тривожною мислю й усіх тих, до кого доходили вісті про смерть гетьмана Апостола.

Сотника Кременчуцької сотні Лавріна Чуба застукали ті вісті за святковим столом і в іншому, ніж минулої осені, товаристві — писаря Олекси Нечмихала, городского отамана Івана Засядька, кількох виборних.

— Ось і маємо, братове, те, чого найменше хотілося б мати, — вирік котрийсь із застільників. — Услід за гетьманом можемо попроситися і з Гетьманщиною.

— Гадаєте, знову вчинять так, як за Петра Кривавого?

— Близькі до цариці люди запевняють: злим духом дихає на наше поспільство, першою-ліпшою нагодою може скористатися, щоб завести на Україні порядки свого дядька.

— Нащо ж тоді запорожців покликала? Дала їм місце на Підпільній, колишні землі та вольності. Ба навіть зобов'язалася платити чималі кошти за службу.

— Це справді заковика, — подав голос і Підпригора. — Коли лихим духом дихає на все, чого домігся Апостол і що є хай і якимись, все ж вольностями, то нащо прийняла запорожців, вигнаних із Січі не кимось іншим, таки ж її дядьком?

Козаки запихкали люльками, силкувалися пояснити якось оте “чому” і так засперечалися, що сотник Чуб, яко господар, змушений був мирити їх.

— Бувалі козаки, — мовив розсудливо, — а дивуетесь з того, що лежить на поверхні і видиме всякому. Невже не тямите: заходить на війну з Туреччиною. На чиєму боці виступлять козаки-запорожці, перебуваючи в турецькій землі?

— На турецькому, ясна річ.

— А коли поселяться на нашій, козацькій, землі, чию руку триматимуть? Ото ж бо: царицину. Вона хоч і жінка, а тямить: дядько дядьком, а діло ділом. Сім тисяч шабель — то не якась там абищия.

— Усі чотирнадцять, пане сотнику. Бо не тільки свою силу збільшить на сім тисяч, а й турецьку зменшить на стільки ж.

— Діло кажеш, Олексо.

— А коли діло, то давайте вип'ємо ще по одній. Чого передчасно чухати чуби? Щасливі мислі не всіх і не завжди відвідують.

— Війна, по-твоєму, щаслива думка?

— До неї ж тільки йдеться.

— А коли йдеться, то не минеться.

Вони таки випили, однак не одмінили по тому розмови. Одні всього лиш висловлювали догадки, де і з якого приводу може початися війна, інші, не вагаючись, казали: у Молдові. Молдовські господарі знову не миряться із турками. Коли той розбрат дійде до крайніх меж, Московія не промине можливості прибрати й Молдову до своїх рук. Вона полюбить вдавати з себе захисницю скривджених, та потім не випускає вже захищених із своїх обіймів. Прутський похід хіба про щось інше свідчив?

— Чи нам звикати до походів?

— Не звикати, — хмурився Підпригора, — та радості в тім мало. Одне, що самі підемо класти голови, а друге — знову давай коней, волів, давай хліб і до хліба не тільки на своє, а й на московське військо. А ще ж може обернутися так, що не ми підемо до турків, а турки прийдуть до нас.

— І що найбільше гнітить, товариство, то це наслідки походу. Ну що ми, козаки, і що Україна матиме з нього?

— Може ж, випхнемо турка з Причорномор'я, а татар заженемо за Перекоп, все ж полегша буде.

— Не так міцно сидять вони, хоча б і турки, щоб випхати. За Прутського походу сунулися, бач, та й поламали зуби.

— Раз на раз не випадає, товариство, — сотник ожвавився й окинув присутніх утаємниченим оком. — Ті що готуються до війни, гадаю, більше за нас знають: є нагода випхати турків із Причорномор'я чи немає. Я про інше подумав, слухаючи вас. Нарікаєте, що збідніємо, що багато хто складає там, у січі, голову, що не матимемо, зрештою, вигоди з такої, як ця, війни. А по-моєму, дещо й матимемо.

— Окрім згуби, пане сотнику, нічого.

— Ну чому ж? Завважте, доки є загроза війни, доти уряд московський і оглядається, тиснути на наші вольності чи не тиснути, позбавляти нас до решти козацьких вольностей чи не позбавляти?

— Маєте рацію, але... що ж це виходить? Коли випхнемо турків із Причорномор'я, а татар примусимо сидіти тихомирно за Перекопом, втратимо і ті куці вольності, що маємо?

— Втратимо, пане Іване.

За столом запала мертва тиша. Городовий отаман не знав, що сказати сотникові, всі інші застільники дивилися то на

одного, то на другого очима, в яких неважко було прочитати: вони вірять тому, що вирік сотник, і неабияк налякані тією вірою.

— Це до такого договорилися, чесне товариство, — перший опам'ятався і подав голос Олекса Нечмихало, — що й пити немає за що.

— Пити є за що, пане Олексо.

— Не за здоров'я ж цариці Анни Іванівни пропонуєш підняти келихи?

— Ні, за неї хай чорти в пеклі п'ють, вона їм рідніша. Вип'ємо, чесне товариство, за упокій душі гетьмана Данила Апостола. Нарікали ми на нього, що вельми обережний був у стосунках із Московією, а даремно нарікали. Він, хай і обережно, все ж робив добре діло для України. Царство небесне йому!

— Царство небесне.

VII

Наступна весна знову застала Дениса, як і Андрія, на пасовиську, тільки тепер уже випасали коней без діда Уласа. Ще восени занедужав він, пораючись біля коней, та й не здолав уже тієї недуги, відійшов у інший світ. З кіньми без нього могли упоратися, а з вишколом козацьким гірше було. Єдине, чого навчив їх старий, битися на шаблях і правити конем, коли тебе звідусіль обступає ворог. А ще ж треба уміти стріляти з лука, з мушкета, ще є така разюча зброя, як спис, ним теж треба уміти разити ворога — і того, що втікає, і того, що йде на тебе чвалом. То ж не так просто, мабуть, як не просто сховатися на скаку в коня під черевом і знову з'явитися, коли треба постати перед ворогом, заповзятим і непоступливим.

Денисові уже вісімнадцять літ. Виріс, змужнів, поширшав у плечах. Андрій — той щуплий, не слабосилий, щоправда, жиливий і ростом не відстав від Дениса, а все ж Денис виглядає мужнішим і дорослішим.

— Ти, Андрію, мастак на вигадки, підкажи, чим сьогодні збагатимо свій вишкіл.

— Гадаю, тим, що й учора, — відпрацьовуватимемо влучність попадання з лука.

— Набридло.

— То, може, виріжемо в яру списи і повчимося володіти списом? Один в одного не кидатимемо, ясна річ, кидатимемо у фігуру.

— А де її взяти, ту фігуру? Битимемося, мабуть, на шаблях.

Сходилися надовго і рубалися з серцем, хоч і дерев'яними шаблями. А вразити Андрія Денис так і не зміг. Це злило хлопця, і так дуже, що, здавалось, уразив би й посправжньому, коли б вишукалася така можливість.

Андрій, стомившись, хотів вже зупинити товариша: не гарчуй, мовляв, — та тієї миті не тільки він, Денис також завважив козака, який простував до них із Копилишиного яру, і обидва вони, не змовляючись, опустили шаблі.

— Дожилися козаки, — заговорив той, зближаючись, — на дерев'яних шаблях стинаються. З яких це пір і чому так зубожіли?

Хлопці — ні пари з уст. Чи то дивувалися появі незнайомого, чи присоромлені були тим, що їх, он яких здорових, бачить із дерев'яними шаблями запорожець.

— Чого ж мовчите, ніби в рот води набрали? Питаю, де ваші справжні шаблі?

— Куються, пане козаче, — спромігся на слово Андрій, Денис же усе ще не міг спам'ятатися: йому здавалось, що він бачив уже цього козака. Але де, коли?

Може, й пригадав би, та запорожець не лишив часу на роздуми.

— Ясно, — мовив стомлено і сів перед хлопцями. — Не розжилися ще, не придбали. А коней, — показав на луки, — он скільки. Чужі, мабуть?

— Чужі.

— Чий ж це?

— Козака Підпригори.

— Саливона? Еге, та нашим гетьманцям не так уже й кепсько живеться. А ви наймитуйте в нього?

— Чаймитуємо.

— Чий ж будете?

Андрій загаявся, не знав, видно, як назватися, і Денис відрекомендувався першим:

— Я Олексія Сагури, може, знали, син. А він...

— Чому це... "може, знав"? Його немає вже?

— Немає. Пішов від плуга на татар, що йшли від яру на село, та й склав у нерівній січі з ними голову.

— Шкода. Славний козак був. Ти сказав: у нерівній січі. Так мало козаків було з ним?

— Лиш ті, що працювали на полі.

— То це у вас, значить, скоїлося. Чував, чував... Ну, а ти ж чий будеш? — вдався до Андрія.

— Матвія Маківки син. Батька мого ви могли й не знати, татари полонили його тоді ще, як мені п'ятий рік ішов, та й досі там, коли живий. А діда, може, й знали.

— Хто ж він, твій дід?

- Улас Маківка.
- Маківка? Улас? Як же, знаю. То він тут проживає.
- Проживав, пане козаچه. Тепер немає. Помер цієї зими.
- Жаль. Он скількох немає вже. Через те ви й без шабель, що сироти. А що ж Підпригора? Ні кує ні меле?
- Сказав, рано ще. Коли навчимося битися на дерев'яних, тоді може дати в руки й справжні.
- То куди ж він дивиться, бісів син? Ви ж шаблюєтесь на славу!

Хлопці переглянулися й відчули себе ніяково. Чого це запорожець заповзвся вихваляти їх? Кепкує чи справді вбачає у їхньому шаблюванні вправність?

— Я сьогодні ж буду в Саливона і нагадаю йому про його повинність. Найняв сиріт, то зобов'язаний дбати і про їхній вишкіл. А то ж як! Козаки ростуть, а козаки Україні ось як, — черкнув себе ребром долоні по горлу, — потрібні. Господарством захопився і більше ні про що не думає. О часи пішли! О люди!

Підвівся, побажав хлопцям рости великими та дужими й рушив у тому напрямі, де село.

- Хто це? — поцікавився Андрій...
- Запорожець, хіба не бачиш.
- Бачу, але чому він усіх знає?
- Мабуть, з тутешніх, бо я його вже бачив десь.
- Де ти міг бачити, коли запорожці тільки-но повернулися з тривалого вигнання.
- А все ж десь бачив.

VIII

Випадково здибаний пастухами запорожець, як виявилось потім, не кидав слів на вітер. Прибувши якогось дня на павовисько, Саливон Підпригора спершу вилаяв наймитів за те, що посміли скаржитись на нього першому стрічному, зрештою захотів побачити, як вони шаблюються.

— Ми не скаржилися, — почав було виправдуватися Андрій, та Денис вчасно смикнув його за рукав: не треба, не бачиш хіба, господар лише для годиться гнівається; він дав слово запорожцеві пожертвувати двома шаблями зі своєї зброярні й винагородити ними молодиків, отож від обіцянки не відступить уже.

Аби Підпригора не завважив того застереження, поспішив запитати:

— У кіннім строю хотіли б побачити, дядьку Саливоне, наше шаблювання чи в пішім?

— Спершу в пішім. У кіннім потім.

За цим разом молодики не домовлялися між собою, хто нападатиме, а хто захищатиметься. Робили так, як склалося: коли в Андрія вишукувалася можливість нападати, нападав Андрій, коли в Дениса — у наступ переходив Денис. Однак Підпригорі, козакові бувалому й досвідченому, не могло не впасти в око: Сагурин син і вправніший, і навальніший. Ба як сміливо напірає на Маківку, як блискавично міняє напрям удару. Не лише Андрій, не всякий досвідчений козак зумів би ухилитися від такого удару.

По обличчю, очах видно було: господар вдоволений шаблюванням молодиків. Не так він світив видом, очима, щоб не бачити: таки вдоволений.

— Непогано, хлопці, непогано. Ану, на, Денисе, мою домаху, а мені дай свою дерев'яну. Покажи, на що ти спроможний у поєдинку зі мною.

Денис розгубився.

— Та ви що, дядьку Саливоне.

— Я не жартую. Бери мою шаблю і сходьмося.

Підпригорова шабля видалася Денисові набагато важчою і навіть довшою. Хлопцеві не вірилося навіть, що він зможе орудувати нею.

— То, може, ви нападайте, а я всього лиш захищатимусь?

— Гарзд.

Якийсь час Підпригора не вельми напосідав на свого наймита, як здавалося збоку, всього лиш грався з ним. Бо таки бачив: Денис не увірував ще, що з ним не жартують, і тому не встиг набути певності й надати своїй правиці твердості. Та ось досвідчений козак почав користуватися несподіваними для молодика вивертами і пересвідчився: вони не були для нього несподіваними. І шаблю встигав підставити, і замахнутися на суперника не барився, до того ж так, що тому треба було забути на мить про свої хитрощі й подбати про оборону.

— Не зле, не зле, Денисе. А що ти скажеш, коли я отак або отак?

Він вертів легкою Денисовою шаблею по-всякому і так швидко, що й зловити її оком годі було. Та Денис встигав і спостерегти кожен рух Підпригорової шаблі, і свою вчасно підставити. Аж згодом десь, коли втомився, почав здавати і дозволив Підпригорі вразити себе раз і вдруге.

— Молодчина, — похвалив його Підпригора.

— Не зовсім, — віддихувався Денис і витирав правицею лоба. Уразили ви мене.

— А ти ж як думав, щоб я, бувалий із бувалих козак, та

не вразив тебе, який тільки навчається шаблюванню? Щоб досягти того, що я можу, треба, Денисе, не один казан козацької каші виїсти. А ти, ще не відаючи, яка вона на смак, он як стинаєшся вже. Зір у тебе чіпкий, молодче. Дуже чіпкий! А то гарна прикмета. Той, із Запорогів, виходить, правду казав.

Помислив — і до Андрія:

— Ну, а ти ж як? Поступаєшся в чомусь Денисові чи не поступаєшся?

— Нехай Денис про те скаже.

— Розумна відповідь. Зважаючи на неї, сьогодні не впробовуватиму тебе в шаблюванні. Відкладемо це діло на інший раз. Бачу, Улас Маківка не марнував часу. Слава і честь йому, покійникові.

Підпригора рушив було до коня, та, пригадавши щось, знову зупинився.

— Шаблі я вам дам, хлопці, тільки не тут і не зараз. Незабаром свято, на яке з'їдуться до мене виборні козаки. Перед ними і вручу вам шаблі. Бо маєте не тільки від нас отримати благословіння на ратне діло, а й нам дати слово, що триматимете ті шаблі міцно, а коли й знімете їх, то тільки на голови ворогів козацтва й України.

IX

Дениса усе ще не полишала думка: що ж то за козак навідав їх з Андрієм на пасовиську? Чому він справді усіх знає? І на Підпригорі он як подіяв. Геть іншим чоловіком став після розмови з запорожцем. І в один, і в другий кінець поривався хлопець думкою — дарма, ніде не міг знайти собі ради.

Та раптом на якійсь із стежок, що ними мандрував Денис по закапелках бувальщини, підстергла і заясніла згадка: стривай, та це ж він наздогнав його, як утікав від татар, і підказав, як уникнути погоні! От їй же Богу він! Що ж за один такий? Чому з'являється тоді, коли конче потрібна поміч?

Став було на думці: треба запитати у Підпригори, той напевно знає, хто навідував його, ба навіть був його гостем.

Ждав слушної нагоди. Коли ж вона підвернулася, геть вивітрила з голови ту його цікавість. То було на обіцяне виборним свято. У нього справді зібралось козацтво, і в його присутності Підпригора так розщедрився, що не лише шаблі вручив, а й козацьке вбрання, пообіцяв узяти кожного з них у підпомічники, коли дійде до походу на ворогів козацтва і України. Чи до розпитів про запорожця було на тому святі,

тим паче що їх не тільки винагороджували, від них вимагали й запрягнути: вручену їм зброю ані за яких обставин не знімуть на свій люд, носитимуть і пам'ятатимуть: її призначення — разити ворогів України і її поспільства.

Геть голова пішла обертом від тієї радості, що зродилася в серці і розпирала груди. Досі стиналися здебільшого в пішім строю, тепер стинатимуться і в кіннім. Хто заборонить, коли й коней треба вишколювати. А ще ж і те узвичаїться віднині: у святкові дні зможуть виходити тепер на герць із іншими козаками свого села. А то не якась там абищиця. То вже буде вища школа досконалості, і даватимуть її такі, як виборний Підпригора.

Чи помітили те інші, і насамперед кривні, — не відають, а самі вони, і Денис, і Андрій, не лише помітили, а й відчули: підросли за останній час. Геть усеньке літо почували себе так: що не день, то твердіше ходять по землі, і що не місяць, то вище дістають неба.

Та свято тим і відрізняється від буднів, а щастя людське тому й іменується щастям, що як одна, так і друга триває недовго. Наші молодики або ж не знали цього, або не хотіли знати. Їм-бо пообіцяли найзаповітніше. Чого мали спускатися з неба на землю й сушити мізки переїнами на гірше, коли прикмет, що йдеться до гіршого, яніякісінських?

А спуститися довелось.

Тоді зайшло вже на осінь. У садах опадало листя, пахло стиглими яблуками, а в небі що не день, то частіше чулася прощальна пісня журавлів. Не встиг Денис засіяти свою єдину ниву озиминою, як покликав Підпригора і велів йому правитися з хурщиками в далеку дорогу — до полкового міста.

— А коні ж як?

— Андрій попасе. Коли треба буде, пошлю когось із хлопчиків у поміч.

Знав, ідуть надовго і правити мають до полкової канцелярії те, що належить їй від сотні, — збіжжя, говяд, городину. І безсоння, і мороки до лиха буде. Та чи міг відмовити після всього Підпригорі?

Посилає з підсудками та з підпомічниками. А це теж багато важить: доручає ж достойну козацького звання повинність. Правитимуться, скажімо, не десь там, поблизу оборонної лінії, — що не день, то далі від неї, отож загрози потрапити татарам до рук немає. Однак Підпригора й таке, мабуть, передбачає: коли нападуть татари, хурщики зможуть достойно зустріти їх і захистити сотенне добро від грабіжників і людоловів. Саме з цієї причини не покладався на те,

що козаки мають шаблі, видав на кожні три хури й по мушкету, а кожному хурщику — і по пістолю.

Не останню вагу має й те, що він, Денис, вперше вирушить у далекий світ, побуває в полковому місті, побачить старшин, можливо, й самого пана обозного. Аякже, усе, що везуть, — везуть для потреб полку. Місто — не якісь там Підгайці, у місті усього набачиться.

Коли заїхали в нього, мусив розчаруватися: див аніякісіньких. Хати як хати, і тини як тини. Ото тільки й одміни, що не всі під соломою та очеретом, є й під гонтою, і всі у садках. А на розглядини був час — воли ледве плуганилися вулицею. Зате, коли добралися до майдану, де мала бути полкова канцелярія, було чому й подивуватися: майдан геть увесь був заставлений возами, а між ними люду як маку на городі, усі застигли, слухають тих, що промовляють із ганку полкової канцелярії.

На майдані не було де стати возами, отож зупинили валку свою на вулиці, що виходила на майдан. Більшість хурщиків, а з ними й Денис, подалися до людського стовписька.

— Що тут коїться? — поцікавився хтось із старших.

— Не заважай, — відмахнулися від нього, — дай дослухати.

З того, що долітало до козаків із Підгайців, не можна було добрати, про що йдеться. Єдине втімили: читався царський указ, і стосувався він земельних наділів. Денис не відчув особливої тривоги: чи в нього так багато її, землі, щоб тривожитися? Пробі, на ті три морги, що лишилися, ніхто вже не посягне. Зате старший із їхньої валки не міг набутися і, як тільки там, на ганку, закінчили читати, одразу й кинувся до обізнаніших.

— То про що мова, товариство?

— Не чув хіба? З новим указом цариці знайомили.

— Вдруге чую, що з указом. А яким?

— Таким, чоловіче, якого бодай би не чути. Козаки, що не мають землі чи мають таку мізерію, яка не може забезпечити їх у поході живністю, як і всім іншим, позбавляються козацького звання й прирівнюються до посполитих, поїхньому, кріпаків.

— О Боже! Оце новина! Саливон, споряджаючи мене, наказував розгледітися та розпитатись у полковій канцелярії, що чувати там, кого пророчать на нового гетьмана. Ось і розпитався. Ось і маєш, пане виборний, новину, буде чим потішити козацтво.

Люди судили та пересуджували почуте, бідкались та чухали чуби, а Денис стояв обіч і не зважувався глянути їм у

вічі. Так тужно було на душі! Це ж не когось там, це таких, як він, як Андрій, стосується. Жарти хіба, був козаком, мав рив про славу, вольную волю, і маєш: посполитий, а по їхньому, московському, кріпак. Кому ж він належатиме? Підпригорі? Так ні ж, Підпригора не пан над ним, Денис Сагура у нього всього лиш наймит. Захоче — служитиме, захоче — ні. Це ті, що продали чи з якоїсь іншої рахуби втратили землю, а живуть у подарованих царями великим панам селах, можуть опинитися в кріпацьких шорах, вони з Андрієм — ні!

Розпитати б когось, добре обізнаного з царициним указом. А кого розпитаєш? Хто зараз скаже, як воно буде? Лишається правитися в своїй Підгайці і потерпати, аж поки не придуть і не скажуть, усе ще вільний ти чи підневільний уже.

Денис полишив-таки козацький гурт, тихо й непомітно попростував до завантажених збіжжям возів і тоді вже, як увівся на одному з них, не втримався, поділився новиною з ними, що не чули її.

І дивувалися хурщики, і сумували укупі з Денисом, прагнули збагнути, звідки таке лихо на їхні голови, а дійти твердої думки так і не змогли. Єдине лишалося: надіятись, що повідане Денисові в гурті розтлумачать там, де розвантажуватимуть хури. Гляди, молодик помиляється, чув дзвін, та не знає, де він.

Одначе помилки не трапилося. Цариця, оповідали обізнані, відповіла на прохання старшини обрати нового гетьмана відмовою. Замість покійного Данила Апостола, царство йому небесне, вводить правління з шести осіб. А то погана прикмета. Чи ті три з козацької старшини щось важитимуть, коли три інші — московити, а перше слово в шестірці теж належить московитові князю Шаховському. Отой указ — чи не перший крок до покріпачення всього козацтва.

З тією тривоگوю й поїхали наші валкові з полкового міста. Була б воля — пустили б коней вскач. Та як пустять, коли у вози запряжені воли, а валку треба охороняти. Змушені плуганитися збоку, попереду чи позаду неї повільною волячою ходою. І день, і другий, і п'ятий отак. Сказитися можна!

Х

Дома Денис, крім матері, нікому не хвалився привезеною з полкового міста новиною. Чому — сам не знав. Сподівався, що вона не дійде до їхніх що не є крайніх, по суті, сусідніх із Запорогами околій? Так її ж і без нього рознесли по селу!

Тоді була вже глибока осінь, пасти коні відпала потреба, і

Денис рідко об'являвся на вулиці, обмолочував у клуні ті набутки, що дала цього літа нива. Доки з тим упорався, зайшло й на зиму.

Якогось дня завітав до нього Андрій.

— Чого це тебе ніде не видно?

— Робота не відпускає. А ти де хотів би бачити мене?

— Хоча б і на вулиці.

— Ніби сам часто буваєш там.

— Не часто, все ж буваю. А це зустрів Підпригору, то й до тебе навідався. Питає, чи станемо цієї зими до коней.

— І що ти на те?

— Сказав, поговорю з тобою.

— Чи не стане це для Підпригори звичкою, коли з року в рік конюхуватимемо в нього?

— Хто його знає.

— Отож і я кажу: хто його знає.

Зустрічі з Підпригорою не уникнули, і те казало вже: господар їхній не соромиться нагадувати про себе, щось переслідує тим нагадуванням, не інакше.

— Про тебе, Андрію, знаю. А ти, Денисе, з усім упорався на полі?

— На полі — з усім. Дома є ще біля чого погріти лоба.

— Ну, домашнє діло — звичнє діло. Може, станете й на цю зиму до коней?

Молодики презирнулися.

— Стати можна було б, та як же з оплатою?

Підпригора звів над переніссям брови.

— Ви про що?

— Діда Уласа немає, а повинність його лишається. Усе те на наші руки ляже. І потім: ми ж уже, пане козаче, не підлітки, може, й на нас та на нашу працю іншим оком слід глянути.

Виборний не обурювався, одначе й подиву не приховував.

— Отак, значить. Винагородив вас шаблями, вивів у козаки, то ви й губу накопили.

Андрій, як і дотепер, відмовчувався, і Денисові знову довелось брати розмову на себе.

— Ми за те вдячні вам, та, бачите, таке пішло... Чи й зуміємо скористатися вашими шаблями.

— Ти про що? Про царицин указ? Так я ж не московський пан, а ви не мої піддані. Чи я платив би вам за працю, коли б той указ дозволяв мені мати вас за своїх підданих?

— Але ж ми й не козаки вже, ми посполиті.

— Опустите, мов утопленики, руки, то й станете ними. Я про що, по-вашому, дбаю, наймаючи вас? Хочу, щоб заробили грошей, придбали одного літа один морг, другого — другий, третього третій та й стали козаками.

— На ті, що мали досі, заробітки навряд чи купимо, пане господарю.

Підпригора крекнув, досадуючи.

— Гаразд. Чого ж ви хочете від мене? Якої платні?

— Ну, якої... Хай те, що платили дідові Уласові, йде тепер на нас із Андрієм. Кажу ж, його повинність ляже тепер на нас. Ну, а за те, що не підлітки...

— Ото й буде за те, що не підлітки, коли поділю платню діда Уласа на двох. На більше не розраховуйте. Теж вигадали. Це й так я переплачую. Ну, та нехай. Не гроші суть важливі, хоч вони з неба й не падають. Важливо, аби ми, козаки, не чужіли через них. Чуєте, що кажу?

— Чуємо, дядьку Саливоне, як не чути. Чи нам, думаєте, хочеться сваритися з вами? Чи, може, коней не шкода. Звикли ж бо до них, не хотілося б передавати на чужі руки...

— Розумію вас, козаки. Добре розумію. Виголошений у полковій канцелярії указ пугою пройшовся по вашій спині. Та зрозумійте й ви мене: коли зчужіємо, не будемо єдині, рано чи пізно постигне та сама доля й нас — спершу виборних, потім і старшин.

Осіння ніч як вік — і на сон вистачає її, і на думання. А думати є про що. Як складеться тепер їхня з матір'ю, з малечою, що при матері, доля? Підпригора каже: "Посполиті — ще не кріпаки; то там, у Московії, примушують посполитий люд відбувати панщину за те лиш, що люд той живе на панській землі, у нас цього немає". Воно ніби й так. Та чи довго тим, які видали один указ, видати й другий — про закріпачення? То ж неволя буде, нічим не ліпша за ту, що її терплять козаки на турецьких каторгах. Та в козаків є все-таки надія на можливе визволення. А яка надія буде у нього, Дениса, у брата, сестер?

"Нас роз'єднують, — не без суму зауважив Підпригора, вислухавши старшого з їхньої валки. — Між нас вбивають клин, хочуть, аби ми чужіли і тим знесилювали себе".

Невже це правда? Невже таке можливе? Адже ми одного роду-племені. Хай не всі виборні і не всі маємо стільки товару, землі, як у виборних, але ж свої люди. Коли доходить до походу, вирушаємо всією сотнею, полком. Хіба то не єдність, не відчуття приналежності до однієї матері — України?

"Маю поговорити з Мариською. Ця тривога й до неї дійшла вже, маю і порадитися з нею, і розрадити якось".

Знав, молодика не личить з'являтися на досвітках самому. Раптом виявиться, що прителепав туди перший. Сміху та кпинів буде. Отож Денис уповільнив, зближаючись із дворіщем тітки Мокрини, ходу, далі й зовсім зупинився, наслукає, чи не чути неподалік гурту таких, як і він, досвітчан?

Ждати випало недовго. Десь обіч, здається, в Зозулиному провулку, обізвалася скрипка, одразу ж подав голос і бубон. Ясно, йдуть музики, з ними й піде до хати.

Коли переступив нарешті поріг, у просторій, як для селянської оселі, кімнаті було небагато молоді, і все парубки. Музик зустріли дружним: “Слава! Є музики — буде й гулянка”, на нього, Дениса, жодної уваги. Отож пройшов нишком на те місце, де сидів минулого разу, зняв із себе свитку й поклав поруч — так, щоб зберігала місце для Марисі.

Вона зайшла в числі тих останніх, що завітали на досвітки. Не поспішала сідати, ждала, доки всядуться ті, що зайшли разом із нею.

Денис захвилювався: а раптом котрась із дівчат підійде й захоче сісти на тому місці, яке тримає для своєї обраниці.

— Марисько! — покликав. — Проходь, сідай. Я тримаю для тебе місце.

Дівчина заясніла видом, однак не довго вагалася, пішла, осміхаючись, на клич.

— Спасибі. Я біля Оксани мала намір сісти, та її Михайло підхопив і посадив коло себе. Для мене чи й вишукалося б тут місце, коли б ти не подбав.

— Чи я міг не подбати?

Мариська усміхнулася приязно й стала добувати принесену з собою роботу. Цього разу не кужіль прихопила — полотно, на якому були вже сліди її мережив.

— Що це буде?

— Вишиванка.

— Собі вишиваєш чи комусь іншому?

Поглянула на Дениса добрими, повитими веселим сяєвом очима й усміхнулася.

— Таки іншому.

— Мені можна доглядатися? Я не бентежитиму тебе, коли буду аж надто вже цікавий? Хочеться знати, як воно у вас, дівчат, виходить отак мудро та гарно.

— Доглядайся, тільки не занадто пильно, бо сторонні завважать і сміятимуться.

— Дарма. Їм не до того зараз. Он музики лаштуються грати, коли не всі, то більшість піде у танок. Сподіваюсь, і ми не втримаємося за цим разом, підемо на коло.

— Ой ні, не зважусь, бо до пуття не вмію танцювати.

— Колись же треба вчитися!

— Повчуся спершу вдома, з Оксаною, а потім, гляди, зважусь танцювати й на людях.

— Ти вдома, з сусідкою навчатимешся, а де ж мені і з ким проходить цей вишкіл? Хіба в Підпригоровій конюшні, з рябою кобилою?

Засміялася втішно, однак незле.

— Мабуть, мені доведеться брати на себе твій вишкіл. Тільки не зараз, добре? Коли вже сама навчуся так, що зможу бути навчителькою.

Вона частенько відривалася від вишивання й поглядала на нього, надто тоді, як цікавилася чимось. Та, коли звела оченята й вимовила оте “добре”, відчув, як у душі зродилося щось чисте й величне, таке до болю миле, дороге, що Денис ледве стримав себе, аби не вигукнути: “Боже, яка вона люба, яка рідна мені! Чи можу казати такій, яка біда переслідує нас із нею, коли не настигла ще, то ось-ось настигне? Ні, ні, тільки не зараз. Нехай потім, нехай колись, але не зараз!”

А досвітки входили тим часом у звичну для них колію. Котрась із дівчат крутила однією рукою веретено, другою сукала нитку, ведучи тим часом приємну (бо усміхалася до парубка) бесіду, котрась вишивала рушник чи, як Марися, сорочку-вишиванку, а хтось із парубків смішив дівчат дотепами чи вибивав закаблуками, коли грали музики. У хаті чулися тоді захожувальні вигуки чи захоплення, дівчата прищяляли роботу й тішилися, як і всі, витівками танцюристів. Коли прочинилися двері й до хати зайшов козак, об стіни бився й виляскував під стелею дружний молодечий регіт. Через той веселий гамір не всі і не одразу завважили, що до хати зайшов невідомий. Денис був чи не перший, хто звернув на нього увагу, й примусив оглянутися й інших.

— Добрий вечір чесному товариству!

— Добрий вечір, — несміливо відповіли дівчата.

— Чи дозволить господиня перегрїтися в її хаті, а досвітчани погуляти на досвітках?

Господиня не перечила, та мали сказати своє слово й парубки.

— Коли добрий чоловік та з добрим наміром, то чого ж.

— Чи козаки бувають недобрими людьми? Такє за ними не водилося та й не водиться.

— То до слова, пане козаче, гуляйте.

Захожий чи то не помічав, чи не хотів помічати Дениса. Зате Денис не зводив з нього очей. І видом, і голосом, і статурою козак нагадував того чоловіка, котрий наздогнав його в дорозі на Кременчук і порадив, як уникнути татарської

стріли. Одначе не зовсім певен, що це він. Той мав хай і зморшкувате, все ж позначене літами обличчя, цей — козак козаком. Стрункий, ставний, моложавий, десь всього за тридцять йому. Та й те, як повів себе серед досвітчан, казало не про щось інше. Надто вже свій, ба навіть безцеремонний був у парубочому товаристві, хоча й не дозволяв собі чогось зайвого.

— А що, козаки, чи не знайдеться у вас чарки для подорожнього? Промерз я, признатися.

— Вибачай, гостю ласкавий, — не забарилися відмовити парубки. — Пити нам на досвітках не дозволяється, ото ж і тебе не зможемо пригостити.

— Хто не дозволяє?

— Батьки.

— Шкода. То, може, в господині знайдеться чарка?

— Не осуди, козаче, та в мене з тієї ж причини горілка не водиться. Господарі цих молодят сказали: “Аби не було спокуси, і в хаті не тримай, інакше не дозволимо дітям збиратися в тебе”.

— Ото яка суворість. Ну, то гуляйте, як досі гуляли, а я, коли дозволите, сяду біля печі, покурю та погріюся заодно.

Запорожець поставив біля печі стільця, добув люльку, набив її тютюном і запалив. Курив мовчки, схоже, що навмисне робив вигляд: не хоче заважати досвітчанам веселитися. Та справжніх веселощів уже не було. Запорожець завважив те і знову нагадав про себе.

— Бачу, сумного вітру заніс я до цієї оселі. Доведеться піти, мабуть.

— Не зважайте, пане козаче, то не через вас.

— Як же не зважати, коли з моєю появою тут змовкли музики, не чути й пісні. Мені, признатися, так хотілося б почути її.

Дівчата тільки переглянулися, хлопці й на жарт не поскупились.

— Яку ж пісню ви хотіли б почути від нас, дядьку?

— А ту, яка до серця тітці, котра горнеться до тебе.

Дівчата засміялися: тій тітці було не більше сімнадцяти. Почулися й кпини, і всі в город того парубка, який хотів посміятися з підстаркуватого козака, та сів, дякуючи дотепній відповіді, в калюжу. Одначе відшукалися й такі, що сприйняли відповідь запорожця за чисту монету.

— Заспівуй, Орисю, — нагадали “тітці”.

— Таке вигадаєте, — відмахнулася дівчина.

— Чого — вигадаєте? Заробила укупі з Якимом, то заспівуй тепер.

— Нехай Яким і заспіває, коли напросився.

— Справді-бо, до чого тут Оріся? — заступилися подруги. — Заспівай, Якиме. Отієї, що Семен із каналу привіз, заспівай.

— А що, я не гордий, — не став комизитися Яким. — Якщо Омелько підтягне, то чого ж...

Парубок, на якого вказав Яким, осміхнувся й промовчав, засвідчивши тим: він згоден.

Якимові не було чим відпиратися, і він, обмінявшись з котримось дотепом, почав пробувати голос.

Стоїть явір над водою,
На воду схилився...

Омелько підтримав його на вищих, ніж у заспівувача, нотах, і полилася тужна, та, що бере за душу, мелодія:

А в козака пригодонька,
Козак зажурився.
Не хилися, явороньку,
Ти ще зелененький.
Не журися, козаченьку,
Ти ще ж молоденький.

Запорожець — сама увага. І про люльку забув, слухаючи парубочий спів. Коли ж пісня повідала йому про загибель козака на чужині, а затим і про його заповіт — посадити в голбах червону калину, з надією, що будуть пташки прилітати, калиноньку їсти, будуть йому приносити з України вісті, — не втримався від похвали:

— Оце пісня! То звідки, кажете, привезли її? З каналу?

— Звідти, добродію.

— Ясно... Спасибі, хлоп'ята. Потішили ви мене. Їй-богу, ліпше, ніж чаркою, пригостили.

Марисьчина сусідка Оксана по-своєму стракувала ту похвалу.

— Ви хотіли сказати, козаче, що вони засмутили вас?

— Та ні, потішили. То, дівчино гожа, не смуток, що очищає душу, то — жива вода.

— А мені веселі більше до вподоби, — світила очима Оксана. — Насте, заспівай "Їхав козак за Дунай".

— Та ну тебе...

— Чого — ну тебе? Ти ж у нас мастак на це.

— Заспівай, Насте! — наполягали й інші. — Усолоди нам душу.

Зважившись врешті-решт, дівчина подала голос. Співала спершу стихно, далі голосніше й бадьоріше. Її підтримали

всі інші, і хлопці, і дівчата, і пісня, мов річкова повінь, виповнила кімнату, бадьоро і злагоджено просилася на простір. Сторонньому неважко було помітити: ішла від серця до серця й знову поверталася, видзвонюючи в молодечих серцях зримо відчутним стуком кінських копит — так, як це буває, коли вершник скаче на молодому огирі назустріч простору і волі.

Запорожець знову згадав про люльку і з насолодою став затагуватися димом.

“Що ж сказати тобі, схильна до веселощів дівчино? — питався в Оксани подумки. — Що веселу пісню приємніше чути, ніж сумну? Правда твоя, приємніше, та чи всякому і чи завжди? Еге, чи всякому і чи завжди?”

Казати не довелося, виручили музики. Зроджена пісню, а надто її мелосом, хвиля торкнулася і їхніх сердець. Не встигли влягтися останні звуки пісні, як усі трое дружно заграли танцювальної.

Першим звівся й пішов прямісінько на Марисю Михайло Загорулько, той парубок, що упадає за Оксаною й перебуває, як висловилася якось Мариська, під чобітком у Оксани.

— Марисько, — мовив, вклонившись, — я з тобою не танцював ще. Прошу.

Дівчина розгубилася. Переглянулася з Денисом і вже потім подала голос:

— Я... я не вмю танцювати.

— Не біда, я навчу. Де ж тоді і вчитися, як не тут, на досвітках.

І знову Мариська переглянулася з Денисом.

— Тобі ж сказано, Михайле, — зважився нарешті і звівся з місця Денис, — Мариська не вмє танцювати. Бери свою Оксану, коли маєш таку охоту до танців, і танцюй.

Доки вони сперечалися, на коло вийшла одна, затим і друга пара. Михайло заспішив.

— Не бійся, — пішов на відвертість. — Я не відіб'ю в тебе Мариськи. У мене є Оксана. Це вона повеліла, щоб я взяв на себе Марисьчин вишкіл у танцях. Ти ж теж не тямиш, еге?

Денис не знав, що сказати на те. Парубок скористався його розгубленістю й повів Марисю на коло.

Як тільки вони відійшли, запорожець вибив люльку й присів біля Дениса.

— Це твоя дівчина? — показав на Марисю.

У Дениса не повернувся язик сказати “так”, одначе не міг сказати й “ні”.

— Гарна дівка, — уголос міркував козак, — а доведеться

полишати тобі її, і надовго. Ну, та молода ще, ждатиме.

— Чого мав би полишати? — спромігся зрештою на слово.

— Ти ж хочеш бути козаком. А козацька доля така: рік — із жінкою, десять — без жінки.

— То вже кому як випаде.

— Випаде, не журись... Я що хотів сказати тобі, — обернувся до Дениса і мало не на вухо мовив запорожець. — Коли дійде до того, що треба буде вибирати — лишатися тобі серед посполитих чи бути козаком, — не вагайся, вибирай останнє. Але й не продешеви, вибираючи. Чув?

Денисові нічого не лишалося, як ширити подивовані очі й ковтати клубок, що застряв у горлі.

— Хто ви, козаче? І чому...

— Я побратим твого батька, — поспішив пояснити запорожець. — Тому й раджу тобі: іди його слідами, але й не продешеви. Той чолові'яга, з котрим доведеться торгуватися, не зігнеться під тягарем твоїх вимог і не збідніє, поступившиш дещицею.

Не став ждати, що скаже вкрай збентежений парубок, підвівся й пішов до дверей. Той його виверт зродив зворотну хвилю — не втратити нагоди, наздогнати, випитати, що означають виголошені щойно натяки. Уже й націлівся було залишити насиджене на досвітках місце й податися слідом за запорожцем, що назвався батьковим побратимом, та саме тієї миті, прощаючись із досвітчанами, він став поруч із дверима, на яких давно колись і невідомо яким майстром була намальована парсуна козака Мамає. Денис мимоволі зрівняв її з парсуною запорожця і знову схолонув серцем: запорожець чи то одмінився за цю мить, чи всього лиш іншим боком став до Сагури, — парсуна його геть була схожа на парсуну козака Мамає.

XI

Ранньої весни до Кременчука прибилася стомлена команда тих московитів, котрі стоять зимової пори на українській лінії. Привідця й капітан Ісаков зажадав від городового отамана розмістити його команду і забезпечити на час перепочинку їжею. Отаману не вперше приймати таких гостей. Кременчук — місто, якого не минають ані тоді, як ідуть на лінію чи на війну, ані тоді, як повертаються з лінії чи з війни. Тож не роздумував довго: солдатів помістив у одній із казарм, капітана Ісакова — у сотника Чуба. Чин у нього не такий уже й поважний, та гонору хоч відбавляй. Он

ик бундочиться, мов індик, забачивши червоне. У Чуба йому сподобається. І достаток має чоловік такий, що дай Боже кожному, і оселю чисту та веселу. А вже що дружина його уміє прийняти гостей — і говорити не доводиться... Донька попа, та ще й попа сановитого.

Сотник Чуб, правда, скривився, коли почув від отаманового посланця, кого прислали до нього на постій. "Так тому й бути, — мовив сам собі, — цього постояльця прийму і обійду. Та при нагоді й вискажу отаманові. Чого це він зачастив так із постоем? Чи в місті мало пристойних осель? Яка шука не приб'ється до Кременчука — усіх до мене".

Так думав, а повівся з гостем інакше. Тим більше що гість виявився з тих офіцерів, серед яких і сотникові довелося бувати: позаминутого року стояв зі своєю сотнею на лінії, а оскільки татарва не турбувала тоді набігами, споруджував разом з усіма фортецю у нижній течії Самари. Цей збіг обставин не тільки сотника умилював, а й капітана Ісакова змусив говорити з господарями іншим, ніж з городовим отаманом, тоном. Поки чоловіки обмінювалися враженнями, винесеними з лінії в пустельних степах, та ділилися спогадами, господиня приготувала панові капітану напахчене степовими травами літепло й дала знати його солдатові, аби запрошував гостя до лазні, — чоловік з дороги, має передусім освіжитися.

Сотникова Ганнуса — молодиця проворна та й толк у гостинних ділах знає (не тільки городовий отаман, багато хто такої думки про неї). Поки московити милися, на столі стояла вже дрібно нарізана шинка, зарум'янена в горнятку смаження (видно, раніш іще, для родини наготовлена), ще одне горнятко з товчениками, на сковороді шкварчало й сало — смажилася яечня. Коли гість зайшов до вітальні, господар поставив на стіл і карафку з настійкою Ганнусиною виробу.

У капітана розширилися ніздрі від пахощів, що йшли від столу, і він не втримався від похвали.

— Щедро, щедро пригощаєш, хазяюшко, — винагороджував Ганнусю прихильним поглядом. — От за що люблю я вас, хохлів, так це за гостинність. Істинно слов'янська вона у вас.

Господиня цвіла маковим цвітом і припрошувала. Лаврін Чуб виповнював тим часом чарки.

— Прошу, пане, — перший підняв свою посудину з наливкою. — За приємний перепочинок по трудах праведних.

Гість теж взяв чарку. Хотів було почаркуватися з господарем, та зупинився нараз і знову вдався до господині:

— А хазяюшка чому не п'є?

— Моє діло пригощати, — і зовсім ніяково відчула себе господиня, — ваше — пригощатися. Пийте на здоров'я.

— Е ні, так діло не піде. Я не зможу пити, доки не попробує питва хазяйка. А раптом вона не горілку, а щось інше поставила нам.

— Та Бог з вами! Чоловік же питиме.

Як не відхрещувалась господиня оселі, дарма, мусила і до столу сісти, і чарку пригубити.

Десь згодом уже, як гість захмелів, пили та їли вони удвох із Лавріном. Ганнуся тоді лиш появлялася у світлиці, як треба було міняти посуд, ставити нові страви. Та підпили чоловіки, здавалось, не помічали її появи. Капітан Ісаков хвалився злигоднями, яких довелося зазнати йому і його команді на лінії, як довго ждали вони заміни, а її не було та й не було. Тепер ось пішки доведеться добиратися до самого Дебрянська.

— То ви йдіть на Київ, там ваш гарнізон.

— Наш, та не наш, голубчику. Там інша армія, іншому підпорядкована.

Сотник Чуб в усьому погоджувався з гостем, і те не могло не єднати їх за столом. Отож пили та їли, а наївшись, гомоніли і знову пили, аж поки капітан не схилив на стіл голову, і господар змушений був супроводжувати його в опочивальню, власноручно роздягати і вкладати у ліжко.

Наступного дня він не вийшов до сніданку. Сотник заглянув до опочивальні раз, заглянув вдруге — спить його гість, як після маківки. Змушений був без нього снідати і йти з дому — справи зобов'язували бути в сотні.

Дружина мовчки подавала йому одяг, затим — шаблю. Була якась чи то аж надто закохана в свого чоловіка, чи налякана тим, що полишає її. Дивилася довірливо-відданими очима, ждала, здавалося, коли завважить її відданість, і разом з тим боялася: чи не піде, не завваживши?

— Ти ж не барися там, — подала нарешті голос.

— Постараюся, серденько, постараюсь.

— Цього разу, коханий мій, не просто прошу — благаю. Що я робитиму з ним, — кивнула на опочивальню, — коли проснетесь?

Лаврін хотів було відбутися жартом, та глянув на свою літ на десять молодшу за нього і до лиха знадливу в розквіті літ дружину і осікся на слові:

— Поклич тітку Параску, хай допоможе порати гостя та й побуде коло тебе, доки повернуся. А я не забарюсь.

Дружина послухалася тієї ради, ба навіть дещо й по-

своєму зробила. Коли капітан Ісаков проснувся і вийшов умиватися, його зустрівла й обходжувала, як умивавсь, тітка Параска.

Не звернув чомусь на те уваги. Тоді вже, як сів за стіл і завважив: страви подає та ж сама літня жінка, — затримав на ній погляд і поцікавився:

— А хазяїн де ж це?

— Сотника діло покликало в сотню, а господиня пішла десь на місто.

— Так пізно вже?

— Пізно, пане.

Сам пригощався поставленим на стіл, сам і наливав собі з карафки скільки душа бажала. По сніданку якийсь час відсиджувався в опочивальні. Зрештою вийшов, одягнувся й пішов на місто.

— Виходь, Ганнусю, — прочинила тітка Параска двері в одну з найвіддаленіших у господі кімнат. — Пішов твій постоялець.

Господиня почувала себе ніяково перед сусідкою і, хоч та знала, чому сотникова ховається, визнала за потрібне пояснити їй:

— Я чомусь боюсь його, тітонько. Такими очиськами дивиться, ніби проковтнути хоче.

— Береженого Бог береже, сусідонько. Кому не відомо, як поведуть себе москалі, надто ті, що з голодного краю йдуть. Для них немає ні Бога, ні людського сорому. А ти ж у нас он яка вродливиця.

Помовчала і вже потім запитала:

— То мені іти вже чи лишитися?

— Залиштесь, коли ласка, та побудьте, доки Лаврін появиться. Раптом постоялець повернеться раніш за нього.

Уникла сотникова дружина зустрічі з московським офіцером одного дня, уникнула й другого. Була надія, що втече з дому, поставивши на своє місце сусідку третього, та й кінець біді. Казав же, що на довше не затримається. Та минув третій, минув і четвертий день, а Ісаков знай вилежується на подушках сотникової дружини, смакує її яствами, хвалить наливки. Догадуючись, яка тому причина, сотник уже й із дому не відлучався. Гадав, переконає тим некликаною гостя: намір його — марниця. Та не на того, видно, натрапив: капітан спершу тільки жартував із Ганнусею, коли Лаврін Чуб відхилився на хвилину-другу, хвалив її вроду, чепурність, заздри сотникові, який має таку дружину, зрештою зачинив, коли зайшла в опочивальню, за

собою двері і не без жартів почав залицятися. Господиня замахала було руками: “Що ви, побійтесь Бога!” — та збагнула тієї ж миті: застереження не зарадять, — і рішуче випорснула з його обіймів, мов опечена, вилетіла з кімнати.

Лаврін не міг не помітити того, хоч Ганнуса й не приховувала від нього.

— Єдиний порятунок, — мовила уночі, коли горнулася до чоловіка й, здавалось, ховалася у нього на грудях, — піти з дому й не появлятися, доки заброди ці не підуть з міста.

— А де сховаєшся від них?

— Хоча б і в попаді пересиджу. Там москалів немає.

— А що скажуть люди? Уявляєш, яка слава піде про тебе? Ще вигадують казна-що.

— Що ж робити? Він сказав у гніві чи в запалі: не піде від нас, доки не доможеться свого.

— Треба в інший спосіб позбутися цієї біди.

— В який? Не виженеш же його!

— Спробуй вижени... То буде інша і чи не страшніша біда. Завтра піду до городового отамана, щось вигадємо. А ти на той час зникни. Знову попроси, аби побула в нас, тітку Параску, а сама зникни.

Городового отамана не треба було переконувати, що московську команду пора вже спровадити з міста. Він мав не одні скаргу. Є гвалти, є грабунки, не кажучи вже про дрібні крадіжки. Не знав тільки, як позбутися таких гостей. Сказати: пора й честь знати — не послухають. Пригрозити, що за гвалти, грабунки віддасть винуватців до суду, коли не заберуться, — і зовсім не повірять. Бо що їм козацький суд, коли вони слуги государині і підвладні лише її законам.

— А що, як таке вчинимо, — схилився до отамана і утаємничено заговорив сотник. — Утнемо на московській мові доладно складений папір, ніби цьому Ісакову сам командир полку, до якого правиться він, повеліває прибути в Дебрянськ у визначений ним, командиром полку, час, інакше буде покараний за навмисне ухиляння від государининої служби.

Отаман почухав потилицю, кречнув, долаючи страх, і вже потів зважився:

— А що, гляди, саме в такий спосіб і спровадимо. Що з того, що пізніше докумекає: його пошили в дурні. Тоді вже далеко буде.

Сиділи опісля утрьох і мізкували над папером від сїятельного графа, ім'я якого вчитали в паперах того ж Ісакова.

“Господину капитану, командиру саперной роты Исакову М. Н.

Настоящим сообщая: согласно приказу его превосходительства генерала Корна, Вам надлежит быть в расположении части 16 марта с. г. и приступить к выполнению особых поручений. Задержка в пути чревата потерей доверия и упомянутого назначения.

Командир Измайловского полка
сиятельный граф и кавалер

ЗУБАТОВ”.

Аби капітан не подумав, що папір той — вигадки, скористалися їй нагодою: з полкової канцелярії прибув на той час гонець з наказом городовому отаманові. Він і вручив покликаному Ісакову те приемне, як висловився отаман, послання.

Коли капітан повернувся до господи сотника Чуба, той був уже дома й робив вигляд, що опечалений від їздом гостя. Аби в печалі тій не виказати радості, велів тітці Парасці запросити пана капітана на прощальний обід та приготувати йому в дорогу яства та питва.

Капітан сприймав усе те як належне. Ось тільки відсутність Ганнусі бентежила його. Те й робив, що поглядав за вікно: чи не появиться на подвір'ї?

Дарма. Господар вдавав, що не помічає того. Припрошував гостей їсти, пити, питався, коли вирушає зі своєю командою з міста, де має намір ночувати. Більше сам говорив, аніж слухав, що каже гість.

Ганнуся нескоро повернулася додому, тоді вже, як оповістили: небезпека минула. А прибула в свою оселю та пересвідчилася, що таки правда, — зітхнула й перехрестилася набожно:

— Слава тобі Господи!

За три-чотири тижні, що спливли по тому, Чуби встигли забути про страх, що його нагнав постоялець. Жили, як і до того, своїм подружнім щастям і своїми клопотами. Та заспокоїлися передчасно. Одного погожого весняного дня у місті з'явився невеликий загін козаків на чолі з сержантом і взяв під варту городового отамана та сотника Чуба.

Міщани сполошилися: за віщо? З якої речі? Це ж не когонебудь — городового отамана, сотника! І не просто взяли під варту — закували в кайдани й повезли світ за очі. Що ж це робиться на білому світі?

Кревним отамана, як і сотника Чуба, нічого не лишалося, як вдатися до полкової канцелярії: рятуйте наших мужів! Вони ж ні в чому не винні!

Полкова канцелярія теж сполошилася і вже за день чи два спорядила делегацію в кілька старшин до Глухова. Вона мала вдатися до правління, очолюваного князем Шаховським, та, прибувши до Глухова і розпитавшись, старшини не зважилися звертатися безпосередньо до Шаховського, стали на думці: треба розшукати передусім його праву руку — генерального обозного Лизогуба. Він свій, він скаже, яка біда впала на голови кременчуцьких старшин, та не скоро достукалися й до генерального обозного. Ті, що стояли ближче до нього, звеліли зачекати, бо генеральний обозний сам не відає, в чому звинувачуються старшини з Кременчука. Послали гінців за тим, котрий звинувачує їх. Коли прибуде, тоді знатимуть і скажуть.

Довго ждали старшини з Миргорода якихось новин, а діждалися таких, що й ворогові не побажаєш. Той же Лизогуб покликав їх одного надвечір'я і напустився, мовби не знати на яких злочинців.

— Ви що, зовсім позбулися розуму? Не знаєте, як поводитися з московитами і що казати при московитах?

— Та ми ж нічого...

— Ви — нічого. А ті, кременчуцькі бевзі, що думали? Який це Ісаков стояв у них на постої? Чому не прийняли як слід? Що теревенили сп'яна?

— Ніби ми знаємо...

— То знайте: той Ісаков звинувачує їх у державному злочині, а князь передає справи звинувачених і того, хто звинувачує, в Таємну канцелярію.

— О Боже праведний! То ж погибель!

— Єдине, чим можу допомогти цим нещасним, — влаштувати таємну зустріч із котримсь із вас, коли на чатах стоятимуть наші сердюки. А зустрінетеся — скажіть, хай не опираються. Там залізом випікають зізнання. Єдиний порятунок — визнати себе винним у меншому з гріхів і тим уже уникнути диб і розпечених шин, а в кінцевім рахунку — смертної кари.

— У чому ж вбачають їхній злочин?

— У непоштивості до ратних людей її імператорської величності. Та то ще півбіди. Гірше те, що звинувачення починається страшним оглавом: слово і діло государинине. Тямите, що те означає? А те, панове, що Ісаков вбачає у сотникові та отаманові злочинців, котрі помишляють про замах на московську державність. Коли Ісаков як обвинувач витримає всі три кола тортур і не зречеться своїх свідчень, отаман і сотник, вважайте, приречені вже. Їх пектимуть залізом доти, доки не зізнаються або не віддадуть Богіві

душу. Тож і кажу: хай отаман із сотником добре обміркують, доки правитимуться до Петербурга, що казати, аби переконати катів своїх, що то були невинні, до того ж вчинені під п'яну руку теревені.

На розмову з ув'язненими ходив писар Забіяка. Те, що розповів він кривим сотника та отамана і що стало надбанням усього полку, спершу приголомшило людей, потім збудило й примусило заговорити. Що ж це робиться на їхній землі? Завважте, прийняли москалів як людей, обігріли, нагодували, створили всі умови для перепочинку, і не на день, не на два — на весь тиждень, ділилися з ними усім, що мали, — і не догодили. За те, що чемно нагадали: пора й честь знати, — закували в залізо чесних людей, звинувачують у замаху на державу і державців. Доки це буде?

Одні тільки перемовлялись та жахались, інші збиралися до гурту й радились; не бракувало, звичайно, й таких, котрі нишкли по домівках і казали самі собі: тримаймося далі від гріха. Проте відшукалися серед великого загалу й сміливіші, ті, що розуміли: йдеться не лише про сотникову та отаманову біду, йдеться про спільне для всіх, хто мав нещастя народитися на землі, що іменується Україною, лихо. Вони не могли вже, як колись, вихопити шаблю й кинути клич: “На коней, братове!” Не ті часи і не тими путами спутано Україну. Що полковник Миргородського полку і що полкова канцелярія! Вони під п'ятою намісника Шаховського, як і генеральний обозний Лизогуб. Ніхто з них не захоче тягатися з Таємною канцелярією з-за якогось кременчуцького отамана чи сотника. Коли вже зважуються захищатись, то захисту мають шукати в тієї, що стоїть над Таємною канцелярією, — в самої цариці.

— Як же доб'ємося до неї, люди? Не допустять!

— Нас не допустять, це правда. Та, може ж, чолобитна прокладе собі дорогу. Лицарі серед козацтва не перевелися. До самого падишаха шукали спосіб пробитися. Не може бути, щоб у царським дворі не знайшли його. Московити полюбляють хабарі. Коли вони будуть щедрими, а отже, й спокусливими, чолобитна наша прокладе собі путь і до цариці.

Такі, як писар полкової канцелярії Забіяка, знають, як треба звертатися до сіятельних осіб, аби не лише переконати їх, що звинувачені козацькі старшини невинні, а й розчулити. Тож до нього й звернулися родичі ув'язнених, тим більше що Забіяка — кум отаманові Засядьку. Лишалосся

знайти сміливця, котрий узявся б зробити замислене дійсним.

XII

Зима — не та пора року, за якою шкодують. Та князю Шаховському чомусь шкода було, що вона відшуміла вже. Таки помірна і тим уже приємна була: не гуляли завії, не тріщали люті морози; мав не одну і не дві нагоди виїхати в лісову глухомань і вполювати оленя, а то й дика, — чи нагадала, відшумівши: пора правитися в Україну й брати на себе брем'я повинностей, що має там з ласки сенату і її імператорської величності Анни Іванівни? Мабуть, і те, і друге кладе на серце смуток. Як же, он які обшири відкриваються зимової пори, коли виїздиш у затишних санях за велелюдне місто. А які сніги лежать на тих обширах. Очі сліплять бездоганною білизою, сяєвом сонця на тій ніким не торканій білизні. Тепер усе те позаду. Попереду — далека дорога в козацьку Україну, постійні клопоти, колотнечі. Того скривдили, над тим вчинили гвалт. Що не козак, то й свавілець, що не посполитий, то й козак. А полковники чи той же генеральний обозний, як і генеральний суддя? Сплять і мріють про вибори гетьмана і відновлення Гетьманщини. Своєї влади їм хочеться. Бевзі нетямуші. Досі не второпали, що сенат, як і цариця стоять на тому, на чому стояв цар Петро Перший: ніколи і ні під яким приводом не поновлювати Гетьманщини. Усі вони — підлеглі імперії, а Україна — всього-на-всього її провінція і як така має коритися законам імперії і ніяким іншим. Аби старшини рідше нагадували про вибори гетьмана, доводиться вдаватися до щораз суворіших і не таких уже й невинних заходів. Одного спіймає на необережному слові чи вчинку і запроторить до Сибіру, іншого обмовить перед козацтвом і тим самим скаже: дивіться, які у вас старшини; та вони поїли б вас гамузом, коли б не сенат та не його заступництво перед її світлістю імператрицею. Якийсь час це був чи не найрадикальніший захід. Навчені гірким досвідом покараних чи обмовлених, козацькі старшини мовкли, а то й старалися запобігти ласки в князя Шаховського, як повноважного представника Московії на Україні. Та не обходиться в його заходах яко правителя й без прикроців. А все через аж до захланності жадібних на чуже землячків. Мало їм, ідолам, того, що їх поставлено на місце запроторених до Сибіру чи обмовлених козацьких старшин, наділено всякими, якими тільки можна наділити, урядами,

передано, зрештою, землі, села, всю що не є маєтність покараних, — розперізуються на подарованих землях так, що малороси — і козаки, і посполиті — криком кричать і йдуть шукати в нього, князя Шаховського, чи й у самої цариці наступництва. Як можна бути спокійним, знаючи, що повертаєшся до своїх повинностей на Україні, а отже, і до можливих чвар і зроджених ними неприемностей.

Завтра покличе на прощальну вечерю кількох близьких його роду петербурзьких сановників, а післязавтра звернеться вже і в дорогу.

З цим наміром князь ознайомив усіх своїх домашніх, а вже домашні — слуг. Та підвернулося непередбачене і змусило забути про збирання в дорогу, принаймні на найближчі дні: прибув фельд'єгер і вручив височайше повеління, яким повідомлялося, що його, князя Шаховського, ждуть завтра об одинадцятій ранку в сенаті.

Височайше повеління... Отже, там буде й імператриця. Чого кличе? Яка така нагальна справа змушує кликати? Адже був у неї, відкланювався й казав: "Днями від'їжджаю".

А проте не довго мучив себе догадками. Чи йому, князю, вперше ставати перед очі імператриці? Вона — не цар Петро Перший, всього лиш племінниця його, до того ж жінка. Мужу й правителю он якого краю не випадає сушити собі мізок якимсь там, хай і несподіваним, викликом.

З цим настроєм (точніше — наміром, хай там що, обстояти себе) правився князь Шаховський до Зимового палацу, з ним переступив і поріг зали, в якій мав засідати сенат. Імператриці не було там, зате сиділи інші: обидва кабінет-міністри, князь Олексій Михайлович Черкаський і барон Остерман, начальник Таємної канцелярії Ушаков. Поки розкланювався з кожним, об'явилися й інші царедворці, а вслід за ними — й імператриця Анна Іванівна у супроводі обер-камергера Бірона.

Зовнішній вигляд її не передвіщав чогось недоброго: була по-монаршому чинна, проте й врівноважена, ба навіть добродушно-лагідна. А це вже добрий знак. Що, коли його виклик зумовлений всього лиш потребою ознайомити з подіями, які ось-ось грянуть і в яких участь царського резидента на Україні неминуча? На засіданні сенату серед багатьох знаних і обов'язкових осіб присутній чомусь і помічник посла Московської держави в Туреччині Вешняков. Чи не ознака це, що заходить на чергову війну і Україна може стати її ареною?

Розмова спершу велася така собі — про се про те. Та ось імператриця немовби випадково нагляділа серед присутніх в

залі сенаторів генерала Шаховського і затримала на ньому погляд.

— Князь, наскільки знаю, має правитися коли не сьогодні, то завтра до Малоросії.

— Так, ваша світлість.

— Отож зі справ, що стосуються тебе, й почнемо розмову. Скажи, то правда, що там, у Малоросії, чинять моїм підданім нестерпні кривди? Поглянь, — кивнула в той бік, де сидів барон Остерман, — скільки чолобитних надходить, і всі про недостойні високих чинів знущання над посполитими, ба навіть над козаками. Усе то заслужена кара чи не бракує й свавілля?

— На кого саме скаржаться, матінко царице?

— Ну, на цього, як його... — затнулася імператриця й подивилася в той бік, де сидів барон Остерман.

— На полковника Галагана, на вдову безневинно страченого Мазепою генерального писаря Кочубея. Ну, і на деяких інших.

— Полковник Галаган, — обірвала Остермана на слові цариця. — Це котрий? Чи не той, що допоміг нашим воїнам зруйнувати розбійницьке гніздо запорожців?

— Він, матінко царице. Важкий на руку, треба сказати. Покозачена і непокозачена Україна не може подарувати йому послуги нашому війську, і словом, і ділом допікає за зраду. А він платив їй канчуками, а то й смертною карою. Та простім йому гріхи його, ваша величність, винні і невинні: не так давно отримав я вість із Малоросії: пішов полковник Галаган та суд Божий по старості літ.

— Он як. Ну, а вдова Кочубеева справді так жорстоко карає: січе, пишуть, до крові канчуками, потім посипає рани сіллю, чим нерідко спричинює смерть.

— Я відаю про те. Може, й нагадав би старій, що зло, породжене в ній Мазепою, негоже виміщати на невинних, та що вдію, коли для неї всі мазепинці?

— А для нас?

— Воно коли розібратися, то й справді так: тільки канчуками і можна тримати багатьох із них у покорі.

— Одначе не всіх?

— Не всіх, безперечно.

— А все ж багато скарг, князю. І що мене найбільше тривожить — нарікають на наших людей, як на вищих, так і на нижчих чинів. Для того справді є підстави?

Шаховський не поспішав казати "так". Скажи, що є підстави, імператриця може явити невдоволення його правлінням, скажи, що немає їх, чолобитні можуть спростувати те.

А проте зважився.

— Вогню без диму не буває. І що найбільш бентежить усіх нас, хто вболіває за долю імперії, — безчинства посланих туди великоросів компрометують нас в очах малоросів, тоді як мало б бути навпаки: малороси мали б мбачати в кожному з нас захисника від безчинства тамошніх старшин.

— Прибирайте звідти недостойних, надто тих, що дуже вже розперізуються.

Бірон стримано, одначе й зле посміхнувся.

— І чого зможемо домогтися таким чином? Дамо можливість розперезатися прихильникам козацької вольниці?

Імператриця виважила його неприхильним поглядом і не знайшлася що сказати. Шаховський визнав за потрібне піти їй на виручку.

— Герцог має рацію: козацька вольниця — дамоклів меч, завислий над нашою імперією. З нього не можна спускати ока. Та має рацію і ваша світлість, — вклонився ледь помітним поклоном в бік Анни Іванівни, — розперізування великоруських чинів, тим паче таке, як є, до добра не доведе. Воеводи наші надто багато дозволяють собі: всупереч моїм розпорядженням зганяють як козаків, так і посполитий люд на фортифікаційні роботи, не дотримуючись ані визначеного числа, ані пори року, нерідко й тоді, коли треба сіяти чи збирати врожай; забирають у поселян волів, коней, оббирають постоями, що нерідко межують із грабунком, дозволяють нижчим чинам амурні вольності. А все це межує, ваша світлість, із бурею. Я так собі мислю: аби малороси не викохували в собі гнів на нас і не поривалися до шаблі, а наші не сваволили і не казилися з жиру, час знайти і тим, і другим діло.

— Князь скаже нам яке?

— Напустити їх на турка.

Серед сенаторів пожвавлення. Хтось тільки видом своїм виказував задоволення, а хтось і вголос.

— Браво, князь! Браво! Це думка істинного політика і державця. Ваша величність, — вдався котрийсь, здається, Остерман, до імператриці, — приставайте на це. Ані миті вагання, мудра серед мудрих! Війна — колиска злагоди, найліпша путь до покори і примирення.

— А що турки? Барон обіцяв нам доповісти з цього приводу. Прошу.

Остерман підвівся, розглянувся чомусь і вже потім повів річ про видиме невдоволення Туреччини політикою Росії в Польщі. Передусім правлячі кола цієї країни обурені втручанням її величності у польські справи, зокрема у

вибори короля, а Польща, за договором, перебуває, як відомо, під охороною турецької сторони. Турки невдоволені також посяганням Росії на польські землі. Візир у розмові з нашим резидентом не просто натякав — вимагав, аби російське військо залишило Кам'янець. Не дає спокою туркам і те, що ми оголосили Кабарду своєю територією, чого Порту не визнає і не має наміру визнавати.

— Усе це, — вів далі Остерман, — ширить у турецьких колах думку про необхідність поставити Росію на своє місце силою. Є й певні відомості: Туреччина готує руками француза Бонневоля та кількох його помічників регулярне військо, і те військо гуртується у Подунав'ї. На думку наших резидентів у Туреччині панів Неплюєва і Вешнякова, — цю думку поділяє і Військова колегія, — є потреба попередити можливий удар з боку Туреччини зустрічним ударом, тим більше що політичні обставини, що склалися нині в Туреччині, сприяють цьому. Які ті обставини, гадаю, ліпше всього скаже нам присутній тут пан Вешняков.

Помічник резидента в Туреччині, як людина порівняно молодих літ, рвійно і, як здалося імператриці, поквапливо навіть схопився з місця, чемно вклонився государині, жде її повеління говорити. Анна Іванівна усміхнулася і милостиво дозволила ледь помітним кивком голови.

— Все каже за те, ваша величність, що Господь нині як ніколи на боці християн. Лише його благим заступництвом можна пояснити те, що перси відновили наступ своїх військ і завдали туркам відчутної поразки під Єреваном. Це змусило Порту наказати кримському ханові йти зі своїм сімдесятитисячним військом у Персію, і через ту ж Кабарду, яку уперто вважає своєю. Татари, отже, обезглавлені нині, їх можна примусити зрештою схилити голову перед короною вашої величності.

— Але з цим не погодяться турки.

— То вже як водиться, ваша величність. Та чи піде та їхня незгода їм же на користь? Щоб розпочати з нами війну, турки мають замиритися з персами, а цього їм ані традиція, ані гонор не дозволять, бо замиритися в нинішніх воєнних обставинах означало б визнати себе переможеними. Не можемо не брати на карб ще однієї важливої обставини: Аллах за якісь гріхи геть помутив туркам розум. Останніми днями вони повалили великого візира Алі-пашу, єдиного на всю Порту далекоглядного політика і розумну людину. Туреччина обезголовлена, Всевишній все робить для того, щоб лишити турків на волю і розсуд вашої величності.

Імператриця дивилася на нього і пильним, і недовірливим поглядом.

— Навіщо ж тоді упереджувальний удар, коли туркам не до війни з нами?

— Бо вони неминуче розв'яжуть її, коли упораються з персами.

Імператриця думала.

— Наша конечна мета, — подала нарешті голос, — як я розумію, поставити на місце, а то й підкорити своїй волі татар, аби раз і назавжди покінчити з їхнім свавіллям у землях Малоросії. З турками ж досить буде одного — витурити їх із полуночних берегів Чорного моря, як і з земель Малоросії, Молдовії. Інакше війни з ними не припиняться.

— Істину речете, матінко царице. Велику істину: інакше війни з ними не припиняться!

— Коли так, варто подумати, як поведеться з ними в обставинах, що склалися на їхньому обрії.

Ті, кого це стосувалося, сприйняли мовлене її імператорською величністю як повеління готуватися до війни. Всі інші ждали, коли імператриця залишить залу і тим скаже: засідання сенату завершилось. Воно до того ніби і йшлося, та звівся начальник Таємної канцелярії і тим нагадав щось Анні Іванівні.

— Ах, так. Мало не забула. Тут є ще одна, може, не суть важлива, однак достойна уваги справа. Ви знайомі, князю, — звернулася до Шаховського, — зі свідченнями капітана Ісакова. Оскаржені ним Христом-Богом клянуться, що нічого такого не говорили за трапезою, земляки їхні мало не всім містом підписали чолобитну, просять захистити їхніх старшин від несправедливого суду. Вони справді невинні?

— Я обізнаний, ваша світлість, із цією справою, через мене проходила вона. Те, в чому зізнаються звинувачені, не суть важливе. І городовий отаман, і сотник тамтешній не знали, як позбутися Ісакова та його команди, котрі справді засиділися в Кременчуці надміру і не без злого умислу, і тому спровадили загулялих гостей з допомогою підробленого розпорядження командира Ізмайловського полку. А ось те, що заперечують вони, як на мене, не вигадане Ісаковим. Таких, що невдоволені присутністю московитів на Україні, немало там, дуже можливо, що й сотник з отаманом належать до них.

Помисливши, імператриця вдалася до Ушакова.

— Ісаков пройшов усі три кола тортур?

— Так, ваша світлість.

— І витримав їх? Не відмовився від своїх свідчень?
— І витримав, і не відмовився.
— Дивовижно. Ну, а тортури справжні були?
— Як завжди, ваша світлість.
— В заступництві, — показала на супліку, — відмовити І отамана, і сотника як бунтівників зіслати до Сибіру. Капітанові ж Ісакову яко вірному слугі престолу передати їхні землі і всю, яка є, маєтність. Домагаються справедливості — хай мають її!

XIII

З настанням літньої пори козацькі полки Лівобережної України отримали таємне розпорядження готуватися до походу. Та чи могло воно бути таємним, коли стосувалося кожного козака, як виборного, так і підпомічника? Лагодилися та змашувались вози, готувалась поклажа (а її треба та й треба на час походу — і для коней, і для людей), перевірялася та припасовувалася зброя, випробовувалися невипробовані чи ненадійні під сідлом коні.

— Боже милосердний! — сумно зітхали чи й утирали вже сльози жінки.

— Знову лихо. Чи давно позбулися його? Які ж бо невгамовні московські царі. Зовсім недавно повернулися з Пруту з побитою мордою — і знову з турками зчіпаються.

— Може ж, тільки з татарами?

— Не так заворушилися, щоб іти тільки на татар. Та й те візьміть на карб, чи турки стоятимуть осторонь, коли рушить така сила на татар?

— Добре, як візьмуть гору над тими супостатами. А коли ні? Кому-кому, а Україні дістанеться.

— Ой не кажіть, кумо. Коли складеться на гірше, турки потоптом підуть по наших душах. Хіба не було такого, хоча б і за Дорошенка?

Колись походи на турків чи татар сприймалися всіма як обов'язкова повинність і зроджували почуття всенародної єдності, ладності послати на святе діло — захист рідної землі — коли не всіх, хто здатний тримати зброю, то бодай одного-двох із роду. Нині навіть серед козаків не почувалося вояцького піднесення. Лише такі, як Денис та Андрій, ясніли видом і казали кожному стрічному і поперечному: "Хай начуваються голомозі. Он яка сила збирається. Кличуть усіх виборних, а виборним дозволяють брати стільки підпомічників, скільки є коней під сідло та возів під хури. Нас за цим разом обминуть, не доросли трішки. Та війна з

турками, коли вже почнеться, — не на рік і не на два, дійде й до нас черга”. Виборні, надто старші серед них, не являли чомусь особливої радості. Одні хмурились і відмовчувалися, інші й осмикували молодших: “Не кажіть гоп, доки не перескочили. Коли збирається така сила, як наша, значить, є й супротивна їй”.

А готуватись готувалися, і доволі старанно. Гінці те й робили, що гнали коней із полкового міста в сотенні, із сотенних — на села. Полковники всього лиш повелівали сотникам, сотники — хорунжим, осавулам, а вже останні й гримали на тих, що зволікали з чимось.

Чого не ждеш, те завжди видається дивним. Подивував Підпригорових наймитів і несподіваний виклик господаря. Був на той час, як з’явилися перед ним, на подвір’ї, оглядав із підпомічниками відібраних під сідло коней. Якийсь час не звертав на покликаних уваги, десь аж під кінець оглядин завважив їх і поцікавився:

— Що скажете, хлопці? Навчені чи не навчені мої гніді бути бойовими кіньми?

— Навчені, дядьку. І залягають, коли повеліваємо, і перепони беруть, ба й на посвист ідуть, коли кличемо. А скачуть як! З вітром змагатися можуть.

— То, може, і ви з ними підете в похід?

— Не візьмуть же.

— Коли дуже хочете, можуть зважити на те і взяти. Заходьте до хати, є потреба поговорити з цього приводу.

Молодики переглянулися. Не в двірську — до хати кличе? З якого ж це дива?

Поки перемовлялися про се про те, господиня й стіл накрила, поставила карафку з горілкою.

— Сідайте, козаки, — чи не вперше назвав їх так і показав кожному на місце за столом. — Важлива розмова буде в нас.

Добре чули: запрошує, — а проте огиналися, не зважувались сісти. Коли це було таке, щоб такі, як Підпригора, знакомиті козаки саджали за стіл наймитів, самі сідали поруч та ще й лагодилися пити з ними чарку?

— Сідайте, сідайте, — Підпригора підійшов і торкнув кожного за лікоть. — Кажу ж, важлива розмова буде.

Що мали робити? І за стіл сіли, і від трапези, ба навіть від чарки не відмовилися, хоч пили її чи не вперше. Ось тільки до розмови не були охочі. Брали в руки щедро накраяний господинею хліб, сьорбали борщ і відмовчувалися. Зате господар не вмовкав.

— Я давно зауважив: з вас справжні козаки ростуть.

Воно й не дивно: кров-бо в жилах не чиясь — козацька Андрієвого батька не доводилося бачити у січі з голомозими, опинився, сердега, в молоді свої літа в лабетах турків та там і загинув, хоч, кажуть, тому й загинув, що не був покірний. Навіть тоді, як сікли прикутого до галери таволгою, плював ворогам своїм межі очі. А з Денисовим батьком ходив на татарву, і не раз. Рубака був, з самим Сірком міг би виходити на поєдинок. А побратим який... Не одного з нас із біди-напасті виручав. На тій лицарській стежі й головою наклав. Знав, що загине, одначе пішов на людоловів, власним життям заслонив нас від татарської згуби... Кажуть, хочете, щоб вас, синів знакомитих батьків, визнали козаками і вписали до компуту?

— А це можливо?

— Можливо, хлопці. Усе можливо, коли є бажання та не перевелися добрі люди.

— А указ? Є ж царський указ: козаки, що не мають достатньо землі і не можуть через бідність, брак коней та зброї брати участь у походах, позбавляються козацького звання.

— Не тільки царям дозволено робити з нами все що заманеться, ми теж дещо можемо. Зараз московити готуються до походу, їм не до содіяних колись указів. Кажіть, хочете бути козаками?

— Чом ні, хочемо.

— То приставайте до моєї ради й будете ними.

— Якої, дядьку?

— Нам з Федором, моїм старшим сином, край треба правитися за купецьким промислом, а повинність кличе до війська, а з військом велить іти в похід. Ідіть замість нас — ото й буде вам шлях до козацтва.

— Так літа ж не дозволяють. Хто візьме нас, недолітків?

— Об тім я потурбуюся. Он які молодці вимахали. Хто може подумати, що ви не вийшли літами? А засумніваються — знайду спосіб розвіяти сумнів. Я ж голова, мені повірять.

Хлопці перезирнулися.

— Коли так можна, чого ж... Ми охоче підемо до війська. Ось тільки зі старшими в домі слід порадитися.

— Хто ж каже, що ні. Радьтеся. Одначе й про мою раду не забувайте. Козаками будете, чули? А в похід я споряджу вас. Усе дам: коней, живність для вас і для худоби, зброю.

Скільки вечеряли, стільки й гомоніли про це, а стали все-таки на тому, що останнє слово скажуть завтра.

Докія здивувалася, побачивши сина хмільним, й одразу ж накинулася на нього:

— Це де вже нахлистався?

— Підпригоро пригостив.

— Підпригоро? Це з якого ж дива? Чого розщедрився раптом?

— Була на те причина.

Не хотілося Денисові так одразу й оповідати все матері. Поки добирався додому, дав собі зарік: сам спершу подумає. А обертається так, що мусить знайомити матір підкинутою Підпригорою загадкою на ніч глядячи.

— Не тягни за душу, — таки домагалася свого Докія, — кажи, яка тому причина.

— Підпригоро обіцяє покозачити мене і всю нашу родину.

— Як саме?

— Каже, коли піду замість нього в похід, впишуть у компут і тим самим повернуть козаچه звання.

— А ти й повірив?

— Зараз готуються до походу, чому б царям, як і старшині, не вдатися до такого? Козаки, либонь, потрібні.

— Ще б пак. Та чи надовго?

Денис відчув: мати горою стане проти того Підпригорового наміру, — і визнав за потрібне застерегти її.

— Я не давав ще згоди, сказав: пораджуся з вами.

— І не думай давати її, сину.

— А як же з козацтвом? Так і залишимося на віки вічні в посполитих чи, крий Боже, в кріпаках і ви, і я, і вся наша родина?

— Будеш живий — якимсь виб'єшся в козаки й без Підпригори. А послухаєш його і тих, хто з ним, — обмануть, так і знай. Поки треба ходити в походи, впишуть у компут, а завершиться похід — згадають, що не маєш чи обмаль маєш землі, і випишуть. Я більше за тебе прожила, сину мій, я знаю цих хитромудрих. Ба що вигадав: ідіть замість нього і його сина на війну.

Мати правила та й правила своєї, у неї що не слово, то й крапля сумніву на вимріяне Денисом бажання. А Дениса коробило те. Чи то ж жарти, підвернулася он яка нагода стати козаком — і маєш: розраджують, застерігають, горою стають проти виплеканої ним мрії. І хто стає: мати!

— Досить, мабуть, — підвівся і мовив роздратовано. — Спати пора. Буде ранок, буде й день, на свіжу голову подумаємо.

Не довго дослухався до того, чим журилася мати. По якимсь часі непомітно, але й надійно відсторонився від її журби. Ніби в інший світ провалився, тихий і

пустопорожній, той, де немає тривоги, сумнівів, нарікань, немає не тільки тебе самого, а й світу. Десь згодом уже явив він себе смарагдовою, яка буває здебільше восени, долиною, і з тієї далнини вихопився й погнав коня прямісінько на нього, Дениса, вершник. Щось кричав, зближаючись, а що — Денис не міг второпати. Тоді вже, як вершник здивив перед ним коня і вихилився з сідла, пізнав і скинувся серцем: та це ж його татусь, козак Сагура!

Знову казав щось, та чи міг Денис, он як схвильований зустрічю, дослухатися щό саме, тим більше що батько не затримався біля нього. Лише на мить зупинився, сказав щось і знову пристрожив коня. Тоді вже, як віддалявся, обернувся й кинув через плече: “Тільки ж не продешеви, чув?”

Певно, велике було бажання продовжити розмову з батьком, націлівся покликати його і... лупнув очима.

Мить-другу розглядався та доглядався, намагаючись збагнути, де він, сон то був — батькова з’ява — чи привиділося.

Таки сон. Надворі день уже, біля печі порається мати.

— Прокинувся? — поцікавилася з якоюсь лукавинкою в голосі. — Ну, то вставай, умивайся. Сирівцю вип’єш на похмілля.

Поки одягався та умивавсь, ба навіть як пив сирівець, мати відмовчувалася. А сіли снідати, знову за своє:

-- Ти сп’яна теревенив ото про підміну Підіпригори в поході чи Підіпригора справді вів про це річ?

— Ніби він перший шукає підміну.

— Не перший. Але ж це он який знакомитий козак. Коли вже він ухилиється від походу, щось тут непевне.

— Може ж, чоловік хоче зробити добре діло для мене та й для всіх нас. Бо як інакше повернемо собі козаچه звання?

— Бог знає, що в нього на мислі. Тільки я не раджу тобі іти в цей похід. Боюсь, чи не обіцяє він бути таким, з якого багато хто не повернеться.

— Таке скажете...

— Дуже схоже на це, сину. Бог з ним, з козацтвом. Поберетесь з Марисею — додасться у господі рук, проживемо якость.

Всього міг би сподіватися від матері Денис, тільки не таких суджень і не такого ставлення до його намірів. Не тільки руки опустилися, серце, здавалось, обірвалося й пішло десь аж у п’яти.

— Що ви кажете, мамо?

— А те, що чуєш, сину.

— Чи батько затим пішов на смерть, щоб ми стали посполитими, а то й кріпаками? Не скористаємося цією нагодою — іншої може не бути вже.

— Буде чи не буде ще така нагода — не знаю. Але цією не раджу користуватися. Кажу ж, оскільки такий знакомитий козак, як Підпригора, ухиляється від походу, значить є на те вагома причина. Тут щось не те і не так.

Що скажеш такий? З усього видно, затялася, і не на жарт, самому доведеться мізкувати, як бути і що вдіяти. Що застерігає мати, то багато важить, звичайно. Але ж на її боці всього лиш сумнів: а коли обмануть? А коли син піде і не повернеться? На його ж, Денисовім, боці он скільки чинників. Насамперед тверда й незаперечна певність: коли не піде в похід, з посполитих, а отже, і знедолених не виб'ється вже, по-друге, батькова з'ява у сні і натяк: не продешевити. А заступництво чи й опікунство козака Мамає? Не вперше ж з'являється й штовхає під лікоть: не линуйся, топчи стежку в козацькі лави, там твоя розкіш-воля. І знову ж те саме, що й у батька, застереження: не продешевити. Що то має означати? У торгах з ким має не продешевити? З Підпригорою чи з матір'ю?

І до зустрічі з Андрієм думав про це, і зустрівся — не міг позбутися тієї невідступної думки.

— То що порадили тобі дома? — таки перший поцікавився у товариша.

— Анічого. Старший брат у чумацтві десь, а, крім брата, хто порадить? Братова? Навіть не починав цієї розмови.

— Одначе що скажемо Підпригорі, коли покличе й запитає?

— Чи я знаю? Може, так давай вчинимо: крім коней і всього, що треба в поході, хай подбає Підпригора, аби нам видали в полковій канцелярії папери — ті, що засвідчували б: ми не посполиті віднині, ми — козаки.

Денис збудився, по ньому видно, Андрієва порада видалася слушною.

— А що, — заяснів видом. — Це діло. Зробить такі папери — так тому й бути, підемо замість нього і його Федора в похід, а ні — буде привід відкараскатися.

На тому стали побратими, тим і жили весь день. Ждали — настане вечір, господар або ж покличе їх на розмову, або сина-пришле запитати, що порадили його наймитам старші, на чому стали вони. Одначе ані виклику, ані когось із Підпригор того дня не дочекалися.

— Щось одмінилося чи наш господар передумав?

— Не повинен би передумати, — Андрій на те. — І за

стіл саджав, і пригощав як рівних. Може, нам самим слід було з'явитися й сказати, що та як?

— Може, й треба було. Хоча... Як на мене, добре, що й не з'явилися перед його очі. Чого маємо збавляти собі ціну? Припече, то покличе.

Підпригора не покликав, сам прийшов другого дня на пасовисько.

— Як розуміти все, хлопці? Всього лиш вагаєтесь чи злякалися зустрічі з басурменами?

— Ну, чом же, ми згодні піти в похід, та за однієї умови, дядьку Саливоне: коли нам видадуть у полковій канцелярії папір, який засвідчував би, що і в поході, і після походу будемо козаками.

— Папір? Хто вам сказав, що в нас заведено писати такі папери? Компут і є найдостовірнішим свідченням, що ви в козачому реєстрі, а отже, віднині і довіку козаки.

— Компуту часто переписують, дядьку Саливоне, і в тих, переписаних, нас може не виявитися. Батькі наші були козаками, а ми, як знаєте, ні вже.

— Це не розмова, хлопці. Кажу ж, у нас не заведено видавати такі папери.

— Учора ви кáзали, що все можете владнати.

— Тільки не це. Усе можу, а цього неспроможний зробити. Лишайтесь посполитими, коли так. Не козаки ви — баби, — розгнівався господар і, обернувшись, пішов до коня.

XIV

— Цікавий знати, — порушив тривалу мовчанку Андрій, — з отієї хмари, що суне з-за обрію, хлюпне чи не хлюпне дощ?

Денис, лежачи горілиць на свитці і дослухаючись до сум'яття, що лишив по собі виборний козак Підпригора, підвів голову й зиркнув у той бік, куди показував поворотом.

— З оцієї?

— Атож...

— З такої ніколи не хлюпав.

— А я не сказав би, що ніколи не хлюпав. Оті діди з часом можуть почорніти, і тоді вже жди грози, а то і зливи.

— Ти ліпше подумав би, що буде з нами після цієї розмови з Підпригорою.

— Нехай ряба кобила думає, у неї голова велика.

— Еге, нехай. Бачив, як спаленів, коли нагадали про папір. Аж сказ напав на чоловіка.

— Ну й нехай. Що він може зробити нам? Якщо сказане ним за столом правда, ми й без нього станемо козаками.

— Себто?

— Чув же — війна на кілька літ може затягнутися. А то велика згуба, козаків треба та й треба буде. Отож і про нас згадають.

— Згадати можуть, та чи впишуть у компут. Воли у війську теж є, ото до волів і поставлять таких, як ти та я, і, може, з допомогою того ж Підпригори.

— Його на той час не буде. Якщо не підшукає собі заміни, в похід піде.

— А до походу позбавить нас заробітку — інших наймитів знайде.

— Зараз, коли така сутуж на чоловічі руки?

На випасі сполошилися чомусь коні, і пастухи поспішили на місце оказії. Чи не вовки об'явилися? Після розмови, що мали з Підпригорою, цієї біди тільки й не вистачало.

Тривога виявилася небезпідставною: то такі вовки сполохали косяк. Ухитрилися відбити кількох від гурту і оточили їх зграєю. На щастя, оточені були немолодими вже кіньми. Збилися до купи, голова до голови, й тримали облогу. Не один із сіроманців скуштував, либонь, їхніх копит — не насмілювалися підступити. Шкірились, здіблювали шерсть на спині, а підступити ближче не зважувалися.

Постріли звіддалік не могли бути прицільними, проте діло своє зробили: вовчиська спершу присіли з ляку, далі знялися й побігли, притискаючи хвости, до яру.

З порятованими кіньми простіше було. Укоськали, наділи оброті та й забрали з собою. А тих, наляканих, довелося аж із села завертати.

Довідався чи не довідався Підпригора про їхню пригоду — достеменно не знають: коні не добігли до його подвір'я, зупинили їх біля крайніх сільських осель. А хвилювань було та й було, і тоді, як наздоганяли їх, і як гнали у зворотну путь. Та й уночі не мали спокою. Поява сіроманців поблизу пасовиська, де і днюють і ночують коні, — не жарти. Чи тій хитрій тварі важко знайти спосіб пробратися під загорожею чи через загорожу і наробити шкоди?

— Що ж вдіємо? — бідкався Денис. — Вдамось до Підпригори, хай присилає мисливців, чи самі зробимо засідку на сіроманців?

— Це ж усю ніч доведеться пантрувати.

— Є ж і вівчарі. По черзі й пантруватимемо.

Вовки такі добиралися до коней поночі. Коли б не собаки, чи й не досягли б свого, і пастухи змушені були вдатися за поміччю до Підпригори.

— Хто піде, ти чи я? — поцікавився Денис у товариша.

— Іди ти, з тобою він зговірливіший.

— Гаразд. Але ж і ти не лови тут гав, наглядай за кіньми.

Схоже, що господар ждав появи пастуха на своєму подвір'ї. Коли сказали йому домашні, хто завітав, сам вийшов за поріг.

— Ага, прийшов-таки. Ну, то заходь, поговоримо.

— Та я...

— Заходь, заходь. У мене гостюють знакомиті козаки із Запорожжя. В присутності чесного товариства і поговоримо про нашу справу.

Денис знову заїкнувся було, що він не з тим завітав до господаря оселі, та Підпригора відчинив на той час двері і змусив наймита подавитися словом, мов глевкою галушкою: у світлиці сиділи за святковим столом і смалили люльки три козаки із масивними сергами у лівому вусі і з сивіючими вже оселедцями на голених головах.

— Добридень, панове! — вклонивсь молодик і розгублено переглянувся із господарем.

— Добридень! — привітався один із Підпригорових гостей, видимо, старший.

— Оце, панове, — показав Підпригора на захожого, — і є один із тих молодиків, про яких ішла у нас річ. Кажу ж, обіцяю вклонитися старшині, аби не забували, що вони — діти козаків, і записали їхні імена в компут. Нелегко те́ буде, яєна річ, зробити, є ж бо царський указ, та маємо дбати якось, аби лави наші козацькі не рідшали. Отож і зважився я: даю цьому молодикові і його побратимові по парі коней бойових, зброю, усе, що треба козакові в поході, а вони огинаються, зажадали, щоб і папір їм, бачиш, дав, той, яким і нині, і потім засвідчувалося б, що вони — козаки. Скажіть їм, панове, напоумте, що жодному з нас, навіть знакомитому козакові, таких паперів не видають. Компут реєстровий — найдостовірніше свідчення про належність до козацтва.

Козаки посміхалися в уста.

— То, може, й нам скажеш, молодче, чому наполягаєш на своєму?

— Таж казав уже господарю, компути не вічні. Їх часто переписують, а переписуючи, можуть і не згадати котрогось із нас.

Підпригорові гості скинули над переніссям брови, зрештою переглянулися з господарем.

— Е-е, пане Саливоне, такого молодця гріх зобиджати. Ще й не битий, а вже он який метикований.

Той, що його назвав Підпригора Гнатом, підвівся й став перед Денисом на весь свій лицарський зріст.

— Чий будеш, хлопче?

— Олексія Сагури син, коли знали.

— Як же, знав. І добре знав. То що ж ми скажемо знакомитому козакові Підпригорі? Коли наше невлад, то ми зі своїм назад, чи як?

— Не хотілося б ображати доброго чоловіка, бо він таки добрий. Але й себе шкода.

Гнат схвально кивнув головою.

— І знов розумна річ. То давай поміркуємо купно з усіма, як нам дійти з паном господарем згоди. Чим, як на твою думку, можна було б довести — не лише зараз, а й потім, — що ви з побратимом козаки?

Денис переступив з ноги на ногу.

— Не знаю, як поведеться господар із моїм побратимом, а про мою приналежність до козацтва він міг би засвідчити і на вічні часи.

— Як саме?

— Хай поверне нам із матір'ю землю, що придбав у нас по смерті батька, ото й буде найпевніше свідчення, що я і вся наша родина — козаки.

Підпригора аж підскаочив, вражений вимогою свого наймита.

— Що?!

— Кажу, то буде певний із найпевніших гарант, що і я залишусь, і весь наш рід залишиться в компуті. З землею ніхто і ні за яких перемін не позбавить нас козацького звання.

Запорожці голосно і, як здалося Денисові, вдоволено сміялися, а Підпригора не знав на яку стати зі злості.

— Та як ти смієш?! Я заплатив вам із матір'ю за ту землю сповна!

— Чи я перечу, заплатили. Одначе ж зараз мова про іншу плату йде. Як я розумію, ви посилаєте мене замість себе на війну. Даєте коні і все інше, дядку Саливоне, це те, що ви й самі зобов'язані були б узяти з собою на війну. А де ж плата за мене?

— А те, що вписую тебе в компут. Що, дякуючи мені, із посполитого станеш козаком, хіба це не плата?

— Непевна, дядку Саливоне. От коли винагородите, крім всього, землею — інша справа. Тоді я твердо знатиму, заради чого ризикую життям. Навіть коли й загину, то не дарма: брат, мати, сестри не будуть посполитими, козацьким родом вважатимуться.

Підпригорі не було чого сказати, і він безсило розводив руками. Зате запорожці не переставали захоплюватися Денисом.

— Козак. Справжнісінький козак!

— Не козак він, — гнівався господар. — Гендляр і нахаба!

— Стривай, стривай, — підвівся той, що його назвали Гнатом, і підійшов до Підпригори. Давай спокійно поміркуємо. Скільки моргів землі ти відкупив у Олексієвої вдови?

— Скільки б не відкупив, вона вся моя. За неї заплачено!

— Чули вже, що заплачено, — посерйознішав Гнат. — Ти ж не привезений, посилаєш молодика туди, звідки можна й не повернутися. Чим буде втішений його рід, коли це станеться? Всього лиш тим, що ти взяв у матері сина і спорядив на війну? Плата справді мізерна, і гаранту в такому разі не буде ніякого.

— І на те зваж, — вкинув від столу інший козак, — повернута молодикові земля не остання в твоїм хазяйстві, вистачить ще і на тебе, і на синів твоїх. А козацьку душу врятуєш своїм вчинком, і не одну. Сам же казав: маємо дбати, аби не роз'єднували нас.

Підпригора присів до столу й схилив на руки голову. Видно було: злиться і на себе, і на побратимів, та чи не найбільше на упертого, мов віслюк, наймита.

— Іди собі, — скосив нарешті на молодика очі. — Бачу, не домовимося ми з тобою.

Денис і пішов. І про потребу вислати мисливців на вовків не став говорити. Чи до того було? Самі вже якось упораються з сіроманцями. Коли доведеться поратись. Вихитувався в сідлі й не переставав виколисувати в собі певність: це присутність запорожців завадила Підпригорі вигнати його не лише з хати, а й із двору, позбавити можливості заробити в нього зайвий гріш. Проведе гостей — зробить це.

Та поспішив із вироком собі і своєму товаришеві. За кілька днів по від'їзді запорожців Підпригора покликав їх із Андрієм, однак для іншої розмови.

— Про Денисові вимоги я відаю. А ти що скажеш? — звернувся до Андрія.

— Те, що й Денис.

— Як? У того ж роду землі я не купував.

— Що правда, то правда. Але ж і посполитим я без землі не перестану бути. Хочете, щоб я пішов замість Федора на війну, — поступіться землею.

І гнівався їхній господар, і лаявся найбруднішою лайкою, а гнати наймитів із хати все ж не гнав. Хто знає, як повівся б надалі з ними, коли б Андрій не підкинув йому слухну, а може, й рятівну в цій скрутій думку.

— А чого вам так дуже вже побиватися за землею? — спростодушничав. — Підете з Федором у чумачку — вдвічі більше вторгуєте грошей, аніж ті, що втратите, винагородивши нас із Денисом землею. Зате ж певність яка буде: повернетесь живими й здоровими.

Господар різко обернувся на ту його балачку, хотів-таки послати, мабуть, під три чорти, та прикусив язика й інше вирік:

— Розумні, ой розумні стали! Ну, та лихо з вами. Готуйтеся в дорогу. Поїдемо в сотенну канцелярію складати відповідну домову.

XV

Сотника Чуба таки запроторили московити в страшний своєю невідомістю Сибір, а з Чубом побажала податися туди і його вірна Ганнуся. Тоді, як Підпригора привіз Дениса з Андрієм у сотенну канцелярію і сказав котромусь із козаків, в якій справі має клопотатися перед старшиною, сотника в Кременчуцькій сотні ще не обирали. Підпригора радів тій неутраці (піді знай, казав, кого оберуть і як поставиться він до заміни, з писарем простіше буде домовитися). А дійшло до домови — мало не облизня дістав. Олекса Нечмихало скривився при одній лиш згадці про заміну і якось підозріло подивився на чолобитця.

— Ви що, зговорилися?

— Ти про що, пане писарю?

— Та про те, що ти не перший звертаєшся з такою чолобитною. Хто ж басурменів битиме, коли молодиків виставляєте замість себе?

У Підпригори такий вираз обличчя, ніби галушкою подавився і жеде не діждеться, хто порятує.

— Уваж, добродію. За купецьким промислом вкрай треба правитися.

— І не самому, у парі з сином? Ні, пане виборний, це нікуди не годиться.

Підпригора не поступався, і так, і сяк викручувався, казав: представлені замість нього і сина молодики — вправні козаки, особисто ним підготовлені, а який із нього вчитель, пан Олекса, сподівається, знає. Та те не діяло. Довелося вдатися чоловікові до іншої балачки: у нього, Підпригори, є домовленість із донцями: саме на цей час приготували вони для нього севрюжний та осетровий балик, коли не забере, у великому збитку буде. Пан писар, сподівається, знає смак тій риби, від пари бочівок не відмовиться. Та й сіль, що має доправити для потреб сотні і люду, не така вже й дрібниця.

— Уваж, пане Олексо, в боргу не залишусь.

— Доведеться ждати післязавтрашньої ради. Оберуть нового сотника — до нього й звернешся з цим.

Саливон б'є з досади руками об поли.

— Та побійся Бога, пане писарю! Чи личитиме мені звертатися з цим до новообраного сотника? У нього без мого клопоту буде та й буде їх.

— Ніби в мене мало цього добра.

Вони засперечалися, і хто знає, чим завершилася б та суперечка, коли б не нагодився той козак, що обстоював Дениса у Підпригориній світлиці.

— Що за крик, що за гам, братове? Чого ви не поділили?

Писар хмурився, відмовчучись. Пояснювати викликався Підпригора.

Козак смоктав люльку й приглядався то до одного, то до другого.

— Вписати цих молодиків у компут, — виправдувався, не витримавши позирків козака Гната, писар, — означає возвести їх, посполитих, у козаки. Це ж не жарти, добродію.

Та Гната не вибило його пояснення з колії.

— Панові Олексі не сказали, мабуть, чиї сини ці молодики, як не сказали й того, що Підпригора як достойний нашого козацького товариства господар винагороджує своїх замісних землею, яка дає їм можливість і право називатися козаками.

Тепер писар дивився то на одного, то на другого, але дивився вже не холодними очима.

— Це інша річ. А чиї справді ці молодики?

— Денис — старший син Олексія Сагури, сподіваюсь, не забув ще такого, Андрій — онук недавно почившого в Бозі козака Уласа Маківки.

— Коли так, то це міняє справу. Улас є в цьому компуті, а Олексій Сагура — в попередньому.

— Ось бачиш — козацькі діти. Хто стане супроти того, щоб вписувати їх у компут? Вписуй, складай дарчу на землю, домову про заміну та й підемо повечеряємо з цієї нагоди. Саливон, — подивився тим же прискаленим оком на Підпригору, — сподіваюсь, не поскупиться ж пригостити нас.

— Таке скажеш, Гнате, — обурився чи вдавав із себе обуреного Підпригора. — Коли це я скупився?

Доки писар шукав компут та лагодився вписувати в нього замісних, Гнат те й робив, що жартував, хоч Підпригору й не вельми веселили ті жарти. Щось йому муляло. Чи то шкода було землі, яку ось зараз відчикрижать від нього по

живому, чи побоювався, що писар відшукає ще якусь зачіпку і вчинить супротив. Як виявилось згодом, на побоювання були підстави. Перш ніж вписати Дениса Сагуру та Андрія Маківку до компуту, писар глянув на Підпригору й поцікавився:

— А як же буде з підпомічниками, з кіньми та з живністю?

— Коней я даю їм, і головних, і підмінних, живність також, аякже.

— Скільки піде з ними хур із живністю і скільки підпомічників?

— Дві хури і два підпомічники.

Писар відклав перо.

— Сподіваєшся, що кампанія одним походом на Крим і завершиться, що коні випасом будуть ситі?

— Так... потім дошлю, коли треба буде.

— Дошле, дошле, пане писарю, — запевняв і Гнат, — нікуди він не дінеться. Дозорці не злізуть із нього, доки не доможуться потрібної досилки. Може статися, що й не однієї.

— Хури — нехай. А підпомічників одразу ж посилає чотирьох. Одного на хуру і на козака мало. А коли послати котрогось треба буде або, крий Боже, загине один із них? Хто догляне тоді хуру і прислугувуватиме козакові?

— О Господи! — простогнав Підпригора. — Це не війна, а справжнісінький грабунок. Коли ще й досилки зажадають, з торбами по світу пустять мене і мою родину.

З компутом простіше було, вписали туди прізвища молодиків, зазначили, на якій підставі вносяться до реєстру, та й по всьому. Довше довелося висиджувати біля писаря, коли заходився компонувати дарчі та шукати свідків, котрі ствердили б підписами, що виборний козак Підпригора посилає замість себе і свого сина Федора у похід Дениса Сагуру та Андрія Маківку і в нагороду за те дарує їм на вічні часи землю. Першому з них — ті морги, що межують із землею попа Бишовця та виборного козака Недригайла, другому — що вриваються суцільним клином у Розриту могилу. Тоді вже, як завершили компонувати дарчі та зобов'язання, скріпили все те підписами, а також сотенною печаткою, пішли вечеряти. Денис з Андрієм не мали такого наміру — чи їм, молодикам, личить чаркуватися з такими знакомитими козаками, як писар, Гнат та й той же Підпригора, залучені до їхнього діла свідки, та їхнє огинання швидко помітили й веліли не сторонитися товариства.

— Тепер ви рівні серед рівних, — сказали, — отож і

почувайте себе такими. Веселиться товариство — веселиться, йде, оголивши шаблюки, на басурменів — теж не відставайте і не норовіть пасти задніх.

Душею товариства в застіллі, як і годиться запорожцеві, був Гнат. І в бесіді перший, і в дотехах не останній. Воно й зрозуміло — свідки як свідки, вони тут далекі родичі, писар занадто поважна особа, щоб веселити когось, ну, а Підпригора за іншого разу, може, й не поліз би в кишеню за словом, та не сьогодні: он скільки землі втратив чоловік. Одним розчерком пера позбувся такого багатства!

Денис з Андрієм до якогось часу не втручалися в бесіду старших. Слухали та на вус мотали те, про що йшлося за столом. То вже опісля, як осушили келих з оковитою та відчули себе вище, ніж досі, зважились і поцікавилися в Гната, як ведеться зараз запорожцям, чи давно пан козак із Січі?

За Гната відповів писар:

— А він, панове молодці, не запорожець уже. З оселедцем, щоправда, усе не зважається попрощатися, а з Січчю попрощався.

— Як то? — вихопилося в Дениса.

— Та отак, — пояснив, втрачаючи на веселощах, Гнат. — Тривала розлука з родиною взяла гору над покликом природи. Тепер ось козак Кременчуцької сотні, як і ви.

— І добре зробив, — писар йому. — Чого вона варта тепер, Січ? Так, злидота одна.

Гнат затримав на Нечмихалові, може, й докірливий, але й незлобивий погляд.

— Не гніви Бога, пане Олексо. Обшарпанними повернулися ми з Прогноїв — це правда, та не змалілі духом. Відновлюється кіш, оживає й душа козацька, оживає сила. Кошовий Федорович — тямковитий чоловік, самих царів зумів укоськати і виторгувати в них не лише прощення за підтримку Мазепи і його діла, а й давні наші вольності, ба навіть належні Запорожжю до Петрового погрому паланки, платню бере з них за послуги ратні.

— Що землю і вольності козацькі повернув козацтву — молодця. Такого, зізнаюсь тобі, й сподіватися годі було. А що платню бере з московитів — погано.

— Чого так?

— Бо платня — то шори, пане Гнате, ті царські шори, з яких запорожцям не випорснути вже.

Гнат налив сам собі в келишок, почастиувався і вже потім провадив далі:

— А все ж вони не такі мутькі, як на Прогноях. Чули ж,

либонь, як повівся з козацтвом Калга-салтан. Забрав козаків, що були на промислах, — не багато й не мало, більше двох тисяч, — і примусив іти з ним на Білогородщину, ніби з наказу хана, насправді ж в корисних цілях, противних хану. Калгу хан схопив і зіслав у Цареград, а козакам уготував ще гіршу долю — послав гребцями на каторги.

— А скільки наших — і теж ліпших із ліпших — кликали московські царі на канали, на спорудження фортець і не повертали звідти, забув? Скількох вас залигає нині генерал-фельдмаршал Мініх і поведе на згубу, уявляєш? Ото ж то й ба, пане Гнате, в тім і біда, що нас коли не ляхи, то московити, не московити, то татари залигують. Своєї борозни в житейським полі як не вміли, так і не вміємо прокласти.

Вони засперечалися, і гору в тій суперечці взяв таки Гнат.

— Доки тримаємо шаблю в руках, — кричав уже, — доти матимемо й надію, що віднайдемо її, свою борозну в житейським полі. Рано чи пізно, а віднайдемо! Це я вам кажу, Гнат Чайка, хай і жолошній, все ж осавул Чигиринського куреня!

Денис і серцем, і помислом був на боці запорожця, а все ж, коли б сказав хтось тієї миті, що саме він, Чайка, стане по виборах сотником Кременчуцької сотні, нізачо не повірив би. Адже в сотні є свій осавул і свій хорунжий, чого це вибір має випасти на стороннього, хай і запорожця?

А сталося. Козаки Кременчуцької сотні слухати не захотіли про Грицька Коржа, котрого пропонував на сотника і хвалив на всю губу писар.

— До біса Коржа! — кричали в однім, другім і третім кінці. — Жмикрут і нетямко! Гната Чайку ставмо на місце Чуба! Тільки Чайку, і більше нікого!

— Таж Гнат ненадійний, у чарку заглядає!

— А хто не заглядає в неї, коли є кошти, час? В похід ідемо, а в поході і старшині, і козакам пити зась!

— Хай вийде і заприсягне, що не порушуватиме того козацького звичаю.

— А так, хай вийде і заприсягне!

Мусив виходити Чайка й казати, що тієї ганьби не водилося за ним досі, не водитиметься й далі. Тверезість у поході — закон, його не тільки від себе, а й від усіх інших вимагатиме.

Йому повірили та на тому й стали: сотником у Кременчуцькій сотні хай буде Гнат Чайка.

Підпригора був на той час вдома, лаштувався в дорогу за

купецьким промислом, а його підмінні, як і їхні підпомічники з хурами та наготовленою в похід поклажею, таборилися вже там, де й сотня, і навіть у виборах брали участь, хоч та участь і обмежувалася мовчазною згодою з тими, хто драв горло за Гната Чайку.

Якось так склалося, що старшим у тій шестірці став Денис, Андрій — всього лиш його побратим, ну а підпомічники як підпомічники: їхня повинність — доглядати худобу (і ту, що запряжена в хури чи йде за хурами, і ту, що під сідлом), турбуватися про страву для себе і для козаків. Тоді, як кликали в лаву чи до котрогось із старшин, ішли тільки козаки, підпомічників виклик не стосувався.

— Ну, тепер уже рушимо в похід, — уголос міркував Денис, коли поверталися з перших по виборах оглядин. — Сотник з усім познайомився, чого маємо відсиджуватися в Кременчуці?

— Може, й так. Тільки мені здається, що не сотня наша рушить до Миргорода на з'єднання з полком, а полк прибуде до Кременчука і тут уже з'єднається з сотнею.

— Ти так гадаєш?

— А чому мав би не гадати саме так? Не чув хіба — на татар, як і на турків ітимемо. Чого мали б правитися за сотні верст на полуніч, коли полк на полудень йтиме?

Він не помилився. За кілька днів московське військо йшло та йшло через Кременчук, і все на полудень.

— Куди? — поцікавилися в одних.

— На Переволочну.

— Куди? — поцікавилися в других, а затим і в третіх.

— На Переволочну.

— Бачив? — радів своїй догадці Андрій Маківка. — Московити в Переволочній, а інші, мабуть, тут, у Кременчуці, зосереджуватимуться.

Його догадка не розминулася з істиною: услід за московитами прибув до Кременчука і їхній, Миргородський, полк, затим — Гадяцький, Прилуцький, Ніжинський. Ждали й на інших — Чернігівський, Переяславський, бо ходили чутки, що всім їм також простелеться дорога на Переволочну: там зосереджується вся московська сила, що стає під руку генерал-фельдмаршала Бургарда-Христофора Мініха. В Келеберді і довкола неї зосереджуються ті козацькі та московські полки, що ввійдуть до армії Рум'янцева, в Ізюмі та довкола нього — слобідські, котрим визначено діяти в складі армії Лассі. Сила немала, а отже, й баталій слід чекати неабияких. Це вже як водиться. В цьому не може бути жодного сумніву.

XVI

Підпригориним заміним у кримській кампанії байдуже було, хто поведе їх на голомозих, а привідці козацьких полків загадалися: на добре це чи на зле, що на чолі всього війська стоїть барон фон Мініх? Один чув про нього одне, другий — друге, третій — третє, та, коли звели почуте до купи, таки не втішилися. Що цей Мініх — німець, де не ходило, ними все одно командує чужі, а що не раз міняв службу, як і тих, кому служив, — не могло не насторожувати: чи не заведе до дідька в прірву? Ті, що продають себе і свої ратні спроможності, на все здатні. Де жив він, на чіїх хлібах виростав і вчився до того, як потрапив на службу до польського короля, — одному Господу відомо. А що в короля не затримався на доволі-таки престижній службі, те всі знають. Спокусився, оповідають, на високу платню і неабиякі гаразди, що їх обіцяв йому царський резидент у Варшаві князь Долгорукий, і не став продовжувати контракт із польським королем, перемахнув на службу до московського царя Петра Першого.

— Коли заходить про купівлю чужого інтелекту, московити грошей не шкодують. З усіх земель зманюють до себе тямковитий люд.

— Про те ж і річ: тямковитий Мініх чи всього лиш ласий до наживи? Наймався ж до царя Петра як інженер, а опинився в головнокомандувачах. Чого, питається? Такий майстер на всі руки чи всього лиш береться не за своє діло, аби нажити великі скарби на службі в московських царів?

— У польського короля він теж командував коронними військами, — обізвася мовчазний досі миргородський полковник Павло Апостол. — А то не тільки високий ранг, а й чимала вигода.

— То чого ж, питається, подався в Московію?

— А коли чоловік більше одержимий був, як і цар Петро, спорудженням каналів, аніж місією воєначальника?

— Хочеш сказати, пане Павле, що вони — з одного тіста книси?

— З одного чи не з одного, а схожість є. Цар, як знаєте, теж за все брався. А щодо одержимості... Такого, либонь, і світ не знав. Мало йому було того, що на людських кістках мостив місто на болоті, намислив прокласти водний шлях із Петербурга до Москви, такий, як мовляв він, щоб у Петербурзі сісти на корабель, а зійти в Головинському саду під Москвою. І це за тієї злидоти, яка панувала та й зараз панує по всій Московії.

— Ладозький канал саме з цією метою прокладали?

— Біс їх знає, з якою метою. Одне знаю: коли Мініх прибув на службу до московського царя, взявся за будівництво саме цього каналу.

— І довів тим, — зауважив котрийсь із полковників, — що не тільки одержимістю, а й дурістю схожий на Петра Першого. Хіба не він гноїв наших козаків на тому ж Ладозькому каналі?

Надійшов сербин Милорадович, призначений московитами на полковницький уряд у Гадячі, і бесідники вмовкли, хоч про себе кожен із них не переставав думати, що буде і як буде там, на полі брані. Веде їх чужинець і, крім всього, не прихильник козацтва. Що, коли не зважить на ладозьку згубу і кине козаків на татар у перших лавах?

Серед тих, що коритимуться повелінню генерал-фельдмаршала Мініха, є й такі, що знали його по Ладозькому каналу. Он скільки літ сплигло потому, багато чого змінилося за ті літа, а чи змінився Мініх? На гірше — можливо, на ліпше — марна сподіванка.

Ті з московитів, що стояли ближче до царського двору чи принаймні зналися із царедворцями, розповідали: то не цар Петро і не хтось із царедворців подав думку використати на земляних роботах по спорудженні каналів українських козаків — то була порада колишнього командувача польськими коронними військами, тоді ще генерал-майора, Мініха, котрий знав від тих же поляків чи й з власного досвіду, який роботящий люд українські козаки.

— Валити ліс там, де прокладатимемо канал, — сказав цареві, — можуть і кріпосні окольних губерній. А копати землю, тим більше довбати камінь, якого буде та й буде в ложі майбутнього каналу, зможуть тільки солдати, і передусім українські козаки.

— Генерал не знає наших мужиків, — чи то сумнівався ще, чи для годиться мовив цар.

— Можливо. Та як військовий я більше надії покладаю на військових.

Петро Перший роздумував. Мабуть, прикладав у думці, чи не потрібні будуть солдати в тім ділі, в якому покладається на них яко на солдатів.

— Війну зі шведом завершено, государю, — вгадав його мислі метикуватий німець, — воювати скоро не доведеться.

— Крім шведів, є ще турки, генерале. Як зовнішні, так і внутрішні. Ну та гаразд. Заради такого діла, яке замислили ми з тобою, покличемо й козаків. Вояки з них не вельми надійні, а в землі зможуть длубатися.

Потішений згодою царя, Мініх націлився було відкланятись

уже і йти, та тієї миті в свідомості його ворухнулася ще дерзновенніша, ніж перед цим, думка і примусила затриматись: цар дав згоду покликати на спорудження каналу військових, одначе він чимось невдоволений. Піти, лишивши сильних світу цього невдоволеними, не в його звичці. То означало б виказати в собі бевзя, недостойного уваги такого помазанника Божого, як імператор Московії.

— Ваша величність, сподіваюсь, вибачить мені мою дерзновенність, та, коли саме на мене покладено всю що не є відповідальність за спорудження Ладозького каналу, дозволю собі вдатися до вас ще з одним, не менш важливим питанням: чи не покликати нам згаданих щойно козаків зараз уже, не зважаючи на наближення зими?

Сам звиклий до дерзновенних намірів і вчинків, Петро Перший доволі швидко усвідомлює, до чого веде цей тямковитий, як казав про нього князь Долгорукий, німець, і помітно збуджується.

— Вважаєш, що зимові пори можна копати ґрунт і довбати камінь?

— Не тільки можна, государю, треба. Взимку не буде мокви, яка навесні, а надто восени вельми і вельми заважатиме. Лупати мерзлий ґрунт важко, я розумію, зате ж сухо буде. Ті ж нашарування, що лежать під мерзлим ґрунтом, і зовсім легко братимуть.

“А він має рацію, цей німець”.

Цар рвійно зривається з місця і таким же рвійним кроком проступає до дверей.

— Графа Головкина до мене.

І пішла і покотилася лавина наказів, повелінь з полуночної гори на пологий, ніким і нічим не захищений полудень. Козакам велено було йти на каналні роботи негайно, серед тільки-но роздмуханої вітруганами зимової стужі й мати при собі як живність, так і все, що мали свого часу, коли ходили на фортифікаційні споруди. Доки сперечались та доводили: це ж безумство, іти неблигогий світ, аж на Ладугу, і йти пішим ходом; чи люди витримають таке, а як і чим лупати мерзлу землю, де жити і що їсти, з собою на всю зиму не наберешся, — збіг у суперечках якийсь час. Але все те не відхилило біди. Генерал Вельямінов, президент впровадженої царем Петром Малоросійської колегії, був лютий мов звір. “Це повеління государя-імператора, — казав. — Велено привести на каналні роботи дванадцять тисяч козаків, отож ніяких розмов і зволікань! Скликайте тих, на кого лягає ця повинність, беріть живність — і в путь”.

Аби бодай якось полегшити долю козацтва і вберегти його від видимої згуби, старшинська рада поклала між себе вчинити так. По-перше, вирушать не одразу всім, а кількома партіями: одна — зараз, аби і цар, і Вельямінов знали: козаки вдовольнили їхню волю і виступили з обозом на Ладогу, друга — через місяць після першої, третя — тоді вже, як побільшають дні, а зима почне поступатися перед весняними леготами; по-друге, на чолі кожної з цих партій мають стати найдостойніші з козацьких старшин — ті, котрим не вперше мати справу з московитами, які зуміють постояти за себе і за козаків.

Оскільки ця порада злетіла з уст чернігівського полковника Павла Полуботка, він і викликався стати на чолі першої партії. Добре знаний серед козацтва і бувалий у бувальцях полковник не зопалу порадив таке, він розумів: може обернутися так, що доведеться мати справу з самим царем. Лише він міг додуматися до такого: підняти серед зими козацтво й кинути в люті завії на каналні роботи. Давно помітив: помщається московит, хоч і є помазаником Божим, українським козакам за те, що відшукалися серед них такі, котрі підтримали Мазепу і його намір порвати з Москвою, відторгнутись від Москви. Так ніби супроти Мазепи, а отже на боці Петра, менше їх виступило, ніби ті, що стали під його руку у битві зі шведами, не блазняють тепер перед ним, лижучи його й без них залізану сідницю. Геть спаскудилася громада. Он яка єдина була в своїм священнім гніві на польських магнатів, як самовіддано боролася, обстоюючи свободу і незалежність краю. Мабуть, очманіла, виборовши жадану волю, й дозволила ошукати себе, мов отетеріла під поглядом удава твар, полізла в ще ненаситнішу, ніж та, якої позбулася, пащу. Воно й не дивно, усі, починаючи з гетьмана Хмеля і завершуючи нужденним посполитим, певні були: роблять пожиточне для себе діло. Уповали на те, що єднається брат з братом і православний із православним, що воз'єднана ратна сила московитів і українців не матиме рівної собі, на неї ніхто не посміє зняти руку. То буде гарант відвойованої в ляхів свободи, гарант процвітання добробуту, переданих з діда-прадіда звичаїв. А де вони, ті генерали? Не подумали, нерозумні голови, що єднають звиклий до народоправства народ з монаршою владою, яка давно і назавжди потоптала те народоправство в своєму краї, тим більше потопче його в чужому, оберне, як і в себе, вільнолюбного поселянина в безправного кріпака. Чи така влада могла терпіти свободу, що хлюпала через край, в українській громаді? То ж булавинщина, пошесть, що може

перекинутися з полуденних і на полуночні обшири! Гай-гай... Та тоді вже, як чинили злуку, мали б збагнути: не до гарантів на свободу і процвітання краю йдеться. Від тебе, гетьмане, від вас, полковники, взяли клятву, примусили запрягнути на хресті, що будете вірні злуці, самі ж ухилилися від неї, сказали: "Цар — помазаник Божий, йому не випадає присягати". Ось і маєте тепер. На словах ствердили статті Хмельницького, сказали: це — закон, за яким маєте жити в злуці з нами, на ділі потоптали ті статті, самі забули про них і нас примушують забути, що є такі. А в тих статтях чорним по білому писалося: на всіх належних Україні обширах жодного великоруського гарнізону не повинно бути; Україна живе за тими законами, звичаями, користується тими свободами, які склалися в ній на час підписання злуки; цар не призначає старшин, в тім числі й гетьмана, вони в Україні виборні, як і віддавна було. Чи та сваволя, що її чинили й чинять з нами царі, достойна помазаників Божих? Чи є вони після всього такими? У статтях Хмельницького жодним словом не згадано, що на Україні має бути московська адміністрація, що вона покликана ширити на нашій землі ті порядки і ті закони, якими душить власний народ. А чого удостоєні ми нині? Де наші закони, звичаї, кривавицею добута в ляхів воля? Замість гетьмана, маємо Малоросійську колегію на чолі з московським президентом, замість вибраних на козацьких радах старшин — призначених сенатом чи й самим царем московських воевод, чиновників, полковників-заброд, таких, як сербин Милорадович, що посів полковницький уряд у Гадячі, чи москвит Толстой, котрого сам цар постарався зробити стародубським полковником. Спершу живосилом примусив слабовольного гетьмана Скоропадського віддати за Толстого свою доньку, а вже потім винагородив його як гетьманського зятя полковницькою булавою і урядом у найбільшому на Україні Стародубському полку. Чи такі, як Толстой, Милорадович, як чиновники, що їх насаджено та й насаджено в судах, дбатимуть про дотримання гарантованої статтями Хмельницького законності? Та вони не те що не знають — не хочуть знати нашої вольниці, законів, звичаїв, не визнають влади, що тримається ще подекуди. Так і кажуть, коли їм нагадують про статті: "Нас призначив сюди цар, йому і тільки йому ми покірні". Отож і сваволять як кому заманеться. Хіба не хвалився під п'яну руку той же Толстой: "Цар поклав на нас повинність прибрати до рук усю Малу Русь". Ось і прибирають. Ще за царя Олексія Михайловича — того самого, що схвалив статті Богдана

Хмельницького, — зробили на Україні поголовний перепис населення й оподатковують тепер усіх без винятку і за своїми, московськими, законами. Три шкури деруть з бідного люду. А хіба то все? Розквартирували по всій Україні російські полки і зобов'язують той же люд утримувати їх всупереч колишній домові. А що роблять з тим безборонним людом, коли заходить на війну? Коней, волів, живність для війська — усе дай, і не єдиножди.

Хто захистить цей обійдений долею люду? У кого вистачить мужності стати перед безбожним царем і вповісти йому всі наші біди, примусити розглянутися і збагнути: діла, що творить він, таки безбожні, достойні сатрапа, а не помазаника Божого. Мало йому, самодурові, того, що кидав козаків у криваві січі з турками, шведами, ганяв на спорудження оборонних ліній і в себе, і на Каспії, тепер і на канали вже жене. І коли, серед лютої зими!

Партія, що її очолював чернігівський полковник Павло Полуботок, простувала в полуночні краї єдиним знаним на ті часи шляхом: із Глухова — на Москву, а вже з Москви — на Петербург. Зимової пори його, щоправда, важко було назвати шляхом, тим паче торованим. Ото тільки й полегшення, що просіки в суспіль залісеній місцевості. Все-таки додавали певності: не збилися з путі. Саму ж путь доводилося прокладати в глибокім, здебільше незайманім, снігу. Коні не раз змокріють, доки здолають намічені на етап верстви, воли і ті падають з ніг. А як то людям? Ледве переставляють, сердеги, ноги та доглядаються до свого полковника зболілими від немочі очима, питають-допитуються, що він думає собі, куди веде їх, на канали чи на погибель?

Не міг дивитися в ті очі й шукав-дошукувався сполоханим у вимушеній безвиході тямком, чим може допомогти цим нещасним. Здолано ж всього лиш дещицю путі. Попереду буде й буде її. А рятівна поміч не спадала на думку. Воли неспроможні тягти завантажені живністю сани, змушений ставити поперед обозу людей, аби люди пробивали дорогу. Он скільки їх — чотири тисячі. Пройдуть — і вже полегшення для круторогих. Єдине, на що спромігся, дошукуючись, — звелів мінятися місцями: сотня; якій випало місити незлежаний сніг першою, ставала по якимсь часі на місце останньої, остання пробиралася й ставала на місце першої, та ж, що йшла одразу після першої, ставала на місце передостанньої, передостання — на місце другої, і так доки не мінялися місцями всі. Та чи то таке вже полегшення? Мізерія.

Аби не бачити зболені очі і нужденний вигляд козаків, кликав супровід і правився разом із супроводом прискороною рессю до місця чергового перепочинку, дбав про гарячу їжу і якийсь затишок для людей і худоби. Місцевий люд ні сном ні духом не відав, що через їхнє село чи місто правитиметься таке військо, і, зрозуміло, не дбав заздальгідь ані про їжу для нього, ані про перепочинок. Єдина надія була на те, що приготує полковницький супровід. Та й спати до осель московити не кликали. Навчені гірким досвідом козаки розбивали біля села чи містечка намети, вистилали їх такою-сякою підстилкою з сіна чи соломи, коли їх щастило добути в голих мов бубон селах, і грілися теплом власного тіла.

Зачастіли простуди. І в поході, і на місці перепочинку чувся надривний кашель, а після кількох снігових заметілей, що заставали в путі, постигло декого й гірше — гарячка.

Що мав робити з такими? Зупинятися й ждати, доки видужають, не випадало, везти на саях — також. Мусив шукати серед поселян добрих людей, класти в долоні червоні й благаті, аби доглядали хворих до їхнього видужання чи поховали на випадок смерті.

Немало розгубив їх, спалених гарячкою, доки доправився до Ладogi, надто на останнім, найтяжчим відрізку шляху. Та й на тих, що доправив на місце 'роботи, сумно було дивитися. Колись дужі, при неабиякій силі і твердій певності козаки (скажи, що треба гору зрушити, — зрушать) стояли перед ним змалілі, обшарпані, у збитих за дорогу чоботях. І певність розгубили, і сили позбулися на дошкульних московських вітрах. Не козаки — кури обскубані.

Зустрічав їх біля приканальної канцелярії бригадир Леонтьєв з підпомічниками, з цілою юрмою офіцерів-московитів, що їх прислано на канал для нагляду за здійсненням робіт. Набагато молодший за Полуботка бригадир завважив, мабуть, яким духом дише козацький полковник, і не бундючився, як водиться у московитів, не виказував своєї зверхності. Незвично стиснено, як для військового, ба навіть співчутливо повідомив:

— Пане полковнику, доведеться заждати трохи. Генерал Мініх затримується.

— Чому маємо ждати?

— Генерал-майор має говорити з козаками. Після церемонії вкажу вам вашу ділянку на каналі.

— Ніяких церемоній! Ведіть і показуйте. Не бачите хіба: люди ледве на ногах стоять, геть із сили вибилися. Серед них багато хворих. Житло для них є там?

— Житло?

— Ну, казарми і всякі інші споруди для коней і волів.

— Усе те самим доведеться споруджувати.

— Самим? — Полуботок так витріщився, що Леонтьєв прикусив язика і не одразу спромігся на слово. — Та ви що? Зумисне хочете згубити козацтво? Чому не приготували житло заздалегідь? Що думали, кличучи сюди військо, та ще й зимової пори?

— Я не зобов'язаний тут дбати про житло. То повинність генерал-майора Мініха.

— Чого ж маю ждати його, коли він так старався для нас? Бачити його не хочу! Веди, куди маеш вести, на місці думатимемо, як рятувати себе від видимої згуби.

Аж тепер розпука надійно взяла гору над неабиякою твердістю духу в натурі Полуботка. Як бути, за що має братися? Довкола — ліс і ліс, та сніги по коліна в лісі, та заметілі над лісом. Передусім має подбати, ясна річ, про людей. А з чого почне те дбання? Із звичних багать? Очевидячки. Добре, що його козаки — люди передбачливі, прихопили з собою не лише лопати, кирки, а й сокири, пили. Але ж багаття — порятунок на час. Потрібні будівлі, інакше люди не витримають: або згинуть у снігу, або підуть куди очі дивляться.

— Ось що, пани сотники, — сказав, коли спровадив Леонтьєва і залишився лише зі своїми. — Якусь частину людей пошліть по околицях. Не пуста ж тут, десь мають бути села. Коли знайдуть їх, за всяку ціну хай домовляться з тутешнім людом про помешкання для хворих і для худоби. Всі інші — на спорудження жител. Валіть дерева, кладіть колоди в зруб, дбайте про крівлю, опалення, настили як нижні, так і верхні. Гадаю, буде швидше і зручніше, коли кожна сотня споруджуватиме для себе окреме житло. Це моя думка. Хочу почути, що скажете ви.

Іншої ради не було.

Козакам Чернігівського полку не звикати до негод. Були ж бо у всяких походах, і літніх, і осінніх, і зимових, а такого, як цей, не пам'ятають. Знайшли б по завершенні путі прихисток — відігрілися б та й відійшли б, гляди, душею. А як могли відійти у заваленому снігом лісі, у цьому дикому з диких забісці? Дерева і ті лускають від морозу, то що казати про душу людську? Ціпеніє від холоду, і не менше — від видимої наруги. Це ж треба: кликали для роботи на відлюдді, серед зими кликали — і не подбали про помешкання. Лісу довкола — оком не зглянути. Чи то важко було брати той, що валили, розчищаючи місце під русло майбутнього каналу,

й споруджувати будівлі, дбати, аби у тих будівлях були вогнища? Лежать он обабіч рівні, мов струни, сосни — де купами, де так, як заманеться, якісь можна добути з-під снігу, до якихось і не добратися. “Боже праведний, Боже милостивий! — сумно зітхали козаки, спостерігаючи те недбальство. — З ким звів ти наш роботящий, в усьому тямковитий, але й нещасливий через свою надмірну довірливість люд? Що буде з нами в цій глушині, між цих недбальців і дурисвітів?”

Мабуть, розуміли один з другим: іншої надії на порятунок немає, треба братися за сокиру та рятувати себе трудом своїм. Одні розкладали багаття — там, де закладали житло, і там, де обробляли дерево, інші видобували з-під снігу повалений раніш чи валили поблизу ліс, ще інші дбали вже, аби в майбутньому житлі було вогнище, що обігріє їх коли не сьогодні, то завтра, не завтра, то післязавтра, було кому дбати й про їжу. Хвалити Бога, не покладалися на сусідів, прихопили з собою і пшона, і сала, і борошна, і ще дещо.

Сотники, осавули, хорунжі менш за все зустрічалися з тими, під чию команду стали на каналі, а полковник Полуботок не розминувся з ними, кликаний був до приканальної канцелярії і раз, і вдруге, і втретє. Ті, що супроводжували його, розповідали: мав там, у канцелярії, таку гучну бесіду, що й поза канцелярією чути було. За першим разом суперечка виникла з-за самої будови. Бригадир Леонт'єв наполягав, аби полковник Полуботок лишив на спорудженні будівель лише частину козаків, всіх інших слав на канал. Вимога та неабияк роздратовала полковника.

— Ніяких каналів, — заявив. — Доки не споруджу казарм, приміщень для скотини, жоден козак на канал не піде.

Леонт'єв звівся за столом і теж набрав суворого вигляду.

— Пане полковнику, ви напрошуєтесь на неприємність. Генерал-майор Мініх не потерпить непослуху.

— Хай скаже спасибі, що я і мої козаки терпимо його недбальство. Чому не спорудив казарм для воїнів-землекопів? Нащо кликав під зиму на голе, необжите місце?

— Він кликав армію, а армія сама собі готує житло, і за всяких умов.

— Ось і готуємо. І доки не забезпечимо себе і скотину теплом, доки не обладнаємо шпиталю для хворих — ні про що інше розмови не може бути.

— Полковнику...

— Все, пане бригадире! Доки я командую полком, так є, так і буде.

— В такому разі матимете розмову з генералом.

— Нехай... Я й самому государю-імператору те саме скажу, не тільки генералові.

На тому розмова з бригадиром Леонтьєвим і завершилася. Генералові москвит або ж не доповів про свавільного хохла, або генерал не захотів зчіпатися з Полуботком. Що не кажи, провина приканальної канцелярії, а отже, й Мініха як відповідального за спорудження каналу є. А коли є провина, може обернутися так, що посоромленим буде Мініх, а не Полуботок. Зате, коли козаки завершили забудову житла і стали вдовбуватися в мерзлий ґрунт, канцелярія генерала Мініха не забарилася прислати для нагляду за копачами не лише майстрів, які знаються на каналнім ділі, а й офіцерів-наглядачів.

Полуботка і зовсім уже збісило те.

— Ідїть, панове, туди, — мовив, оглядаючи офіцерів, — звідки прийшли. Мені ваша поміч не потрібна. Майстри — нехай, вони люди знаючі. На те, щоб наглядати за роботою козаків, у мене є сотники, осавули, хорунжі. Не залишу ж я їх без роботи.

— Повинен же бути нагляд і з боку канцелярії.

— Я відповідаю перед канцелярією.

Що скажеш такому? Довелося офіцерам повертатися й доповідати, як повівся з ними хохлацький полковник. Обурення їхне передалося багатьом, і упертого хохла покликали за цим разом перед очі самого генерала Мініха.

Німець був набурмосений, явно невдоволений тим, що казали йому про Полуботка. Та, коли зустрівся з його суворим, аж до зухвалості упертим поглядом, дещо пригасив гнів.

— Мені сказали, ніби пан полковник відмовляється виконувати мої розпорядження.

— Не всі, пане генерале. Приступати одразу до роботи я не міг, як того вимагала канцелярія, бо мусив спершу зробити те, чого не зробила канцелярія, — побудувати житло для козаків. Зате тепер є кому робити на каналі, і робота з кожним днем помітніше налагоджується.

— А чому відпровадив офіцерів-наглядачів?

— Бо не потребую їхніх послуг. Майстрові — інша річ, від їхніх послуг я не відмовився і не відмовлюсь, бо це люди знаючі, вони можуть стати моїм землекопом у пригоді. А всі інші... Всіх інших канцелярія нехай використає там, де вони можуть принести їй і государю-імператору користь. Наглядачів у мене своїх вистачає.

Мініх силкувався сказати щось і не міг знайтися на слові.

Сидів, блудив очима і відмовчувався. Видно було, серце кличе до гніву, а розум стає на перешкоді: правда ж бо на боці полковника.

— Козацький привідця хоче сказати цим, що всю відповідальність за здійснення покладених на його воїнів повинностей він бере на себе і своїх підпомічників? — надумався зрештою.

— Якщо хочете, так.

— Ну що ж, в такому разі жду від полковника корисних для імперії діянь.

Не дуже печалився тим, що дав генералові слово. А проте не міг і не дбати, аби воно бодай наближено було достовірним. В усякому разі частенько згадував розмову з Мініхом, надто коли спостерігав: зримо повільним і до відчаю згубним виявилось те їхнє вгризання в кам'янистий ґрунт при Ладозькім озері. Мороз сковував не так землю (її навчилися розігрівати за допомогою багать і потім уже загиблюватися в ложе каналу), сковував передусім тіло, холодним струменем вривався у розігріті важкою працею груди. А те не минало так собі. Одні відбувалися надривним кашлем, інші наживали собі гарячку й надовго лягали в шпиталь, на зміну тим, що застудилися в дорозі і не збороли застуди, перші стали позначати узбіччя каналу убогими могилками з хрестами над ними.

На лихо, не розминулися козаки і з іншою бідою. У ложі каналу доволі часто натрапляли на велике каміння. Людям несила було витеребити його нагору, доводилося обмотувати линвами і тягти кіньми чи волами. Траплялося, що линви не витримували чи зслизали, і камінь з невблаганною неминучістю котився униз, а внизу траплялося й таке, що хоронив під собою й людей.

Похорони частішали й частішали. А зима лютувала, ба навіть затягувалася, і принесла козацтву України чий не найбільшу того року втрату. Як не мудрила старшина, таки змушена була вислати зимової пори в похід і другу партію козаків. Наполягав Мініх, а відтак сенат, Вельямінов яко верховода на ті часи на Україні, а часті наполягання, як і категоричні вимоги не могли не вплинути. Немало важила й надія: доки ця, друга, партія здолає неблизьку путь, потепліє. Та саме в путі й спіткала ту, другу, партію біда: застудився її привідця генеральний хорунжий Іван Сулима. Його оберігали, та що могли вдіяти, коли така дорога. Бували дні, коли світа Божого не видно. Доки доправили до Ладоги — й згорів козак.

І сум, і відчай закралися в душі сулимівців, не знали, як їм вдіяти, й звернулися до Полуботка: порадь, брате, як бути, ховати тут хорунжого чи везти на батьківщину? Неблизька ж путь, чи й здолають її геть виснажені коні...

— Зима, — була відповідь, — дає можливість не поспішати, а отже, давати коням перепочинок. А повертати тіло покійного обов'язково треба. Іван Сулима — генеральний хорунжий у нашому війську і нащадок славного гетьмана, також Івана Сулими — того, що повстав біля сотні літ тому супроти ляхів, повів козацтво на смертний бій за волю України і був скатований ворогами. Негоже нам, побратимам хорунжого із славного роду, лишати прах його на чужині. Хто тут прийде до нього і хто оплаче? Мініх чи його наглядачі, чиновні і нечиновні? Забудеться слід до його могили, забудеться й могила, занесена холодним і байдужим до всього снігом. Везіть, братове, тіло хорунжого на батьківщину. Невелику втіху привезете жоні його, дітям, побратимам, та все ж легше їм буде бодай від того, що надасте можливість віддати покійному останню шану, бути ближче до нього й оплакувати в поминальні дні.

Сулима був у великій шані в козацтва, коли по щирості — чи не найбільша його надія. Доки пиляли пригоже для труни дерево, доки робили труну, йшли та й ішли до його намету козаки, вклонялись і прощалися та просили прощення, що не вберегли. Така скорбота лягла на засніжене довкілля, такий сум' витав над довкіллям, навіть чиновні канцеляристи і наглядачі скорилися обряду і присмирніли, не нагадували про себе ані тоді, як козаки прощалися з покійним, ані пізніше, як рушили всіма тисячами проваджати його на батьківщину і йшли, мов посиротілі діти, за труною аж до широкого шляху.

XVII

Діяла тут Божа сила чи людська — важко пояснити, та, що вона діяла, колишні мученики на затіяному царем спорудженні каналів могли б удостовіритися, коли б мали доступ до помислів головнокомандувача московсько-українською збройною силою в поході на Крим генерал-фельдмаршала Мініха: тоді ж, як пригадували вони свої біди на Ладозькому каналі, витав над ним і Мініх. І не тому, що так дуже вже пишався як інженер своїм витвором (та молодеча химера — давно пройдений етап). Інше примушувало повертатися думкою в минуле й шукати в ньому відповідь на бентежну думку. А що — і сам не міг

втямити. Всього лиш те, що опинився з волі імператриці Анни Іванівни на Україні, а ті українці, котрим судилося прокладати Ладозький канал, знову підуть під його орудою на татар, а там — і на турків? Пробі, він же не сентиментальний проповідник добра і злагоди, він — генерал, і не просто генерал — генерал-фельдмаршал. Інше щось нуртує в його серці, бентежить розбуджену перед сном думку. Воістину так, інше!..

... Прибув він на московські обшири не в ліпші часи. Коли опинився серед найдовіреніших царських чиновників і удостоївся честі бути присутнім на засіданні сенату, царю Петру (тоді вже імператору) серед безлічі важливих справ доповіли й про таке: злочинство та головництво набрало в країні катастрофічних меж. І казнокрадство також. Радилось, що мають робити з цією бідою, і радили всяке. Царя, з усього видно було, не вдовольняли ті поради. Сидів зосереджено-суворий і рішучий, ось-ось, здавалося, не втримається і вибухне тим, що кипів у ньому, гнівом. І він таки не втримався.

— Підготуй указ, — повелів генерал-прокурору Ягужинському. — Коли хтось із підданих наших украде бодай стільки, що за украдене можна придбати мотузку, він буде повішений на ній.

Ягужинський не поспішав погоджуватися з царем й казати: буде зроблено. Помислив мить-другу і тоді вже зважився виголосити те, що надумав:

— Я поділяю ваші наміри, государю. Але невже ви хочете залишитися імператором такої гігантської імперії, як наша, і без підданих?

Взявшись за спорудження Ладозького каналу, він, генерал-майор Мініх, не розминувся, звичайно, ані із злочинством, ані з казнокрадством. Все, що мало йти для тих, хто довбав мерзлу й до всього кам'янисту землю на каналі, розкрадалося наполовину, і це його, німця, бісило. Знав-бо: то одна з причин повсюдної смертності. А хто відповідатиме, коли і людей вигубить (та й не простих — воїнів), і каналу не прокладе? Метав блискавиці, нерідко брав деяких підлеглих за петельки, скаржився при нагоді імператорові, та що міг вдіяти, коли сам государ-імператор неспроможний впоратися із злодіями та казнокрадами своєї імперії? На одному-двох, ба навіть на десятих могли зігнати злість, решта, вгомонившись по тому, знову візьметься за своє. Хотів чи не хотів того, а мусив заплещувати на те, що творилося на каналі, очі, звикатися з московськими норовами, звичаями і вимогами нового контингенту козаків, — на зміну тим, що гинули чи виснажувались до краю.

Та його вимогливість послужила йому і добру, і лиху службу. За те, що на каналі полягла добра третина українських козаків, жодним словом не дорікнули йому. Те вважали за неминучість, а може, й за необхідність. Надто злим духом дихали на українських козаків московські урядовці після зради Мазепи. Зате, коли Ладозький канал був приведений у більш-менш завершений вигляд і його імператорська величність побажав бачити споруду на власні очі, а побачивши, лишився не просто вдоволеним — був у захваті від баченого і не лише на словах дякував та й дякував йому, Мініху, за створення дива, якому як по ширині, так і по глибині не було рівного в світі, не забув згадати про заслуги тоді вже не генерал-майора, а генерал-фельдцейгмейстера Мініха на сенаті, ба навіть винагородив його з родиною родовими маєтностями на Україні.

Сталося те під кінець чи не найщасливішого в його житті року — 1724. А через два місяці Петра Першого не стало. І похитнулося діло, якому він, барон фон Мініх, віддав он скільки літ, а купно з ділом похитнулася і його значимість як державця. Дійшло до того, що хотів навіть залишити Московію й податися в рідні краї чи принаймні на Україну, в подаровану йому родову маєтність. Як же, супроти нього повстав сам найсвітліший князь, перша особа після імператора Меншиков. Яка муха вкусила його, одному Богові відомо, та коли він, генерал-фельдцейгмейстер Мініх, виніс на сенат вимогу, аби йому дали для завершення робіт на Ладозькому каналі п'ятнадцять тисяч солдатів, найсвітліший похитав, перечачи, головою і висловив своє заперечення вголос:

— Солдати набираються й муштруються не для того, щоб ритися в землі. Їм інше визначено статутом і долею.

— Але ж це чи не востаннє, для завершення робіт.

— Мало ви згубили їх там? — приголошувив він згадкою про високу смертність українських козаків на каналі і тим змусив замовкнути. Це вперше нагадали про втрати, і де — на сенаті. Очевидно, на тому й завершилася б розмова про поміч війська в завершенні роботи на Ладозьким каналі, та в розмову втрутився спершу граф Толстой, потім і генерал-адмірал Апраксін.

— Шануючи пам'ять почившого в Бозі імператора, може, варто було б допомогти генерал-фельдцейгмейстеру і довершити почате за його пам'яті. Он скільки вкладено туди, як можна зупинятися на півдорозі?

Виникла суперечка, і доволі гостра. Одні висловлювалися за поміч, інші — навпаки чи всього лиш сумнівалися і тому мовчали. Тоді підвівся найсвітліший князь і заявив:

— За наказом її світлості імператриці Катерини Першої, жоден солдат не буде використаний на каналних роботах.

Сенатори вийшли із зали обурені. Якщо найсвітлішому князю було відомо, що імператриця розпорядилася не використовувати солдатів на каналних роботах, то нащо він тримав це в таємниці і спровокував суперечку? Збиткується? Має їх за ніщо?

Обурення не залишилося всього лиш обуренням. Сенатори почали шукати способу осмикнути Меншикова, нагадати йому: не він один вирішує справи імперії. Між царедворців почали ходити чутки, ніби невдоволені Меншиковим виношують думку усунути імператрицю Катерину й посадити на престол малолітнього Петра. Прихильники Катерини Першої сполошилися й поспішили ознайомити з тими чутками імператрицю. Першим серед нашіптувачів був, зрозуміло, Меншиков. А все ж навіть прихильність цариці не порятувала його. Наслідком переполоху стало створення Верховної таємної ради з найвпливовіших людей із сенату, серед яких немало було невдоволених Меншиковим.

Мініх не забарився скористатися тим. Аби домогтися відчутної зверхності над найсвітлішим чи й зовсім зіпхнути його з тієї високості, на яку піднявся він, дякуючи особливій прихильності до нього покійного імператора, вдався до ризикованого, зате несхибного на випадок удачі кроку — подав на Верховну таємну раду письмову аргументацію свого наміру полишити роботу на каналі.

“Цей великий і славний канал, — писав він, — під моєю дирекцією міг бути вже цілком спорудженим, коли б указ його імператорської величності був виконаний і на каналі об’явилися тоді, в 1724 році, шістнадцять тисяч солдатів, у 1725 — вісімнадцять тисяч. Та ба, в 1724 році туди було надіслано всього лише три тисячі солдатів, у 1725 — вісім тисяч, у 1726 році і зовсім не було їх на каналі.

Зважаючи на те, що через півроку термін укладеного зі мною договору вичерпує себе, прошу дати відповідні розпорядження, аби робота на каналі продовжувалася, а на моє місце призначили іншого”.

Такого ніхто не сподівався, і сенатори сполошилися. Як, генерал-фельдцейгмейстер полишає канал? Недовершеним!?

Допитувалися в нього довго і по-всякому: чому? Мініх посилався на одне: завершується контракт. Дали б йому в свій час потрібну кількість копачів — канал був би завершений.

Довелося багатити, а щоб багатання були впливовішими, не

поскупилися й на винагороди. Найперше — пообіцяли підвищити в чині, на випадок згоди продовжити контракт матиме нові маєтності на Україні, платню в п'ять тисяч червоних.

Що мав робити? Щедрість справді царська. Чи така спокуса не похитне в намірах і вчинках? Як на те саме тоді зазнайомився з молодим Брюсом, а через нього — з німецькою партією при дворі. Вона, як виявилось, й раніш існувала, проте за царювання Петра Першого не зважувалася розпрямляти плечі, за цариці Катерини Першої всього лиш приглядалася, як буде і що буде, та старалася ширше й надійніше проникнути в державний апарат осиротілої імперії. Коли ж померла невдовзі й Катерина, а всевладним правителем при малолітньому цареві Петру Другому став той же Меншиков, німецька партія відчула, що це нагода: цар малолітній, Меншиков хоч і всесильний, та супроти нього стоїть ще міцніша сила: канцлер Головкін, князі Голицин, Долгорукий, Апраксін, нарешті, велика княгиня Наталія, цесарівна Єлизавета. Чому б не скористатися цим і не захопити коли не всю владу, то принаймні верхній її ешелон?

Опорою, розумом і серцем німецької партії був на той час надійний чоловік — віце-канцлер Андрій Іванович Остерман. Аби збороти своїх затятих супротивників — спершу Шафірова, потім — Толстого, Остерман вікрито і, як здавалося, щиро пішов на союз із Меншиковим. То дарма, що Меншиков з якогось дива ліквідував Малоросійську колегію і поновив на Україні, здавалось, почивше в Бозі гетьманство. Німецьку партію, принаймні на той час, менш за все обходило те. Важливо, що він вірить Остерману, і навіть більше — опирається на нього. Розуміючи, що малолітством нового імператора можуть скористатися опозиціонери, найсвітліший князь не обмежується тим, що він всевладний по смерті цариці у Верховній таємній раді, як і в війську (саме на той час отримав давно жадане звання генералісімуса), — робить рішучий крок, аби прибрати до рук малолітнього царя, цілком і повністю підкорити його своєму впливові. Як те йому пощастило зробити, один Бог відає, адже Долгорукі, а тим більше сестри мали на Петра Другого не менший вплив, та якогось дня малолітній імператор полишає царський палац і переїздить на постійне мешкання в апартаменти найсвітлішого князя Меншикова на Василівському острові. Невдовзі по тому Петербург облетіли й інші вісті: юного імператора, якому на той час було всього лише дванадцять літ, урочисто обручили в церкві з княжною Марією Олександрівною Меншиковою, яку по тому стали

називати в церквах великою княжною і нареченою імператора.

То був відчутний удар по опозиції, та не по німецькій партії. Меншиков не був би Меншиковим, коли б не шукав прихильників не лише в армії, а й серед дійсних членів Верховної таємної ради. Саме з цією метою зміцнює він і без того, здавалося, міцні зв'язки з віце-канцлером Остерманом, призначивши його обер-гофмейстером Петра, тобто вихователем молодого імператора. А те призначення, як би там не було, підносило престиж і додавало певності німецькій партії.

Чи мав щось із того він, Мініх? Хай не одразу, поступово, все ж мав. Канал до ріки Назі, як і передбачалося, завершив все-таки, отож вишукалася нагода відвідати подаровані йому маєтності на Україні. А поки їздив і тишив себе царськими дарунками, німецька партія подумала про інше місце для генерал-фельдцейгмейстера Мініха: його призначили директором всіх, які є в Московії, фортифікаційних споруд. Діловий і енергійний, він так завзято взявся за те діло, що звернув на себе увагу навіть людей із партії Долгоруких. Як же, он як широко і на користь оборони імперії мислив генерал-фельдцейгмейстер на Військовій колегії, як нещадно викривав недогляди, а то й видиме безладдя.

А тим часом у Петербурзі ішла боротьба не на життя, а на смерть, і віце-канцлер Остерман відігравав у ній не останню роль. Збагнувши, що юний цар невдоволений нав'язаною йому нареченою, а велика княжна Наталія, цесарівна Єлизавета і через них — Долгорукі все помітніше впливають на Петра, барон замислився: чи варто триматися Меншикова, коли так обертаються справи? Опозиціонерів он скільки: і Долгорукі, і Голицини, і канцлер Головкін, генерал-адмірал Апраксін. Коли з ними й велика княжна, цесарівна, чаша терезів може схилитися саме в цей бік, і дуже швидко. Усе залежатиме від того, на чий бік стане малолітній імператор.

Рішення було достойне німця, і тим більше Остермана: вдавати, ніби дотримується нейтралітету, а тим часом обережно, ба навіть дуже обережно штовхати Петра Другого на непослух Меншикову.

Приводів для того було більше, ніж треба. Хоча б і той із них, що Петро — неабиякий лінивець, вдається до гульбищ, розваг, про навчання менш за все думає. Можна звернути на це увагу Меншикова як опікуна. Він матиме з імператором неприємну для того розмову. А вона не сподобається Петрові. Це напевно, в цьому можна не сумніватися.

Так, власне, й сталося. А потім пішло та й пішло. Якось

Петро, явивши неабияку щедрість (мабуть, хотів сказати тим, він може робити в імперії все що захоче), передав сестрі через посланця подарунок на іменини — дев'ять тисяч червоних. Меншиков довідався про те і затримав посланця.

— Імператор надто молодий, — сказав, — щоб розпоряджатися такими грішми.

І повернув червонці в казну.

Петро Другий не забарився з'явитися перед ним і висловити свій гнів — такий, якого Меншикову досі не доводилося помічати за ним.

— Казна опустіла, государю, — виправдував себе. — Негоже розкидатися такими грішми.

Відповіддю була погроза, до того ж дерзновенна:

— Ти забув, що я імператор і що мені належить коритися? То я нагадаю тобі. Я навчу коритися!

Те можна було б сприйняти за дитячий вибрик і залагодити якось. Та Петро, виявляється, не був уже дитиною. Якось канцлер Головкін звернувся до нього з проханням захистити його зятя Ягужинського, якого Меншиков спроваджує на Україну. Петро Другий зголосився залагодити біди Ягужинського, але Меншиков не пристав і до цієї забаганки імператора: він — головнокомандувач, і Ягужинський зобов'язаний коритися волі головнокомандувача.

У Меншикова дійшло до серйозної сутички з Головкіним. Що ж до Петра Другого, то він і зовсім почав ігнорувати найяснішого князя, і, коли склалося так, що Меншиков сам змушений був звернутися до юного імператора, той демонстративно відвернувся й попростував до молодечого товариства.

Було б не так образливо і принизливо, коли б те сталося вдома. Але ж імператор продемонстрував свою зневагу на іменинах княжни Наталії!

Кмітливому і всесильному донедавна улюбленцеві Петра Першого не важко було зрозуміти: хмари згущуються, треба щось робити. І Меншиков почав шукати для себе рятівну заслону. Знав: найвпливовішим після його роду в імперії є рід Голициних. Отож на них, зокрема на князя Михайла Михайловича, й зробив ставку. У нього є заміжня донька, у князя Меншикова — син. Чому б не поріднити найвпливовіші на всю Московію роди?

До одруження діло не дійшло, та камінець на придвірське плесо кинуто, і той кидок налякав передусім Долгоруких. Зрозуміли: то неабиякий захід Меншикова, — і поспішили єднати опозиційні сили.

Остерман, як і вся німецька партія бачили все те, одначе вдавали з себе таких, що їх гризня між московитами не стосується, тим більше що Меншиков, пасіюючи, почав висловлювати своє невдоволення й Остерманові: це ти, мовляв, нацьковуєш на мене малолітнього імператора!

Вице-канцлер вдавав із себе невинного, а тим часом підказав Петрові Другому, як діяти: є необхідність попередити гвардію, аби вона слухалася тільки імператора і більше нікого. А восьмого вересня, в день Різдва Богородиці, до Меншикова з'явився гвардії генерал-лейтенант Семен Салтиков і оголосив: він, Меншиков, заарештований.

Клопотання рідних, самого Меншикова нічого не дало: молодий імператор лишався непохитним. І зродилась тоді в родині Меншикових остання надія — Остерман. Адже він он який вплив має на імператора, а князь Меншиков багато літ був його благодійником і однодумцем. Та даремно дружина Меншикова, жінка, на думку багатьох, достойна щонайбільшої шани, мало не всю годину стояла перед вице-канцлером на колінах і благала заступництва: Андрій Іванович поспішав на засідання Верховної таємної ради і не побажав вислухати її.

За рішенням Верховної таємної ради Меншиков був позбавлений усіх чинів і висланий разом із родиною в його оренбурзький маєток, а вслід за ним пішли до Сибіру і всі інші його прибічники.

Список осіб, що підтримували свого часу опального князя і мали тепер розділити з ним його долю, складав той же барон Остерман.

Петру Другому не судилося правити імперією. Наявні при дворі партії не встигли ще зорієнтуватися й виробити для себе єдино вірну лінію, як скористатися малолітністю імператора, як він тяжко захворів і відійшов у інший світ.

Смерть його зчинила серед царедворців черговий переполох: кого ж садити на престол? Долгорукі хотіли було передати правління державою своїй доньці як нареченій покійного імператора, та їхній голос не був почутий, надто після того, як князь Голицин заявив, що з волі небес лінія Петра Першого обривається, настав час передати правління державою спадкоємцям Івана Олексійовича — його доньці Анні.

Для німецької партії то був непоганий вибір, і не тільки через те, що завдяки тому вибору зійшли з політичної арени Долгорукі. Імператриця Анна Іванівна привезла з Курляндії Бірона, свого фаворита, а він виявився вартим коли не найліпших, то принаймні близьких до того сподівань.

Він, барон фон Мініх, щоправда, не дуже утруднював себе пошуком шляхів, які вели до піднесення престижу німецької партії. Про те дбали інші — з нього досить було того, що те піднесення не обійшло його і не обмануло сподіванок. Не тільки він — усі бачили й розуміли: Біронове фаворитство для московитів все одно що чиряк на найвразливішому місці. Розуміла це й імператриця і, як всяка жінка, вчинила всупереч невдоволеням: оточила себе людьми, яких не ображало б фаворитство людини з чужої землі. Таким був Остерман, освічений і досвідчений у державних справах німець (проти нього навіть московити не могли сказати щось погане), таким чи майже таким був і всюдисущий, з усіма приятельський Левенвольд. Проте й серед невдоволених імператрициним вибором фаворита лишилися в її оточенні примітні постаті, хоча б і фельдмаршали Дмитро Михайлович Голицин, Михайло Михайлович Долгорукий. Цих так собі, ні з сього ні з того не прибереш з путі. Лишалось одне — протиставити їм фельдмаршала з німців.

І вибір випав на нього, генерал-фельдцейгмейстера Мініха. До тих чинів, що мав уже, додалися інші. Спершу призначили головою комісії по удосконаленню військ і військової справи в імперії, потім, коли фельдмаршал Голицин відійшов у інший світ, а фельдмаршал Долгорукий опинився у Шліссельбурзькій фортеці, отримав звання фельдмаршала і як такий став петербурзьким генерал-губернатором, невдовзі по тому — президентом Військової колегії, шефом кадетського корпусу. Що більше важило в тім вознесенні — підтримка німецької партії чи обдарованість, уміння скрізь і всьому дати лад, — не задумувався над тим. Мабуть, і те, і друге мало місце. В усякім разі, як переїхав царський двір із Москви до Петербурга, і він, Мініх, опинився серед найдостойніших при її імператорській особі, його розум, досвід, енергія забили потужним джерелом. Не обмежувався тим, що має он яку владу над військом, вникав у внутрішні, ба навіть зовнішні справи імперії. Його поради визнавали за слушні, вимоги — за єдино можливі. Сам відчував, а інші тим більше: мабуть, стає радником над радниками і персоною першої величини.

Як не прикро, та саме його вагомість при дворі обернулася проти нього: довелося зіткнутися із самим Остерманом, а те зіткнення мало не коштувало йому всього, чого досяг за кілька літ правління імператриці Анни Іванівни.

Мудрі люди давно застерігали: ніщо не псує так людину, як влада. Всього лиш захмелів він, Мініх, удостоївшись такої уваги при дворі, чи втратив під впливом того хмелю й орієнтир — тепер, на відстані, не добре. Одначе, коли на сенаті

забідкалися, як бути з Україною (при дворі, як помітив, її уперто називають Малоросією), гетьманство по смерті Апостола поновлювати не хотіли, а та форма правління, що існувала там до Апостола, не всіх задовольняла, — саме він, хміль, ударив фельдмаршалу Мініху в голову і штовхнув на чергову дерзновенність.

— Якщо ваша імператорська величність погодяться зі мною і зволють покласти на мене, — заявив на сенаті, — я наведу там лад і протягом лічених літ зроблю з того ворохобного краю перлину в короні імперії.

Сенатори багатозначно переглянулися, а імператриця довго й уважно доглядалася до нього, схоже, ніби тепер тільки завважила його присутність.

— І як уявляє собі барон правління майбутньою перлиною?

Відступати пізно було, тож дав волю сміливості, як і фантазії.

— Аби усолодити давні мрії і уподобання малоросів, їх, як на мене, варто спокусити правлінням, котре формально задовольняло б ті мрії, як і уподобання.

— А саме?

— Було ж колись там князівство. Чому б не повернути їм те найменування?

— А фельдмаршала удостоїти титулом князя? — вкинув хтось не без іронії.

До сміху не дійшло, однак те, що побачив на лицах сенаторів та й її імператорської величності, змусило опам'ятатися і протверезіти.

Треба віддати належне Анні Іванівні, вона знайшлася що сказати тоді і делікатно перейшла до того ж малоросійського питання. Дерзновенність його було тактовно обійдено, однак не забуто, надто верховодами німецької партії Остерманом та Левенвольдом. Будучи людьми мудрими, а царедворцями досвідченими, вони швидко відшукали можливість позбутися Мініха як такого, що злетів вище, аніж вони того хотіли. Спершу налякали ним камердинера Бірона: глянь, мовляв, як багато бере на себе барон Мініх, не трапилося б чого непередбаченого, — а вже з допомогою Бірона випровадили зухвальця з Петербурга — послали штурмувати Данціг, з яким ніяк не міг упоратися фельдмаршал Лассі.

Московія не байдужа була на ті часи, хто з поляків надіне корону по смерті Августа Другого — Станіслав Лещинський чи курфюрст саксонський Август. Які мали на те аргументи? Як же, Річ Посполита — найближчий сусід московської імперії і до всього непримиренний ворог по від-

торгненню від неї Малоросії. Чи їй, Московії, все одно, хто буде в Речі Посполитій на престолі? Вибір царського двору випав на курфюрста саксонського. Поляки ж в більшості своїй, в тім числі й примас Федір Потоцький, котрий по смерті Августа Другого мав у політичних колах країни помітну вагу, горою стояли за Станіслава Лещинського. Аби той їхній намір став реалією, ухвалили на конвокаційному сеймі таке: королем Речі Посполитої може бути тільки поляк, до того ж католик, одружений на католичці.

Курфюрст саксонський Август багато чим поступався в зв'язку з цією ухвалою Лещинському. Потрібна була підтримка його кандидатури. А чим могла підтримати його Московія, крім війська? Воно й схитнуло терези виборів у бік Августа, та не зовсім. Станіслав Лещинський засів із своїми прибічниками в Данцігу, що відмовився визнати королем Польщі Августа, і вчинив московитам серйозний опір. Двадцятитисячна армія Лассі кілька разів ходила на штурм фортеці і нічого не могла вдіяти. А Петербург поспішав надати титул польського короля Августу. Навесні може надійти допомога Лещинському з Франції, і тоді сподівана перемога може вислизнути з рук.

Він, Мініх, виправдав під Данцігом надане йому звання військової знаменитості в імперії: розколов-таки той польський горішок і допоміг курфюрсту саксонському стати польським королем Августом Третім. А те виправдання давало, здавалося, підстави повернутися до Петербурга переможцем не лише над поляками, а й над усіма тими, хто сприйняв його намір зробити з України перлину в короні імператриці з непідробною іронією і скепсисом. Та не встиг повернутися до столиці й перевести після всього подих, як мусить започатковувати іншу баталію — проти татар та турків, і на терені тієї ж України. А що матиме, крім подарованих уже маєтностей і п'яти тисяч червоних? Таки князівство і титул князя? Щось не схоже на те. А коли не схоже, чи не поставити свої умови: або — або?

Коли і чому зродилася в нього така думка: дали б йому цей люд і цю землю — за кілька літ зробив би з неї перлину в короні московських імператорів? Тоді ще, як козаки з полуденної України копали Ладозький канал, чи пізніше, коли отримав як нагороду за сумлінну працю на каналі маєтність і відвідав Україну, ближче познайомився із землею, людьми тієї землі? Мабуть, і те, і друге мало вагу. Он скільки літ минуло відтоді, як спізнався з козаками, а до цього часу пам'ятає їх. Чим пояснити ту пам'ять? Вразила чемність і працьовитість тих людей, слухняність, зрештою, чи та згуба,

що постигла їх на каналі? А може, тепер аж усвідомив свою причетність до тієї згуби і мучить себе нею, такий, що й спокутував би провинну, коли б вдовольнили оте, висловлене на сенаті, прохання? Пробі, чи йому вперше посилати людей на смерть, бачити їхні злигодні, страждання? Та й не він же, зрештою, кликав козаків на канал — кликав цар.

“А хто підказав йому, що кликати треба воїнів, і саме зимової пори?” — вигулькнула думка й знову загнала його в глухий кут.

Та потопаючий хапається й за соломину, вчепився й він, фельдмаршал Мініх, за перше з виправдань, що зродили помисли: чи цивільні не так само гинули б на каналі, як і військові? І чи тільки зимової пори згорали козаки від простуди? А навесні, а восени, коли хлюпали дощі й заливали русло каналу водою? Хіба тоді не наживали гарячки ті, що бовталися у воді? Хіба їм не викручувало руки, ноги, не разило серця? Він, Мініх, був нещадний, вимагаючи праці, праці і праці, це так. Та хіба від нього не вимагали того самого — і там, на каналі, і під Данцігом? Провина лежить на тих, хто поспішав із спорудженням каналу і мав присланих туди козаків за ніщо, бо чим інакше пояснити дивовижну байдужість володарів імперії до їхньої долі? Майн гот! Так багато їх у них, людей із козачого краю, чи такі озлоблені на них? Гинули ж як мухи, а царю, його опричникам і за вухом не свербіло. На місце одних прислали других, на місце других — третіх.

“А ти де був? — знову вигулькувала ніби й не його, ніби стороння думка. — Чому тепер тільки опам’ятався й шкодуєш, що змушений був посилати людей на нелюдську працю, а багатьох — і на погибель?”

Не спитья фельдмаршалу, перекидається в ніби ж м’яко вистеленому ліжку. Це таки відвідини маєтку, те, що бачив у ньому, навіяло ці мислі, як і жаль, що сенат, ба навіть сама імператриця не зважили на його прохання стати привідцею і володарем такого краю, як Україна. З цими до лиха завзятими в праці людьми, на цій щедрій на злаки землі казку можна створити, а не провінцію. Чуєш, вельможна імператрице, казку!

XVIII

Командувача кинуті на Українську лінію збройної сили квапили депеші з Петербурга, а командувач квапив підлеглих.

— Де зараз наше військо? Хто скаже, скільки в нас його і коли буде зосереджене на Українській лінії?

Ті, до кого звертався, не забарилися пояснити: під його рукою і на тій же Українській лінії стоять двадцять дві тисячі регулярного війська і двадцять шість тисяч іррегулярного — українських козачих полків, з яких більша половина кінні.

Для тих, хто знав обставини воєнних подій на заході і півдні і, отже, ближче, ніж інші, стояв до фельдмаршала, гнів його зрозумілий. Не встиг барон завершити польську кампанію — веліли передати військо іншим і поспішати на Дон: виникла потреба брати Азов, — почав осаду Азова — знову депеша: із взяттям Азова можна й зачекати, є потреба вийти на Українську лінію й розпочати наступ на татар. Знали, либонь: фельдмаршал Мініх буде здивований, а то й обурений, — тому визнали за потрібне пояснити: татари переправилися великим числом кінноти на Кубанський берег і правляться на вимогу турків у гори, де йде війна між Туреччиною і Персією, є нагода вломитися в Крим і покінчити з Кримським ханством раз і назавжди.

Нагода справді неабияка, тим більше що у турків, крім війни з персами, є ще один клопіт — осада Азова. Отож турки якщо й подадуть поміч, то невелику.

До всього, що відомо про них (як турків, так і татар), варто було б знати ще, скільки татар може виставити супроти нього, фельдмаршала Мініха, кримський хан. Ну, та то вже із сфери бажань. Дошукуйсь не дошукуйся — все одно не знатимеш. Одне ясно: не така велика в нього сила, щоб протистояти Московії, а без тих, що пішли на персів, і поготів.

Після розмови про чисельність і розташування війська мав подумати ще, які полки і яким шляхом підуть в авангарді, які стануть на фланги, залишаться в ар'єргарді. Ну, а про головний напрям удару не доводиться гадати. Доки не візьме очі Криму — Перекоп, далі сунутися нічого. Не завадить прикинути ще, хто стане на чолі кожної з колон. Цього він поки що і зовсім не знає, це теж потребуватиме і приглядань, і бесід із тими, кому довіряє.

На все це, гадав собі, піде не більше тижня, потім виїде на лінію і разом із армією — в похід.

Та не все так складається, як гадається. Люди марно кажуть: чоловік крутить, а Бог розкручує, і завжди по своєму. Не минуло й кількох днів із тих, що визначив головнокомандувач на роздуми, як його самого і кількох підлеглих вхопила лихоманка. Спершу тільки трясла та знобила час від часу, зрештою дійшло до того, що почав втрачати свідомість.

Лікарі з ніг збилися, шукаючи для фельдмаршала дійових ліків, а фельдмаршал, приходячи до тями, мучився думкою,

як бути тепер з походом? Пропасниця — не жарти, он як надійно звалила в ліжко, і може статися — надовго. Що ж тоді буде? Відкладати похід? Але ж зима не за горами. Як бути тоді з армією, коли доведеться відкласти похід? Вертати назад, у казарми? Ні, ні, треба починати наступ. Нагода ж яка: татари добро половину своєї сили послали на персів.

І зважувався робити саме так, і знову передумував. Коли ж хвороба відпустила більш-менш, покликав-таки до себе того з генералів, котрого добре знав. То був відомий йому по Ладозькому каналу бригадир, тепер уже генерал Леонтьєв.

— Хвороба надійно і, здається, надовго поклала мене в ліжко. Вам, генерале, доведеться очолити військо і оволодіти до настання зими очима Криму — Перекопом, затим, з Божою поміччю, вломитися і в Крим. Подумайте про це і явіться до мене по двох-трьох днях з планом на цю баталію.

Леонтьєв не вагався. Фортуна он як сприяє йому, чому б не скористатися тим, що так несподівано йде до рук? Веде біля п'ятдесяти тисяч війська. Хто зупинить таку лавину? Турецький вал? Рів, що перед валом? Чи, може, фортеця Перекоп? Рів, оповідають, майже засипаний, через Турецький вал у багатьох місцях можна переїхати возом. Чи для його солдатів це перепона?

З цим настроєм і рушив генерал на Крим, ба й іншим зумів передати його. Та склалося інакше. Армія його не дійшла навіть до Турецького валу. Татари палили перед його полками висохлий у жовтневі дні степ і тим спричинили значний падіж коней, волів. Коли ж досягли ріки Кінські Води, випав сніг, ударили перші морози. А до Турецького валу йти ще не менше десяти діб.

Леонтьєв змушений був зупинити армію й зібрати привідців її на військову раду.

Козаки твердо стояли на думці: далі не варто йти. Попереду ні води, ні їжі для коней, волів, а то — згуба. Може статися, та й напевне станеться, що вони залишаться без коней.

Довелося повертатися назад. Єдине, що завоювали в тому поході, — кілька тисяч татарської худоби, покинутої пастухами напризволяще.

Мініх був у відчаї. Перед походом він питався в імператриці: армія його звільнить, за попередніми відомостями, до двадцяти тисяч бранців, в тім числі й сім'ї невільників; куди подіти їх? А що напише після такого походу?

Як би там не було, іншої ради немає: треба відводити армію до Дніпра, ставати на зимові квартири й дошукуватися інших, а головне, вдаліших оперативних рішень. Зима поча-

лася рано, отож триватиме довго. Однак фельмаршал не відкладав того, що мав вирішити, на потім. Якогось дня надумався й мовив сам собі: “А чому б не порадитися із запорожцями? Адже вони он скільки літ стояли кошем у пониззі Дніпра. Та й від Запорогів до Перекопу не раз ходили”.

На його клич з'явився кошовий січовиків Милашевич, генеральний осавул Лисенко з кількома знатними козаками з українських полків.

— Скільки козаків може виставити кіш, коли дійде до походу? — запитав у Милашевича.

— Сім тисяч.

— А ви? — вдався до Лисенка.

— Зараз дванадцять тисяч шабель. До весни буде шістнадцять.

— Активних чи з обозом?

— Активних.

— Перекоп можете взяти об'єднаною силою козаків?

— Чом ні? — Милашевич йому. — Змогли б, та що залишиться від нас після того взяття?

— Гадаєте, брати нелегко буде?

— Усе залежатиме від того, як брати.

— Ну, а кошовий Січі як брав би?

— Тільки хитрістю. У лоб Перекоп не взяти.

— А що скаже генеральний осавул?

— Боюсь, що таку фортецю, як Перекоп, і хитрістю не візьмемо. Тут не обійтись без штурму, хоча пан кошовий має рацію: і штурмуючи, не слід забувати про хитрість.

Мініх замислився.

— Щось ви дуже високо ставите її, вашу хитрість. Вважаєте татар великими бевзями?

— Не вважаємо, а все ж треба буде вигадати щось таке, чого вони не сподіваються.

— Ось ви пішли на зиму глядячи, — вкинув слово Милашевич. — А даремно. Невдача того походу тим і пояснюється, що то був не ліпший час для наступу на Крим.

— Хто міг передбачити, що так рано випаде сніг.

— То ще добре, що випав сніг і вчасно нагадав: не лізь, бабо, в купіль — ошпаришся. Була б гарна година, татари до самого Перекопу спалили б степ, і не тільки попереду, а й позаду нас. Отоді й затанцювали б мов карась на сковороді.

Мініху не сподобалася така видима зверхність привідців козацтва.

— Чого ж ви тепер тільки про це кажете?

— Ті, кому казали, не послухали, а ви, пане фельдмаршал, не питали.

Мініх підійшов до вікна. Справді задивлявся в нього чи лише вдавав, що задивляється.

— Коли ж, по-вашому, слід виступати?

— Найліпше ранньої весни, коли і вода ще буде в стежу, і трава така, що коней годуватиме, а горіти не горітиме.

Обернувся до козацьких привідців і задивлявся тепер уже на них.

— Резонно. Ну що ж, ідіть і думайте, до якої хитрості маємо вдатися, аби взяти фортецю Перекоп і Турецький вал.

XIX

Миргородському полку випало йти в авангарді. У поході то чи не найвідповідальніша повинність. Степ не всюди рівний. Є вибалки, а є й байраки, надто поблизу Дніпра. Потрібне око та й око, аби не прогавити татарську засідку. На таку силу, як та, що суне на Перекоп, якийсь окремих чамбул не посміє напасти, а як вивідник може ховатися й доповідати потім своїм, чиє військо йде степом і куди тримає путь. Це татари ящіркою можуть пролізти й спостерігати за військом. А треба буде передати звіди своїм, знайдуть спосіб розминутися з ворожим військом і випередити його.

Німець (у козачому війську фельдмаршала Мініха позаочі не називали на ймення, він для них німець і більше ніхто) обрав чомусь не пряму путь — від Запорогів на Перекоп, тримається лівого берега Дніпра. Не інакше як хоче збити татарву з пантелику: іду, мовляв, на Кінбурн чи навіть на Очаків. Крюк це немалий, та чого не вдієш заради сподіваної звитяги. Самі ж казали німцеві: без хитрості ворога не здолати.

Сотні Гната Чайки велено правитися крайньою на лівому фланзі. Ймовірність, що саме тут можуть сидіти в криївках татарські вивідники, менша, ніж на правім фланзі. Там Дніпро, а при березі більше порослих лісом байраків. З них невидимо можна проникнути до ріки, а рікою легко і зручно добратися човном до таборища, сісти на вигуляного коня й погнатися із звідами до Перекопа. Одначе й тут, на лівім фланзі, дрімати не доводиться. Степ як море, кінця-краю йому немає. Тож і татари здалеку бачать, які гості завітали до них. Ті, що випасають табуни коней, встигають прихопити їх і зникнути. А з вівцями, з рогатою худобою як втечуть? Усе те стає здобиччю козачих обозних.

— Не доходячи переправи через Дніпро, звертаємо ліворуч, на Чорний шлях. Чули? — попереджає сотник Кременчуцької сотні тих, котрі вихопилися вперед.

Його козакам і тоді, як звернули ліворуч і пішли напрямісінько на Крим, випало їхати не битим шляхом, а обочинами і на солідній відстані від свого полку. Мета все та ж, і обов'язки все ті ж. Ось тільки степ пішов рівний-рівнісінький, ані балки, ані вибалка.

— Може, не варто правитися окремо? — вдався котрийсь із старших козаків до сотенного. — Від шляху так само на край світа видно, як і від нас.

— Не так само, Євмене. Чи тобі не все одно? Степ тільки-но прокинувся, він зараз що шлях битий: і твердий, і рівний.

Денис Сагура їхав поруч. Доки козак перемовлявся з сотником, нехить, мовби звиряючись, чи справді на край світа видно, глянув перед себе, десь трохи осторонь, і завважив: щось схоже на хмару котиться по землі. Далеко-далеко, на самім обрії, одначе видно — котиться.

— А гляньте, — вказав пужалном і тим уже звернув увагу козаків. — Чи не отара переміщається?

Сотник перший нагледів те, на що вказував Сагура.

— Таки вона. Он і пастухи гасають довкола неї на конях. Завважили, мабуть, нас і поспішають зникнути з очей. Ану, Євмене, візьми кількох молодиків і проскоч туди.

Денис із Андрієм перші напросилися на ту виправу. Набридло їхати ступою, хотілось розім'ятися, вхопити груди ми свіжого повітря.

Євмен — козак бувалий, не став покладатися на те, що впало у вічі з першого погляду. Крім Дениса та Андрія, узяв ще двох.

А раптом там, біля отари, чи неподалік від неї, крім пастухів, є й інші татари? Та дарма остерігався: їх було всього лиш троє. Як тільки загледіли, що до них скачуть козаки, покинули овець, оперезали коней нагаями й погнали їх чимдуж у тому напрямі, де Крим.

— Ого! — радів привідця п'ятірки. — Да тут не менше п'яти сотень овець! Що ж робити з ними?

— Женімо до сотні, хай пан сотник думає, що робити.

Для певності, що встигнуть перейняти своїх, послали Дениса із звідями до сотника Чайки.

Той не довго думав, що робити з вівцями.

— Іншого не вигадаеть, Денисе. Женіть отару ближче до шляху і стережіть її. Як найдійде наш козацький обоз, пересте обозним. Гарну смаженю матимемо.

— І все?

— А що ж іще?

— Потім як бути?

— Повернетесь в сотню.

— А не затримають?

— Скажете, вам наказано передати. Про все інше хай дбають обозні.

Денисові не дуже подобалася ця повинність. Добре, коли вона ненадовго, коли обозні не скажуть: “Відбив у татар, то жени й паси тепер, доки не споживемо”. То ж посміховисько: козак — і раптом вівчар.

Аби не розминутися з обозом, підігнали овець ближче до шляху і стирлували біля озерця-поду.

Так далеко вихопилася їхня сотня вперед чи щось трапилось з обозом. Ждали його наші сторожові з полудня до вечора і не діждалися. Довелося ночувати біля поду. Євмен кривився на ту повинність, а молодики тим більше.

— Це ти винен, — нарікали на Дениса. — Вихопився, мов Пилип із конопель: “Гляньте, чи не отара часом”.

— Ніби сотник без мене не нагледів би її.

— Досить вам, півні задержуваті, — прицитькнув на них Євмен. — Знайшли причину для сварки. Здамо завтра цей ясир та й нездоженемо своїх. Коней напоїли?

— Так.

— То пугайте і пускайте пасти. Можете спочивати по тому. Десь за північ розбуджу двох, стануть на варту. Ті, що вартуватимуть після мене, розбудять інших двох тоді вже, як на світ благословитиметься. Пильнуйте передусім за кіньми, — нагадав. — Вівці нікуди не дінуться, а без коней ми не козачки.

Коли Євмен полишив їх біля так-сяк згамзованої постелі, молодики не довго перемовлялися. Цілоденна їзда та ще й пов'язана з вівцями колотнеча дали про себе знати, і сон доволі швидко вгомонив їх.

В таким, як у Дениса та Андрія, віці сплять міцно. Наші молодики теж не були винятком. Євмен чи й добудився б, коли б, крім добрячого стусана, не ошелешив їх словом: “Татари!”

Спросоння не одразу й повірили, що то не жарти. Лупали очима й дивилися на свого привідо.

— Тихо! — застеріг Євмен котрогось із них, що розкрив було рота перепитувати. — Їх троє. Дошукуються чогось серед овець. Трапиться зручна нагода — братимемо. Прженіть до лиха сон і будьте напоготові.

Татари, мабуть, не зовсім певні були, що поблизу нікого немає, перемовлялися тихо. А що шукали в овечій турмі — не добрати. Аж згодом уже, як вивели осторонь вівцю з малим ягням та стали влаштовуватись біля неї, догадалися:

доїтимуть. Зголодніли, мабуть, блукаючи по степу, тож і добувають вечерю.

Євмен прикидав щось у думці, був незвичайно зосереджений і насторожений.

— Ось що, хлоп'ята, — мовив зрештою. — Як захопляться доїнням остаточно, підкрадатимемося стиха і братимемо. Отой, що тримає вівцю спереду, мій, то старший серед них; того, що доїтиме, і того, що тримає вівцю ззаду, берете ви. Тільки однічасно, зрозуміли?

Так і робили. Скралися, мов тіні, й накинулися на злякану й знетямлену переляком татарву, мов кібці до приплюснутих до землі птахів, швидко і вправно заломили руки тому, котрий тримав вівцю ззаду, і тому, що доїв. Сплутали наготовленою сирицею (а козак у поході завжди має її наготові) бранців і ладні були казати вже: "Готово, батьку!", та тієї миті Євмен скрикнув болісним криком і вже потім повелів:

— Ловіть його! За всяку ціну зловіть!

Денис був найближче до татарчука, що вирвався уже з Єменових рук і кинувся втікати. Розумів: з їхнім привідцею щось недобре сталося, інакше він не випустив би цього хай і в'юнкого, все ж не такого дужого, як сорокалітній козак Євмен. Те розуміння додало сили. Так дужо і рвійно поривався слідом за татариним, так бажав настигнути, що, коли те сталося, перше що зробив — наплів йому ноги і, коли вже побачив лежачого і з ножем у руках, так садонув кулаком межі очі, що в татарчука, мабуть, каганці засвітилися. В усякім разі він не спромігся скористатися коротким турецьким кинджалом, в якусь незбагненну мить був зломлений, а в наступну й обернений ниць, із заломленими за спиною руками.

Тим часом надійшла й поміч.

З татарами швидко упоралися. А що робити з козаком Євменом? Татарин запустив йому ножа в бік. Рана ніби неглибока, однак болісна, і те лякає молодиків.

— Чим маємо допомогти вам, батьку? — поцікавилися в недержого.

— В цій біді, діти, ви безсили допомогти мені. Перев'язали рану — ото все. Ждатимемо обоз. Там є лікарі, коли не в нас, то в московитів. На них і покладатимемо надії, якщо не околю до ранку.

— Я подамся назустріч армії, батьку, — викликався Денис. — Вона недалеко десь. До ранку буду тут із лікарем.

Йому не перечили, і він поспішив до свого коня, а на коні поскакав у ніч.

Поталанило молодцю чи так старався тієї ночі. І пораненого здав на світання до похідного шпиталю, і отару та полонених передав кому слід.

Тоді вже, як наблизилися до Турецького валу, полковник Апостол нагледів його поруч із сотником Чайкою й запитав:

— Це ти, молодче, спеленав і передав нам на Чорнім шляху татарчука?

— Я, пане полковнику.

— Молодчина. Хвалю за козачу вправність і сміливість. То бейчук і з тих, котрим багато довіряють. Важливі звіди виявили при ньому.

XX

Те, що знали про перекопську лінію татарської оборони, виявилось далеким від дійсності. Може, й був колись засипаний рів, а вал обвалений так, що возом через нього можна проїхати, та то було колись. Нині зовсім інше постало перед тими, що мали штурмувати цю твердиню. Рів на всіх семи верствах — від Азовського до Чорного моря — виявився глибоким, а вал крутою стіною підіймався над ним. Свіжа земля засвідчувала: татари знали про вторгнення московитів: і рів підкопали, і вал поновили. На валу — кам'яні вежі, у вежах — оборонці фортеці. Підійти не дають. Одні засипають стрілами, інші — ядрами з гармат.

Головнокомандувач змушений був дати наказ по армії зайняти висхідні позиції і ждати його розпоряджень. Обставини штурму круто мінялися, і певність, що Турецький вал буде взятий з ходу, в усякім разі без особливих ускладнень, лопалась як мильна булька. Усе те зроджувало не лише обурення на тих, що запевняли: для нас такі укріплення — не перешкода, — а й розгубленість. Козацькі привідці правду казали: взяти Турецький вал тією силою, що мають, можна, та що залишиться після взяття? А брати мали б передусім вони, козаки. Не раз брали, знають і міцні, і слабі місця. Та ба, крім малочисельності їхніх полків, є ще одна причина для сумнівів, а отже, і для побоювання: не ті це козаки, що колись. Давно спостеріг це і певен, коли б цей народ, що його іменують там, у Петербурзі, малоросами, а тут — українцями і тільки українцями, коли б його поманити бодай найменшою віддушиною, що її московити іменують свободою, він зовсім інакше явив би себе не лише на родючих нивах, а й тут, на полі брані. Заприсягтися ладен: було б саме так. А нині навряд чи буде. Уже чисельність українських полків каже про те. За Богдана Хмельницького, тоді, як ішли на

поляків, народ цей спромігся виставити сто тисяч козаків. За гетьмана Мазепи — а це ж було зовсім недавно — виставляв сорок і навіть шістдесят тисяч. Нині обіцяли виставити двадцять, а прибуло всього лиш шістнадцять тисяч козаків. Чи там, у Петербурзі, задумувалися, чому так? І чи настрій тих, що стали в лави його армії, може бути багатообіцяючим, коли дійде до штурму? Ті офіцери, що їх розіслано було по всіх полках і сотнях, в один голос твердили: козаки уникають мобілізації. Одні віднікуються через зайнятість у вирішенні державних справ, інші посилаються на хворобу, ще інші випихають замість себе наймитів, які не тримали ще зброї в руках і не відають, що таке ратне діло. Як тут не згадати своєї ради на сенаті: дайте цим людям точку опори — і вони зовсім інакше заявлять про себе. Не прислухалися, відбулися затаєним сміхом, а йому розплачуватися тепер. Важливо ж не тільки те, що городових козаків обмаль, важливо інше — вони наймити. Чи на наймитів можна покладатися в такій баталії, як штурм Перекопа? Єдина надія на запорожців. Вони зобов'язані імператриці за те, що простила їм виступ на боці Мазепи й дозволила повернутися в рідні пенати.

Та перша хвиля, що хлюпнула на фельдмаршала одразу по тому, як довідався, який Перекоп доведеться штурмувати йому, обдала з ніг до голови і відхлинула. Наступна не могла відхлинити так швидко, бо винуватці були надто далеко. Та й сиділи високо. Чи міг вилити гнів свій на сенаторів, імператрицю? Ба ні, доведеться обмежитися тим, що вилле його на ближчих і вразливіших суперників, коли не гірше — ворогів.

І лягають на папір слова гніву й обурення замість роздумів з приводу майбутнього штурму Перекопа.

“Генерали Шаховський і Тараканов мають постати перед Богом і Вашою імператорською величністю й понести заслужену кару за те, що за час їхнього правління на Україні народ тутешній геть зубожів. Козацькі міста, надто ті, що лежать поблизу проїжджих доріг, спустошені, а наші генерали турбуються про одне: аби побільше придбати собі маєтків. Козаки багатьма тисячами втікають до Польщі, на Запороги, навіть до татар і турків, а Україна, така благодатна земля, спустошується. Наказний Переяславського полку Тамара сказав мені сьогодні, що тільки цього року з його полку втекло одна тисяча вісімсот козаків... Генерал Шаховський зробив би добре діло, коли б завчасно полишив двір Вашої величності, зібрав та оглянув визначених для походу козаків і доправив їх до мене не гаючись”.

Не втримавсь-таки, хай і натяком, все ж пострікнув кого слід, що до такої, як ця, кампанії треба було готуватися дав-

но і серйозно. Нині, коли стоїть ось перед грізною фортецею і не менш грізним валом, мусить мізкувати, як взяти їх, кого і з якими видимими наслідками посилати на штурм.

Та гнів гнівом і листи листами, а думати про операцію, наіменовану “Перекопом”, не комусь іншому — йому. Що вдіяти, як підійти до валу і взяти його штурмом, коли зблизиться навіть не дають?

Козаків не кликав за цим разом — самі прийшли.

— Пане фельдмаршал, є задумка.

— Яка?

— Брати цю твердиню з двох боків, з фронту і з тилу.

— Як то?

— Кінні козацькі сотні перейдуть через Гниле море і вийдуть на кримський берег там, де їх ніхто не нагледить, а коли й нагледять, не знімуть тривоги.

Фельдмаршал дивиться на них очима, в яких ані віри, ані довіри.

— Звідки така певність?

— Козаки будуть у татарським одязі. Та й мову знають.

Недовіра в очах головнокомандувача бореться з надією, і на обломках тієї боротьби зроджується щось схоже на захоплення.

— І скільки вас піде на кримський берег?

— Небагато, сотень чотири-п'ять. На більше число татарського одягу не набереться.

Мініх явно розчарований.

— То ж несерйозно, панове. Що ваші сотні можуть заподіяти такій твердині?

— Коли пощастить здійснити те, що замислили, заподіють.

— І що ж ви замислили?

— Повестися з оборонцями фортеці так, щоб відчинили нам ворота і впустили як своїх. Жили ж серед них, знають, що сказати.

— А тут, з фронту, як братимемо? Навалом? В надії на те, що якоесь буде?

— На “якоесь буде” не можна покладатися, пане фельдмаршал, — вкинув слово й Лисенко. — Підготуватися треба. Козаки брали свого часу Перекоп за допомогою возів. Набивали ни них щити й котили поперед себе, а доходили до рову — перевертали вози, закидали ними рів і вже потім ставили драбини й лізли на вал.

Фельдмаршал схвально похитав головою і, намисливши щось, сказав:

— Возами та щитами ми можемо скористатися, одначе

для того лиш, щоб наблизитися до валу і звести під тим прикриттям свій вал. Це думка, панове козаки, — поживішав, — так і зробимо.

Козаки не зовсім розуміли, мабуть, чим так тішитися фельдмаршал. Дивилися на нього такими ж, як і він на них за кілька миттєвостей до цього, очима.

— Нам аби наблизитися до валу, — пояснив їм. — За ніч-другу зробимо підкоп і підірвемо одну з найближчих веж. А вже у пролом підуть і солдати.

Домовилися і про деталі штурму. Козаки вирушать через Гниле море тоді вже, як перед Турецьким валом буде насипано супротивний йому, той, за яким можна буде ховатися від ядер та стріл і робити підкоп. А цей задум потребував багато часу. Як і поту, між іншим. Як і жертв. Вози пощастило підкотити поночі. Та одразу ж озвалися вежі на валу. Звідти так гамселили з гармат, що з багатьох возів щепки летіли вусібіч. Аж згодом десь, як татари впевнилися, що зробили своє діло, і вгомонилися, тим, що вціліли після обстрілу, пощастило окопатися до ранку й насипати перед собою коли не вал, то бруствер. Вдень сеймени попробували зрівняти його з землею, та то вже була даремна праця. Бруствер кріпили присипані землею вози — здебільше побиті, звичайно, — а солдатів прикривали від ядер шанці.

То було вже щось, і фельдмаршал Мініх як інженер не міг не тішитися. “Терпіння, братці, — казав його вид, — початок є, і непоганий, про все інше подбаємо наступної, а за наступною ще наступної ночі”.

Попереду немало було їх, безсонних ночей, а підкоп започаткували все-таки. Аби не виказати себе, коли натраплять на рів, робити його довелось до лиха глибоким. А то не тільки зморна, до сьомого поту праця для солдатів, то й небезпека: могли об’явитися підземні води. Зате землі он скільки виносять солдати. Поцейбічний вал зростає, на ньому солдати вмостили вже й гармати. Зважуючись на те, гармаші й не помишляли, мабуть, що їхня дерзновенність матиме неабияку вагу в усій кампанії. Татари подумали собі: “Оце і все, на що спромоглися гяури? Ну, хай стережуться”.

В тих похваляннях була доля правди. Кому-кому, а гармашам дісталось від татарських ядер. Та правдою було й те, що ворог приспав себе тим частковим успіхом і не підозрював, що чекає на нього в недалекому майбутньому.

Мініх не покладався на підпомічників — сам робив розрахунки, сам і слідкував, аби вони здійснювалися дбайливо, без жодних відхилень. Тунель же бо має вийти точнісінько під вал, а міну закладуть осторонь і вище, під самою вежею. Вал

високий і опирається на широку подошву. Коли вибух стане низько, він може не підняти те громаддя землі, що тиснутиме згори. Вибух же під вежею надійний з двох причин: знесе вежу і ту сотню-півтори оборонців, що в ній, і зробить достатній пролом у прямовисній стіні.

Коли підкоп завершили, виник і сумнів: а чи одного пролomu в валу достатньо, щоб вломитися до фортеці такому чисельному війську? Чи не зробити ще один, поруч, а то й осторонь, на солідній відстані від першого? Штурм у двох місцях посіяв би паніку серед оборонців і значно полегшив би успіх атакуючих. Та затяжний підкоп може обернутися й на гірше. Татари, гляди, розгадають, що загрожує їм, і зроблять зустрічний підкоп. А той контрманевр може покласти край усьому задуму. Буде покладатися на козаків і їхній такий потрібний удар в спину.

Аби татари впевнилися, що гяури зробили перед їхніми вежами насип саме для того, щоб примусити їх мовчати у найвідповідальніший час, московити не зважали на те, що встановлені ними нічної пори гармати вдень були розтрощені чи скинуті з насипу вогнем із татарських веж, — кожної наступної ночі встановлювали інші гармати й вели вогонь по вежі, а то й по фортеці, доки їх не постигала доля попередніх.

Татари торжествували в таких випадках і не скупилися на глузи.

Через Гниле море викликалися йти запорожці, одначе сотник Чайка як колишній січовик зняв галас:

— А ми що, не з того тіста зліплені?

— Ти — з того, а з якого тіста зліплені твої покозачені, не відаємо.

— То довідаєтесь. Гляньте, які молодці перед вами. Чи такі не підуть і в вогонь, і в воду?

Запорожці більше жартували, аніж перечили. Тому не довго й сперечалися, стали на тому, що у гості до голомозих підуть дві сотні запорожців і дві городовиків. Одну з них і очолить Гнат Чайка.

XXI

Кожен із козаків знав: через Гниле море йдуть далеко звідси, зате з провідником, який переходив те капосне море, і не раз. То як не є сподіванка: усе має бути гаразд. Хоч прикросців також не минути. Доки вода дозволятиме, вершник має йти поруч із конем і тримати його за вуздечку, коли ж стане глибоко, відпустити, аби не збити коня з правдивої

путі, дати йому волю йти за ведучим, самому ж триматися за сідло. Ну, а що треба дотримуватися тиші, те кожен і без попередження знає.

Після пригоди з татариним у степу і похвали пана полковника сотник Чайка здивався якось із Денисом Сагурою й запитав:

— Чи не побажав би ти, Сагуренку, бути в мене джурою?

— Я? — не повірив і розгубився Денис. — Коли така ласка пана сотника, то чом же.

— От і домовилися. Повинності знаєш?

— Ніби ж знаю. Може, тільки не всі, то нагадаєте.

— Згодом, гляди, ніколи буде, то нагадаю зараз. Як не оберталося б у січі чи в поході, завжди будь поруч зі мною. Може статися, що треба буде податись із моїм повелінням до іншої сотні чи до пана полковника, те також маєш зробити, і за всяку ціну. Ну, а буде січа — не відставай, тримайся мене, бо мені ніколи буде дивитися за тобою.

— Гарзд. Все інше і без підказок знаю.

— От і добре.

Знав: для нього, молодика, це неабияка честь. Хоча й повинність також неабияка. У січі пан сотник завжди буде там, де найгарячіше, отож і йому, Денисові, треба бути там, стежити, аби котрийсь із басурманів не заскочив збоку і не вгородив панові сотнику ятагана, не пустив у круговерті січі, стріли. Та не через неї, повинність, радість була якась непевна. Це ж доведеться розлучитися з побратимом Андрієм Маківкою, покласти на нього відповідальність і за підпомічників, і за Підпригорове добро — коней, вози, поклажу. А як буде, коли дійде до січі? Хто буде поруч із Андрієм? Без побратима в такому ділі он як непевно почуватиме себе Маківка. Хіба попрохати сотника, хай зробить так, аби вони не розлучалися з Андрієм? Що ж сказати, прохаючи? Щоб був другим джурою? На це Чайка не пристане. Доведеться, мабуть, бути відвертим і зізнатися: побратимові незатишно буде самому, хай перебуває поруч, коли доходитиме до шабельного бою з голомозими. З цим сотник може зголоситися, тим паче що й сам згодом переконається, коли Денис поскаче з його повелінням в іншу сотню чи до пана полковника: Андрій залюбки стане на його місце. А може ж і таке трапитися: з повелінням доведеться їхати далеко і в складних обставинах бою. Тоді он як треба буде, щоб не один, а два, а то й три козаки пробивалися до своїх крізь ворожі заслони.

І так, і сяк міркував та переконував себе, а не посмів все-таки звернутися з цим проханням до пана сотника. Щось муляло, чогось остерігався. Боявся видатися малодухом,

дитиною чи особа сотника відлякувала? Не раз задумувався і зараз не міг не задуматися, хто він, Чайка? Чому опікується ним і постає, опікуючись, то гулякою-запорожцем, то розсудливим і доброзичливим батьком, а то міняє раптом лик і з'являється перед ним козаком Мамаєм? Коли б раз було так, міг би подумати, що здалося. Але ж не раз уже. І зараз саме на ньому, Сагурі, зупинив свій вибір, коли треба було взяти когось за джуру. Випадково чи не випадково?

До лиха довго і зморно правилися через Гниле море. Бо посувалися повільно і, хоч дно щораз старалося засмоктати ноги й не випустити з глеюки, намагалися не зчиняти шуму, мовчки долали неблизьку відстань від одного берега до другого. Зате, коли вийшли, полегшено зітхнули: їхні сотні не натрапили на ворожу засаду чи якийсь супротив. Перевели дух, сяк-так обмилися в тому ж Гнилому морі й заходились переодягатися. Таким було повеління сотника, та й дрижаки пробирали, а припасоване до сідла татарське вбрання хай і татарське, все ж сухе.

До Перекопа рушили одразу ж, не зволікаючи і не зважаючи на неабияку втому. Одна із запорозьких сотень ішла попереду, друга — позаду. Це на той випадок, коли довелось б здібатись і мати розмову з татарами. З козаків-городовиків мало хто може зв'язати кілька слів по-татарськи, та ще й так, щоб не зрозуміли, що мають справу не з татаринном, а запорожці як недавні турецькі піддані могли теревенити з ними і не заїкатися.

З якогось часу Дениса не переставала переслідувати думка: як же буде, коли підійдуть до фортеці? Невже ті, що ведуть переодягнені сотні, сподіваються: татари повірять їхнім запевненням, що прибуло поповнення, і розчинять ворота? То ж марна сподіванка. По другий бік фортеці стоїть он яка сила козаків та московитів. Чи в таких випадках легковажать?

Не витримав Денис, поцікавився в сотника, як же воно буде. А той обернувся на його цікавість і знову приголомшив не так видом, як прищуром очей, а ще якимсь особливим, глибоко затаєним поглядом — ну крапелька в крапельку були вони Мамаєві! Та й пояснив он як заковиристо: біда навчить коржі з маком їсти, підійдемо — знайдемося, як забити татарам баки.

“Характерник!” — стає на думку козак і підбирає поводи, схоже, що певен тепер: такий усе може, з таким не лише в воду, і в вогонь можна йти не оглядаючись.

В аулі, за яким дорога слалася вже безпосередньо до фортеці, сотні зупинилися. Аби не мозолити місцевому люду

очі і не напрошуватись на несподіванки, тільки окремі запорожці отаборилися в крайніх від шляху халупах. Усі інші пасли коней у добряче висохлій під південним сонцем, все ж і зеленавій місцями долині. Тирлувалися зранку до надвечір'я і аніруш. З усього видно було: ночуватимуть там-таки. Та ось з боку фортеці об'явилися на дорозі і стали зближатися кінні. Небагато, всього п'ять вершників. З того, як гнали вони коней, неважко було догадатися: мають важливе доручення, не інакше як везуть послання оборонців фортеці) коли не самому ханові, то котромусь із його беїв.

Запорожці швидко зібралися чималим загоном і стали їм на путі. Про що говорили з татарськими вершниками, навіть сотник Чайка не відав, міг тільки догадуватися. Бачив-бо: татари далі не поїхали. Їх зняли по якимсь часі з коней і веліли йти туди, куди поведуть. А вранці пішли переодягнуті козаки по аулу збирати для потреб оборонців фортеці живність. У когось брали тільки мажі та гарби, у когось — борошно, бочівки з медом, діжки з солониною, худобу. Усе те вантажили на мажі чи в'язали до гарб і вилаштовували вздовж дороги. Десь в пообідню пору вже обоз у супроводі сотень рушив до фортеці. На всякий випадок на одному з розводів козаки везли й важкі дубові колоди, прикриті різним татарським шматтям, — ними передбачалося ламати ворота, коли татари не відчинять їх.

Сотник Чайка об'їжджав свою сотню, яка йшла другою в колоні, й попереджав козаків: якщо татари впустять їх до фортеці, бучі завчасно не знімати, не вдаватися й до розмов із стрічними. Як би там не було і що б не було, відбуватися звичним: якші, а ще ліпше удавати з себе глухих і німих, доки не пролунає вибух на валу. Отоді мають налетіти на татар коршунами і не шкодувати сили, як і хисту, як і шабель, а тим, у кого мушкети, — пороху з порохівниць. Їхня мета — посіяти страх серед татар, не дати їм можливості вчинити рішучий опір тим, що ломитимуться через пролом у стіні.

Денис те й робив, що перемовлявся з сусідами в колоні, схоже, що гасив тією розмовою страх, котрий що ближче під'їздили до фортеці, то відчутніше давав про себе знати.

Козаки не стали брати з собою полонених татар, хоча й бачили: охоче зізнаються у всьому — коли і з чим мали повернутися до фортеці, на яке гасло сторожа відчинить ворота. Та чи можна бути певним, що вони не передумають в останню і найвідповідальнішу мить? Тож заперли в льоху й лишили біля них сторожу. Стукатимуться у ворота фортеці самі, без допомоги тих, що виказали гасло.

Запряжені в мажі та гарби коні посувалися звільна, тож змушені звільна рухатися й козаки, навіть ті, що були поперед у валки і мали вести перетрактації зі сторожею. А повільність у такій, як ця, виправі — ніж по серцю. Було б ліпше і надійніше, коли б гнали коней і самі летіли назустріч битві з оголеними шаблями. А зупинилися — і зовсім затамували віддих: як же воно буде?

Татари не розчинили воріт, лише виглянули з хвіртки, затим і вийшли до тих, що стукалися до фортеці. Їх було трое. Про що говорили з привідцею передньої сотні, важко судити. Та, оскільки ні ті, ні другі не хапалися за мечі, неважко було догадатися: порозуміння можливе. Правда, розмова затягується, а коли так, всього можна чекати. Он один із трьох подався до фортеці. Питатиметься в старших, як бути з валкою, чи відчинить ворота? Таки відчиняє! Їй-богу, відчиняє!

Козаки не квапляться, правлячись до фортеці, надто ті, що при хурах. Деякі, обізнаніші з татарською мовою, вітаються із сторожею, обмінюються дотепами.

— Урус йохтер?¹ — питають.

— Йохтер², — чулося у відповідь.

— Лла Ілла, іль Алла!³

— Магомет расуль Алла!⁴

Ті, що ідуть позаду, ствердно кивають головами, погоджуючись.

— Кель мунда⁵, — кликали котрогось із татар і вручали кисет із тютюном.

Дякував і усміхався, заглядав у кисет і хвалився тим, що стояли поруч:

— Бакшиш. Якші бакшиш!⁶

Сотні повільно йшли в глибину фортеці, туди, де мали, за порадою сторожі, розвантажуватись. І тоді вже, як значна частина колони розминулася з воротами, знялась і полетіла в той бік, де таборилися уруси, стріла, лишаючи за собою хвіст чорного диму. Одна, друга, а за ними й третя. Якийсь час ані в фортеці, ані поза фортецею нічого не мінялося. Та раптом у небо злетіли уламки центральної вежі, знялася жовто-червона курява, й водночас з тим видовом пролунав оглушливий вибух, здригнулася земля. Заволали люди, заіржали коні. Козаки якийсь час стримували їх та заспокоюва-

¹ Урусів немає?

² Немає.

³ Нема Бога, крім Аллаха!

⁴ Магомет пророк Аллаха!

⁵ Іди сюди.

⁶ Дарунок. Гарний дарунок!

ли, зрештою пристрожили й пустили навсебіч, рубаючи тих татар, що підверталися під руку.

А тим часом у пролом у валу, мов водяний потік у прірву, ринули солдати. Потік той був не такий уже й широкий, зате щільно наповнений і від того відчутно потужний. Зупинити його міг лише вогонь гармат. Та їх не було у фортеці. Усі вони на валу, а з валу не могли чи не зважувалися, боячись вразити своїх, бити по пролому. Та й не до того було ворожим гарматам. По них, як і по всіх, хто боронив вал, біла артилерія урусів. І щільно до того, безперестану біла.

Татари заметалися, з усього видно було, не знали, куди кидатися, що передусім захищати. Ті, що сиділи у вежах, на валу, стримували наскільки могли лавини урусів, котрі накочувалися та й накочувалися зі степу, перекидали вже рів і ставили до стін драбини, дерлися по них на вал. Що робилося в самій фортеці, там, де злетіла в небо вежа і утворився пролом, — їм не до того було. Фортецею, як і проломом, мали піклуватися інші. А їм теж не второпати, кого і куди передусім кидати. Якись кінні, хай милує Аллах, у вбранні правовірних, мов демони, носилися вулицями, ба навіть між забудов, і рубали без жалю та оглядки таких же, як і вони, правовірних — і тих, що чинили опір, і тих, що втікали чи норували сховатися. А час відлічував хвилини — і не на користь оборонців. Те усвідомив врешті-решт хтось із них, зібрав, скільки міг зібрати, сейменів і кинув їх на урусів, що ломилися через пролом. Подали б той клич дещо раніш, гляди, правовірні й заткнули б собою горловину у валу, знайшлося б кому упоратися і з тими, що опинилися по цей бік валу. Та як могли упоратися з усією бідою, що звалилася на голови правовірних, коли тих, що чинили супротив, мізерія? Пізно подали клич, та й кликати не було кого. Усіх, хто перебував у фортеці і на кого покладали надію як на підміну загиблим чи ураженим, постигла кара Аллаха. Щось неймовірне творилось: татари зняли руку на татар! Зрада? Ніж у спину з боку ханових супротивників чи уруси приборали личину татар і проникли якимсь чином через стіни фортеці?

— Не забувайте слова пророка, — нагадував хтось слабодухим, — війна з гяурами священна!

В іншому кінці чулося й обнадійливе:

— Ор-Капу¹. Непроступний! Крім тієї, що впала, на валу є ще вежі. Закриємо пролом — і фортеця врятована. Чули — за всяку ціну маємо закрити пролом! Десь-інде урусини не пройдуть!

¹ Перекоп.

Галас біля поверженої вежі стрясав околиці. Схоже, що оборонці криком хочуть зупинити людську повінь, а ті, що ломляться до фортеці, — додати ним собі і сили, і снаги. І в одних, і в других до огиди широко розкриті роти, спотворені лица, ось-ось, здавалося, виваляться з орбіт і вихлюпнуть дику лють очі. Погроза, лайка, прокляття заглушають передсмертний крик уражених, та не можуть заглушити хай і надричний, все ж вольовий і дужий голос нуреддіна¹ Селіма, як і бея Курту, котрі кликали чинити опір. А їм не могли не коритися. Тож ішли на урусів не лише ті, що були в привідців під рукою, а й віддалені, ба навіть змалілі духом, ті, що думали вже про власний рятунок і шукали щілини, в якій можна було б сховатися.

Число тих, що стали на захист фортеці, відчутно зросло, а відтак зростав і опір, ішла стіна на стіну, й була вже не битва — різанина, в якій татари з ятаганми були і вправніші, і меткіші. Десь вгиналася одна стіна і випирала супротивна, десь навпаки. На тих, що падали, не зважали. Перли на живих і норовили всадити лезо ятагана чи багнета у черево живим.

— Гяур яман!² Отримуй, кепек!³

Почули заклики своїх привідців і сеймени, що сиділи на валу. Одні з них, як і раніш, засипали стрілами тих, що йшли на штурм прямовисної стіни, інші націлили луки на пролом і разили урус-солдатів у проломі. Це ускладнило становище московитів, а вкупі з ними і козаків: забиті, як і поранені що далі, то відчутніше заважали просуватися вперед живим.

— Де ж наші гармаші? Чому дозволяють сейменам засипати нас стрілами?

Доки той крик-благання передається і знаходить співчуття в лавах, що наближаються до валу, а з лав потрапляє до гармашів і тих, що смаять із мушкетів по сейменах, серед атакуючих встигає відшукатися офіцер, котрого і в вирі атаки відвідує рятівна думка.

— Розчистити прохід! Забитих — у рів, поранених — під вал! — командує. — Та швидше, інакше захлинетеся у власній крові.

Коли людей сила, а йдеться про життя чи смерть, хто ослухається і не вволить волю офіцера? Одні підбирали поранених і клали їх під валом, інші спускали в рів забитих, ще

¹ Другий після калги наступник хана.

² Проклятий гяур!

³ Собака.

інші норовили скористатися можливістю й проскочити через пролом, те небезпечне для життя місце, й вихопитися на простір. Хай і якийсь там, все ж простір.

Як не старався нуреддін Селім по один бік пролому, а бей Курт — по другий, стримати навалу урусів все ж не пощастило. Татари змушені були оступатися і тим уже готувати собі могилу: ті, що ломилися через пролом у стіні, все більше і відчутніше заводнювали собою фортецю. На лихо, й кінні гяури упоралися, либонь, з правовірними на вулицях Ор-Капу й налітали тепер на сейменів Селіма та Курта з тилу й клали їх коням під ноги.

“Це кінець”, — стають на думці татарські привідці, і кожен по-своєму дошукується, як врятувати себе і ті рештки правовірних, що були при них.

XXII

Поки сотник Чайка їздив у полк і радився щось із полковником, Денис Сагура та Андрій Маківка дбали укупі з підпомічниками про живність для себе і коней. Те, що брали з Підгайців, добряче схудло, а похід на Крим тільки започаткувався. Для себе мало чим поживилися, а для коней, хвалити Бога, вистачало вівса.

— Заповнюймо, Андрію, і вози, і сакви в основних і допоміжних коней, — радив побратимові. — Попереду — степовий Крим, хто знає, як буде там.

— А пан сотник казав, куди підемо після Перекопу?

— Звідки йому знати? Може, тепер оце скажуть.

Запасалися живністю — говорили, порали опісля коней — знов говорили.

— А той довготелесий татарин міцним горішком виявився, — пригадував Андрій сутичку з кінним загоном на вулицях фортеці. — Таку вправність являв, що й ну. Коли б не сотник, хто знає, чи й упоралися б ми з таким рубакою.

— Бо ти казна-що думав тоді. Треба було не поруч зі мною стояти в січі, а збоку чи й ззаду зайти. Хай би попрубував тоді упоратися з двома.

— Коли ж не дозволяв, голомозий. Як я не норовив обійти його, все ухиявся та й ухиявся, мов в'юн звивався між нас. Довелося забути про хитрощі, насідати зоднобіч, аби не повалив тебе, а затим і мене.

— Зате перед сотником одразу спасував.

Андрій припиняє порати коня, вдоволено посміхається думкам своїм.

— Хіба перед таким не спасуєш? Ти бачив, яким грізним

робиться він у гніві. Козак Мамай — і тільки. Одведи Боже здибатися з таким і мати такого за ворога.

Денис різко обернувся на голос побратима: і він, Андрій, бачить у сотникові Мамай? Хотів уже й перепитати: то в Андрія так собі злетіло з уст порівняння Чайки з Мамаєм чи він справді бачить його таким, — та на той час нагодився сам сотник і поклав край їхній розмові про нього.

— Ви до цього часу вовтузитеся з кінями? А я думав, перепочиваєте вже.

Помовчав і вже потім:

— Коли самі поїли і коней попорали, лягайте й спочивайте. Завтра рушаємо далі.

— А куди, пане сотнику? На Кафу чи на Бахчисарай?

— Скажуть, Денисе. Не заглядай так далеко. Щоб досягти Кафи, треба перетнути весь Крим. А в Криму не один такий гарнізон, як у Перекопі.

Таких, як у Перекопі, гарнізонів, скажімо, не зустрічали козацькі полки в путі на Козлов. А сутичок із татарськими алаями було та й було. Головнокомандувача, як і його офіцерів, менш за все обходило те, навпаки, схоже, що тишило. Як же, то видиме свідчення, що у ворога немає сили, яка могла б стати на путі його армії й перегордити їй путь у Крим. А козацьким полкам, які прикривали фланги, як і тил армійської групи генерал-фельдмаршала Мініха, не до втіхи було: саме їм доводилося мати справу з ворожими алаями і їхніми несподіваними нападами в найнесподіваніший час.

Один із таких алаїв заскочив Миргородський полк на перепочинку, у пізній, передсвітанковий час, коли міцно спитьсья та й надії на тривогу катма — з неба сіяв затяжний обложний дощ. Сторожа не прогавила появу голомозих, та чи могла стримати, коли татари упали на аул, мов сніг на неприкриту голову. Палили куди бачили з рушниць, пістолів, метали стріли, підпалили одразу ж кілька скирт, аби бачити, де козаки і скільки їх. Там десь, по другий бік аулу, встигли, мабуть, сісти на коней і прийняти бій, а Кременчуцька сотня таборилася там, де почалося вторгнення, тож сотник звелів не сідлати коней, самим теж не висовуватись із сакль чи інших надвірних прибудов і зустрічати татар стрілами та вогнем із мушкетів, аж поки ті не проскочать їх і не зчепляться з іншими, готовими до бою сотнями.

Рішенець його виявився слухним. Татари не вчинили сотні якогось урону, самі ж опинилися в зашморгу: сівши опісля на коней, сотня (а з нею й сусідні) мала добру нагоду ударити на них з тилу.

Січа тривала недовго, та до лиха була кривавою. Алай

виявився не таким уже й чисельним, привідці його розраховували, видно, на несподіванку і, отже, на успіх, а обернулось інакше: потрапили в зашморг. Отож рубалися оскажено і до останнього. Тоді лиш, як угледіли: сила їхня ніщо супроти козацької, — знайшли слабше місце і випорснули з аулу в передсвітанкову ніч.

Багатьох полишили вони на полі бою, та не дешево обійшлася та січа й козакам. І що найбільше гнітило наших підгайців — не розминувся з татарським ятаганом і Андрій Маківка. У сутичці, що зчинилася на околиці аулу, тоді вже, як татари прикривали відхід решток алаю, навіть сотник Чайка не мав змоги допомогти йому. Стинався сотник із трьома, їм із Андрієм заступив дорогу до своїх один, і той один зумів уразити побратима. Відбивався татарюга від Дениса, а на одному з вивертнів розмахнувся й дістав ятаганом Андрієвого плеча. Рана не така вже й глибока, та ятаган дістав, мабуть, кістки і добряче пошкодив її, бо Маківка не може підвести руку, тим більше тримати в ній шаблю.

Довелося Денисові поратися біля рани, а потім супроводжувати побратима до полкового шпиталю.

— Розлучаємося з тобою, брате, — сумно зітхнув Андрій.

— Що вдієш, брате. Ну та не печалься. Для тебе це, може, й на ліпше.

— Гадаєш?

— Вилікуєшся й повернешся додому. А в мене по-всякому може скластися доля.

— Дай Боже, щоб вона склалася щасливо.

Почоломкалися та й розійшлися, виколисуючи в собі сумні гадки. Одному жаль було, що сплонував у січі і дістав рану, чи не стане після всього калікою, другому — що лишається на війні без побратима, надійного захисту і душевної підтримки в походах, яких, з усього видно, буде ще та й буде.

По дводенній путі після сутички з татарами велено було зупинитися й ждати подальших повелінь. Чим зумовлювалася зупинка, опісля вже довідалися. Генерал-фельдмаршалу стало відомо від людей царського двору, що перебували в Константинополі: турки зосереджують біля Дунаю значну кількість військ, з усього видно, мають намір перейти Дунай і рушити до Дніпра чи й у Крим. Ждати повеління з Петербурга не випадало, і Мініх вирішив порадитися з вищими чинами як своєї, так і козацької армії.

Радилися довго і радили всяке, та стали врешті-решт на одній думці: аби не пустити турків до Криму, слід випередити їх і взяти фортецю Кінбурн, супротивну Очакову, з якого тільки й можлива переправа великого числа військ на лівий

берег Дніпра. На взяття Кінбурна головнокомандувач виділяв десять тисяч регулярного війська і три тисячі козачого. А вести їх мав той же генерал-лейтенант Леонт'єв, який так невдало започаткував кримську кампанію.

У багатьох це посягло сумнів і навіть подив: чому головнокомандувач уповає саме на Леонт'єва?

Генеральний осавул Лисенко мав сам визначити, які козацькі полки підуть на Кінбуρν. Зупинив свій вибір і на Миргородським полку, одначе, перш ніж дати наказ, визнав за потрібне поговорити з його привідцею.

Полковнику Апостолу було про що думати. З одного боку, його полку після штурму Турецького валу і втрат, що зазнав під час штурму Кінбурна, і того, що має бути там та ще під орудою ненадійного генерала, тільки й не вистачало, з другого — залишатися під рукою в Мініха — теж не медом ласувати. Чимось він як командир полку не до шмиги німцеві. Нехай у диспозиції, яку зайняло військо перед Турецьким валом, так сталося, що йому випало найзгубніше місце. А чому Мініх так наполегливо вимагав, аби полк його йшов на приступ тоді, коли той приступ видавався видимим безглуздом? Він, полковник Апостол, зробив усе, що в людській силі і спроможності: вивів затемна козаків ближче до стіни, зайняв вигідну для обстрілу сейменів позицію, окопався. Коли почався штурм пролomu на валу, не давав сейменам голову підняти вогнем свого полку. Та Мініху мало було того — слав кур'єра за кур'єром і вимагав іти на штурм. Що мав робити? Підняв козаків, та швидко переконався: то — безум. Козаки гинули, а користі аніякої. Сеймени закидали їх камінням, звалювали драбини, а тих, що зближалися з ними, рубали ятаганамі. Довелося діяти по-своєму: одна сотня ішла на штурм, інша підтримувала її вогнем, не давала сейменам підняти голови. Його наслідували й інші, і штурм, хай і не без жертв, все ж завершився взяттям фортеці.

Та німця не вдовольнило те. Громи і блискавиці метав, розповідають, на того ж генерального осавула Лисенка, хоча особисто з полковником Апостолом і не побажав зустрітися. Ось і думай тепер, як бути: лишатися під рукою такого головнокомандувача чи піти з його очей? Можна б і піти, та що буде з полком, коли піде? Він он як порідів уже. Тут другого такого штурму, як під Перекопом, може й не бути, а там його не уникнути.

— А ти гадаєш, пане Федоре, що генерал-лейтенант Леонт'єв чимось ліпший за фельдмаршала Мініха?

— Чужа гадка мало важить тут, брате. Тобі ходити під ними — ти й вирішуй.

— Буде ліпше, мабуть, коли уникну ще одного такого штурму, як під Ор-Капу. Там я буду самотній, а тут у мене є принаймні ти.

— Спасибі на добрім слові. На тому й станемо.

Апостол вклонився генеральному осавулові вдячним поклоном і націлівся йти. Та Лисенко надумав щось на той час і затримав його.

— Ти не задумувався, брате... Не задумувався, кажу, чому генерал-фельдмаршал Мініх лихим духом дише на тебе?

— Та, мабуть, з-за того ж штурму Турецького валу.

— Гадаєш? А мені здається, у нього щось інше на мислі.

Він помовчав і потім уже став роздумувати вголос:

— Пам'ятаєш отой поголос про нього... Ну, ніби радив цариці передати йому Україну як князівство чи навіть герцогство в спадкове династичне володіння. Йому прозоро відмовили тоді. Що, коли генерал-фельдмаршал не втратив надії і хоче повернутися до цього питання, коли здолає турків і татар і зажадає за те достойної винагороди?

— То до чого тут я?

— Як то до чого? Ти — нащадок гетьмана Апостола, можеш стати йому на дорозі.

— Отак?

— А отак.

— Цариця ліпше німцєві віддасть Україну, аніж погодиться поновити гетьманство.

— Помиляєшся, пане Павле. У московських царів свої і тверді погляди на Україну.

— Що ж, будемо обачнішими, коли так. А рішення я все-таки не зміню. Крім мене, є ще полк, про нього теж маємо дбати.

XXIII

Отже, вирішено: генерал-лейтенант Леонтьєв має йти на Кінбурн і стати твердою ногою в Кінбурні, аби не пустити турків на лівий берег Дніпра; вся інша армія йде на Козлов, а затим уже — на Бахчисарай. І, хоч рішення одностайне, ніби ж ні в кого не викликає сумніву, з Петербургом варто поділитися своїми стратегічними планами. Хто знає, як поведуть себе турки. А раптом і в такий опосіб надумують витурити його з Криму: підуть не на Кінбурн, а на Правобережну, а затим і на Лівобережну Україну.

“Маю честь доповісти Вашій пресвітлій величності, — не без погорди кладе на папір слово за словом генерал-фельдмаршал Мініх, — головне в Кримській кампанії стало-

ся: очолена мною армія взяла штурмом Турецький вал та фортецю Перекоп і з Божою поміччю просувається в степові простори Криму”.

Мініх замислюється на мить і вже потім запускає перо в каламар і пише. Там, при дворі, його знають як такого, що не соромиться воздати собі хвалу. Отож за цим разом не буде тратити на це порох, прибереже його на інші часи. Хай подивуються і, може, прихильнішим оком глянуть на барона фон Мініха. Тим більше що є така потреба. Має переконати всіх, хто зловтішався тоді, як заговорив про Малоросійське князівство: він не жартував. Події, що розгортаються на Україні в зв'язку з кримською кампанією і тим більше в зв'язку з наміром Туреччини втрутитися в них, ставлять генерал-фельдмаршала Мініха в число тих обранців долі, на яких імперія має дивитися як на рятівників своїх і, отже, не може не прислухатися до їхніх суджень, як і до намірів та бажань. А так, і до бажань! Отож від приємних повідомлень про успішний наступ і про виявлену ним як полководцем завбачливість, завдяки якій Кінбурн має перегородити туркам путь на Крим, поведе річ і про те, що в майбутньому має виторгувати в імператриці всупереч всім і всьому.

“Наше передбачення, — продовжував Мініх, — що турки, ув'язнувши в війну з персами, не зможуть подати поміч Криму, виявилось помилковим. У турків вистачає (треба думати, що і в майбутньому вистачить) солдатів, аби надати згадану поміч. Нині вони громадають потужний контингент війська на березі Дунаю і в недалекій часі кинуть його супроти нас. Передбачаю: те військо шукатиме переправи в найзручнішому місці, там, де очі моря — Очаків та Кінбурн стережуть наш вихід з Дніпра. Тому вчинив днями військову раду, на якій вирішено послати посилений корпус регулярних і козацьких військ на Кінбурн, взяти його до підходу турків і тим самим перегородити їм путь на Крим”.

Виповівши перший пункт свого послання імператриці, Мініх відкладає перо й замислюється. Воліє постати перед її величністю не лише військовим першої величини, а й державним мужем, отож має бути і гранично стислим, і переконливим. А переконливості можна досягти в одному випадку — коли в судженнях його будуть вагомими аргументи. Отже, перший серед них: уряд має докласти зусиль, і то неабияких, щоб дружні Московії перси не припиняли війни з Високим Порогом; другий — не задіяне в поході на Крим військо її величності має щонайсерйозніше подбати про зміцнення (і надійне зміцнення) Української лінії. Причина, гадає, зрозуміла: це Туреччина, у неї великі людські резерви, а

отже, чисельна й армія. Дуже можливо, що вона наважиться проникнути правим берегом Дніпра до Переволочної, переправитись там і піти в межі лівобережних полків Малоросії. Що вдіємо тоді? Вернемося з Криму й поспішатимемо заступити їй дорогу чи виставимо заздалегідь малоросійські полки, як і полки нашої резервної армії, і тим самим скажемо туркам: зась!

І Мініх визнає за доцільне наполягати на останньому. А щоб Українська лінія справді була міцною, генерал Шаховський зараз уже і негайно має виставити на ту лінію не менше п'ятдесяти тисяч солдатів і козаків — тих, що стануть на сторожі лінії, і тих, що зміцнюватимуть її фортецями та ретраншементами.

Усе. На цьому можна ставити крапку. Хай знають, хто такий барон фон Мініх, і коли не пошкодували ще, то мають пошкодувати, що не скористалися свого часу порадою — віддати Україну в його спадкове володіння. Мали б надійний форпост на полудні імперії.

Генерал-фельдмаршал відчуває неабияке вдоволення собою і тим, що написав імператриці. Не втримавсь-таки, підвівся, вийшов з-за столу й розмірено, одначе й твердо став міряти відстань від дверей до вікна і від вікна — до дверей.

Треба б додати ще, як воюють його солдати і як — запорожці, городові козаки. Ну, та на це буде ще час. Побачить, якої заспіває князь Шаховський, коли повелять йому виставити п'ятдесят тисяч козаків та резервістів на Українську лінію. Отоді вже й висповідається перед імператрицею до кінця.

XXIV

На путі до Козлова не було фортець, спроможних нав'язати бій і стримати п'ятдесятитисячну армію, що вторгнулась у степові простори Криму. Військо ханське здебільше кінне, воно дає перевагу зустрічі з ворогом у відкритому полі. Та на підступах до Козлова, очевидно, не було його. Хан сподівався, що уруси підуть на Кафу, як завжди бувало, і тому жде його там. Ті ж алаї, з якими подибуються тут, не що інше, як ополчення місцевих мурз, їхнє старання бодай якось чинити опір силі, що йде широким фронтом і погрожує існуванню не лише їхньої маєтності — всьому Татаристану. А оскільки зупинити ту силу не могли, обмежувалися тим, що блискавично налітали на фланги чи передові загони, робили якийсь урон і так само блискавично зникали. Це змушувало генералів тримати як в авангарді, так і на флангах

козацькі полки. На їхню долю й випадали доволі часті сутички з алаями татарських мурз. А сутички вимагали й переслідування, тож козацькі сотні нерідко відривалися від армії, яка прямувала на Козлов трьома колонами. Не бракувало таких відривів і з власної ініціативи, надто з боку московських гусарів. Один із них навів тих же гусарів укупі з донцями на табір самого калги-салтана¹. А при калзі, очевидно, були досвідчені воїни, і немало їх. Зав'язалася справжня січа, в якій гусари та донці понесли значні втрати і змушені були кликати поміч.

Миргородський полк був найближче до місця події, тож до полковника Апостола і вдалися за поміччю. Чи до вагань і роздумів було, коли побратими в небезпеці. Знялися — і з місця в кар'єр.

Становище тих, що накликали на себе біду і благали тепер виручити з біди, було не з веселих. Захопившись переслідуванням калги і, зрозуміло, спокусливою можливістю полонити його, а отже, й відзначитись, вони самі потрапили в зашморг. Не знати звідки налетіли алаї (дуже можливо, що то була гвардія самого хана — капи-кулу) і оточили їх в одному з аулів. Довелося спішуватись і займати кругову оборону. Полк Павла Апостола прийшов на виручку в критичну мить — тоді, як оборона гусарів і донців тріснула в багатьох місцях і тим решткам, що лишилися від їхніх загонів, доводилося відстрілюватися на всі боки, аби порятувати бодай себе, коли не загін. Напад в розпалі бою третьої, до того ж немалої сили завжди дає перевагу тим, що нападають. А на аул йшов хай і добряче потріпаний, все ж полк. Його кінні лави накочувалися, як грізна, невблаганна кара, і татари заалалакали, покинули оточених гусарів та донців й доволі швидко стали збиратися в свої лави.

І закипів кривавий бій. Козаки пам'ятали: перед ними татари, ті одвічні вороги, котрі щороку, а то й кілька разів на рік пускали кров українському людові — палили оселі, грабували набутки, полонили молодих і дужих, аби торгувати ними на базарах, вбивали старих і немічних. Та була своя пам'ять і в татар. Адже тепер не вони — уруси прийшли на їхню землю, зруйнували гордість і славу їхню — Ор-Капу, погрожують всім правовірним, ба навіть існуванню Татаристану. Окрім всього, це були не ті татари, що їх збирали й водили на гяурів мурзи — пастухи, кафеджі², звиклі до до-

¹ Перший наступник ханського престолу.

² Хазяї кав'ярень.

машнього затишку тати¹, як виявилось згодом, це була таки особиста охорона калги-салтана — капи-кулу. А вони в нього вишколені воїни, з ними не всякий може упоратися. Вертілися у сідлах, мов в'юни, відбивалися від тих, що насідали спереду, і встигали ухилитися від занесених над ними шабель, що погрожували збоку. Та й коні під ними мов на підбір. Не коні — демони. Лише бували в бувальцях козакі, такі, як сотник Чайка, й могли шаблюватися з такими татарами й перехитрити їх. Налітав на ворогів своїх громіздкий і дужий, а до всього й осатаніло лютий, самою вже величию та люття примушував голомозих ухилитися від бою чи маліти на силі і тим уже прирікати себе на смерть. Бо вправність у Чайки дай Боже і удар особливий: коли припадав на шию — відтинав голову, коли на голову — розколював, мов стиглий кавун.

Денис Сагура давно примітив: сотник оберігає свого джуру, надто після Андрієвого поранення. Коли доходить до січі, попереджає: “Ти ж гляди мені, сам у бійку не лізь. Тримайся мене і не збоку будь — позаду. Збоку інші йтимуть. Твоя повинність — прикривати мене ззаду”.

Воно ніби й так: ззаду теж має прикривати хтось, а все Денисові здається, що в Чайки інше на мислі: де пройде він, там не буде місця тим, що можуть напасти ззаду. Для нього важливо, аби джура був прикритий.

Та бій з охороною карги-салтана був особливий, тут повсякому складалося. Щойно сотник був попереду, а за мить-другу обидва вони опинялися вже перед ворогом лицем до лица. В одному з таких випадків Денис ухилився від занесеного над ним ятагана і тут-таки вразив свого ворога Підпригоровою шаблею; у другому його, мабуть, спіткала б доля нещасливця, коли б сотник не встиг потяти на той час свого супротивника і, розвернувшись в якусь незбагненну мить, зумів дістати списом того з татар, що заніс над ним, Денисом, зброю, від якої він не міг уже ані захиститися, ані ухилитись.

Козаків було видимо більше, ніж татар, та й ті з донців та гусарів, що вцілили по саклях, прийшли на поміч. Тож перевага їхня стала відчутною. Ось-ось мали здолати татар, і тієї миті почувся тривожний клич:

— Полковник у небезпеці!

Усі, хто був вільний від січі чи міг звільнитися від неї, погнали коней у той бік, звідки подали тривогу. Коли Чайка з Денисом наблизилися до круговерті, що вирувала на узбіччі,

¹ Татари-степовики.

полковник Апостол тримався ще в сідлі, та з усього видно було: тримався дякуючи підтримці джури; був не просто схилений — лежав на передній луці. І руки звисали донизу безвільно, і шаблі не було в правиці. Ті, що захищали його, ледве трималися: татари знали, хто перед ними, насадили мов оси.

Чайка не доглядався вже, де Денис і що з Денисом. Бурею налетів на згромаджену татарву, тнув тих, що підверталися під праву руку, тнув і тих, що підверталися під ліву. А він не один ішов на голомозих, і гнів усіх, навіть таких, як Денис, був з тих, що не знають страху і не зважають на небезпеку, і татари не вистояли. Спершу тільки оступилися чи й розступилися, далі приострожили коней і, скликаючи своїх, стали відходити.

Їх не переслідували. Тривога за життя полковника взяла гору над потребою достойної відплати. А життя Павла Апостола справді було під загрозою: він дістав вогнестрільну рану, і рана виявилася серйозною.

Козаки закріпили намета між двох коней, обережно поклали на те ложе полковника і звільна повезли до свого табору. Сумним було їхнє повернення. В таких, як у полковника, колисанках везли біля двох десятків забитих, ще більше поранених. Та ще сумніший вигляд мали донці та гусари. Дорого коштувало їм самовільне полювання за татарами, а правдивіше — за живністю, що її обіцяло шастання по татарських аулах. Тільки забитими втратили понад сотню. А ще ж невідомо, що скажуть полковники і тим більше генерали, коли довідаються, як сталося, що вони відлучилися від війська й опинилися Бог знає де від нього.

Було в донців, як і в гусарів, щоправда, й пом'якшуюче провину виправдання: вони везли бунчук і прапор самого калги-салтана.

XXV

Генерал-фельдмаршал Мініх мав почувати себе вдоволенним: Козлов не чинив його війську опору. Оборонці його, очевидно, довідалися, яка сила йде на їхнє місто, і не стали випробовувати долю: забрали з собою всіх, хто міг іти чи їхати, підпалили найважливіші будівлі й вирушили на Бахчисарай до приходу козацьких полків, яким велено було вломитися зненацька в місто і заволодіти ним.

Так поспішали голомозі чи не мали можливості прихопити з собою як бойове начиння, так і живність: п'ятдесятитисячній армії Мініха дісталися в Козлові не-

сподівано чисельні і важливі для ведення подальших боїв із ворогом трофеї. Тільки запасом хліба можна було годувати ті чисельні роти протягом місяця і не оглядатися. Вівцям же, великій рогатій худобі, коли брати на карб і ту, що прихопили в путі, ліку не було.

А ще ж настигли тут, у Козлові, й інші, не менш радісні вісті: експедиційний корпус генерал-лейтенанта Леонтьєва взяв штурмом Кінбурн, а полишена на генерала Левашова армія заволоділа нарешті Азовом.

— Ура молодцям! — не втримався і вигукнув у присутності інших воєначальників Мініх.

— Ура! Ура! Ура!!! — дружно підхопили виголошену головнокомандувачем радість ті, що були із Мініхом. Коли ж вісті про взяття Кінбурна й Азова стали відомі й солдатам, спалений і убогий після руйнації Козлов помолодів від людських усмішок, від тисячоголосого “ура”. Солдати передчували наближення того дня, коли скажуть: кінець походу, — і раділи на всю широчінь вимученої страхом та злигоднями душі. Та радість їхня була передчасною. Натовп є натовп, там завжди відшукаються такі, у яких відданість царям вища за відданість царству самих царів.

— Братове! — зводились вони над натовпом і силкувалися перекричати його. — Тепер на Бахчисарай! Нас, солдатів її імператорської величності, ніхто і ніщо не зупинить! Дайош Бахчисарай!

— Урґ! Ура!!

— Уволимо волю матушки цариці: покладемо до її ніг весь розбійницький Крим!

Хтось усе ще не може попроситися із щойно народженою надією не сьогодні, то завтра повернутися на рідне дворище, до дітей і жони і тому відмовчується чи всього лиш вагається: підтримувати чи не підтримувати горластих прихильників волі цариці і царедворців, — хтось розділяє виголошену думку іти на Бахчисарай і силкується викричати свою згоду, а хтось додає до сказаного й своє: там, у Бахчисарай, ханські хорони, а в них — багатство всього світу і на додачу — гарем.

— Ха-ха!! — сміється вже більшість і спонукає всіх інших прихилитися до голосу більшості.

— На Бахчисарай!

— Дайош Бахчисарай!

Слухає все те генерал-фельдмаршал фон Мініх і тішиться в душі, а натішившись, обертається до членів військової ради — принца Гессен-Гомбургського, князів Репніна, Ізмайлова, Магнуса Бірона, фон Шпігеля:

— А ви що скажете, панове?

— Воля народу, — киває Ізмайлов у той бік, де вирує солдатський натовп, — Божа воля.

— А так, — зголошуються й інші. — Живністю ми забезпечили себе, свинцю взяли в Козлові стільки, що не на один Бахчисарай вистачить. Які можуть бути сумніви, бароне? На Бахчисарай — і тільки.

— Інші теж зголошуються з цим рішенням?

— Так.

— Тоді три дні на перепочинок по трудах праведних — і на Бахчисарай.

Провівши членів військової ради з оселі, Мініх замислився: а чи вистачить трьох днів, аби і ворога розвідати — куди і з якими силами відходити, де має дати його армії бій, — і план наступної операції осмислити? А ще ж треба доповісти імператриці — і про досягнення в поході на Козлов, і про подальші наміри. Ну, та не біда. Поміняти накази ніколи не пізно. Чи це не в його волі?

Аби ніщо не тяжіло над роздумами про майбутній похід, почне з листа імператриці. Передусім належить вибачитися — он скільки днів відмовчувався. І, хоч на те була своя причина, висловити її має так, аби її пресвітла величність лишилася і вдоволеною, і милостивою. Армія на всій путі від Перекопа до Козлова вела постійні баталії, і не так удень, як поночі, бо мала справу з варварами, а не з військом цивілізованого люду. Для них, варварів, не існує прийнятих законів війни, вони діють на власний, дикунський розсуд. Ну, та з Божою поміччю упоралися з ними. Тут, у степовому Криму, довірене йому військо взяло штурмом важливий на полуденному заході стратегічний пункт Козлов, у дельті Дніпра — не менш важливу, коли не найважливішу на даний час, фортецю Кінбурн, а на побережжі Азовського моря — давно омріяний Азов.

Далі йшов перелік полків, які відзначилися в поході і штурмі фортець, а також генералів і полковників, достойних похвали і винагород. Тоді вже, як список цей вичерпався, Мініху доповіли: помер від ран полковник Миргородського полку Павло Данилович Апостол. Генерал-фельдмаршал перехрестився, поминаючи душу покійного, й мовив сам собі: “Слава тобі, Господи, обійшлося якнайліпше: не з моєї вини загинув претендент на гетьманську булаву в облюбованій мною Україні”.

Ще раз перехрестився й замислився: не вперше доповідає імператриці про баталії в полуденнім Криму, а про українське козацьке військо, як і про запорожців, — ні слова. А дарма, вони варті похвали.

З чого ж почне? З останніх січ на підступах до Козлова чи з Перекопа?

“Окремо маю доповісти Вашій величності про достойні похвали діла і вчинки малоросійських козаків, як і їхніх одноплеменців, не так давно прихищених імперією запорожців. Ще під Перекопом викликалися вони пошити татар у дурні й зробили це вельми сміливо і вміло: переправилися на слухняних їм конях черех Гниле море там, де менш за все можна було ждати їх, наблизилися до фортеці в татарських шатах і, володіючи мовою, примусили татар повірити, що вони — поміч запертим у фортеці. Коли ж почався штурм Турецького валу, зняли там ворохобню і тим посіяли серед оборонців фортеці страх і непевність, коли точніше — справжню паніку. А те допомогло нам зробити з допомогою мін пролом у валу і вломитися по трупах повержених у фортецю”.

Далі йшлося про бої на підступах до Козлова, про мужність і відвагу Миргородського полку, котрий прийшов на виручку гусарам і донцям, нарешті про здобутий у тій січі бунчук і прапор самого калги-салтана.

Треба було завершувати ратну сповідь імператриці, і Мініх замислився: писати чи не писати про смерть полковника Апостола? Певен, про живого не писав би. Як не є це нащадок останнього гетьмана України Данила Апостола. По що прославляти, коли він може посісти місце батька? Імператриця, щоправда, не збирається поновлювати гетьманство на Україні. Та чим чорт не жартує! Раптом захоче зробити це, хоча б і в піку йому, фон Мініху. В такому разі живий Апостол був би для нього ще однією небажаною перепорою на путі до заповітної мрії — стати верховним правителем на Україні. Ну, а мертвого, здається, немає підстав боятися. Ось тільки чи варто на такій ноті завершувати послання до її пресвітлої величності імператриці Анни Іванівни. Справді-бо, чи варто?

XXVI

Депеша генерал-лейтенанта Леонтєєва наздогнала головнокомандувача і його військо в Бахчисараї. Командир експедиційного корпусу бив тривогу: турки зосереджуються і зосереджуються не десь там — в Очакові. Їх зібралось там така сила, від якої всього можна ждати. Він з свого боку вживає заходів: поновлює зруйновані під час штурму стіни, заслав на правий берег, в тім числі і в Очаків, звідунів, розмістив на лівім березі Дніпра — від Алешок і до замчища Кам'янки — сторожові пости. Однак хотів би, аби генерал-

фельдмаршал як головнокомандувач вжив належних заходів і з свого боку.

Для тривоги справді були підстави. Турки недаремно перейшли через Дунай і зосереджуються в Очакові. Рано чи пізно рушать на Крим, а то й на Лівобережну Україну.

Що ж робити? Вернутися до Турецького валу і ждати свого супротивника там? А як же буде з Кримом?

Поки роздумував, зіставляючи всі “за” і “проти”, надійшла депеша і з Петербурга. Йому дякували за ратні подвиги очоленого ним війська, за особисту мужність, не поскупившись, назвали єдино надійним стратегом імперії.

“Вдячна вітчизна, — писали далі, — на ознаменування Ваших, бароне, заслуг перед нею винагороджує Вас всіма маєтностями, що їх мав у Малоросії покійний головнокомандувач малоросійською армією генерал Вейсбах, про що Її пресвітла величність імператриця Анна Іванівна повідомляє доданим до цієї депеші своїм високим дарчим актом і сподівається: її улюбленець генерал-фельдмаршал Мініх не зупиниться на Козлові — піде в глибинні провінції Криму і подарує імперії весь Крим”.

Не втримався, відклав депешу й заходився читати дарчу імператриці. Володіння генерала Вейсбаха — немалий і доволі ласий шматок. Коли долучити його до того, що має вже на Україні, на старості літ можна бути й задоволеним. Але то на старості літ. Нині він більшого прагне — всієї України. Невже там, у Петербурзі, до цього часу не зрозуміли — більшого!

Доннер веттер! Як добувати для імперії нові землі, ставити в угоду їй на польський престол курфюрста саксонського, кличуть Мініха. Тоді він неперевершений полководець і улюбленець її імператорської величності. Як винагороджувати за достойні заслуги перед престолом — відбуваються дрібною подачкою, покладаються на Шаховського і іже з ним. До речі, тут є щось і про нього.

Генерал-фельдмаршал схиляється над депешею, вчитується в недочитане й відкидає зрештою на протилежний кінець столу. Прокляття! Вони схильні вірити не йому, головнокомандуючому, а Шаховському. Так і пишуть: “Князь Шаховський має рацію: турки підуть чи не підуть на Малоросійську лінію, а додаткова мобілізація п'ятдесяти тисяч козаків на зміцнення лінії розорить край та й казну. Адже в такім разі доведеться утримати податок з господарств, що послали козака на війну чи на лінію”.

Ну, стривайте ж! Він не хто-небудь — генерал-фельдмаршал, як зволили висловитись, єдино надійний стратег імперії, і яко стратег дасть вам достойну відповідь.

Хотів було вже кликати каліграфа й диктувати йому відповідь сенаторам, а заодно й цариці, та вчасно одумався. Спершу треба зібрати військову раду, познайомити її з намірами двору і вже потім провести на раді свою, розуміється, обґрунтовану лінію.

Генерали з військової ради не одразу погодилися з новим стратегічним планом на подальше ведення війни. Як не є треба було діяти всупереч повелінню імператриці. Але й аргументи генерал-фельдмаршала були переконливі. Тож покректали, долаючи сумніви, і змушені були пристати до думки головнокомандувача.

Згодом уже, як спровадив членів військової ради та сам заспокоївся, покликав і каліграфа.

“Передусім дозвольте, Ваша величність, низько вклонитися Вам і вірнопіддано подякувати за високу оцінку праці моєї як головнокомандувача військом у цій важливій кампанії, як і за винагороду, якої удостоїли Ви мене і рід мій в нинішній державній скруті.

Водночас маю честь доповісти Вашій величності: цими днями, після важких і виснажливих баталій із татарами, військо наше заволоділо нарешті резиденцією хана й столицею Кримського ханства Бахчисараєм. На жаль, похвалитися сподіваними трофеями не можу: солдати настільки озлоблені були упертістю противника, що добру — і найліпшу — частину міста спалили до нашого прибуття.

Вікторія ця справді могла б бути вагомим початком завоювання всього Криму, та піти зараз у глибинні провінції Татаристану, на превеликий жаль, не можу. Побоюючись такого, як пропонуєте, вторгнення, татари спалили все, що піддавалося вогню, до самої Кафи. Отож взяти ми там нічого не візьмемо, спека доконає на безводді і людей, і коней. Та й повітря о цій порі згубно подіє тут на наших солдатів.

Крім того, маю достовірні звіди: турки зібрали в Очакові величезне військо, є всі підстави гадати: вони недаремно прийшли сюди. Отож змушений робити те, чого не захотів робити генерал Шаховський: по суті, завойований у ворохобних татар Крим залишаю; оскільки гарнізон наш у Перекопській фортеці та й на валу неспроможний буде вистояти, коли доведеться стояти супроти турецької армії, фортецю Перекоп і весь Турецький вал приймаю рішення підірвати й зрівняти з землею. Підпорядковану мені армію виводжу до Дніпра, а головне — на Українську лінію, ближче до пунктів постачання і в надії, що турки завдяки цій передислокації не посміють сунутися в межі малоросійських земель”.

Ось так, ваша пресвітла величність і всі, хто біля вас як

радники. Не хочете вволити волю барона фон Мініха, він явить себе перед вами і в такій іпостасі.

XXVII

На сотню Гната Чайки покладено повинність доправити тіло полковника Апостола у рідний Миргород. Так вирішили привідці українських полків на чолі з генеральним осавулом Федором Лисенком. Павло Апостол — нащадок останнього гетьмана України, негоже залишати його в землі басураменській. Коли вже судилося йому загинути, хай спочиває вічним сном у рідній землі, поблизу своєї родини.

Аби розминутися з літньою спекою, коней гнали з раннього рана до підобідньої пори і з раннього надвечір'я до повної темені. Хоча зустріч із татарами й не передбачалася (хіба що ногайці могли об'явитися), були обережні, до самої Самари їхали і розглядалися. А вже за Самарою дбали про одне: аби коні були напоєні та нагодовані, витримали неблизьку і зморну путь. Здавалось, не гаялися, однак, доки доправилися до Миргорода, минуло днів та й днів.

Як джура, Денис Сагура перебував у Миргороді більше біля коней, аніж там, де прощалися з полковником і оплакували полковника. Одначе, коли дійшло до винесення тіла небіжчика і супроводу його від садиби до цвинтаря, не втримався й подався до натовпу, котрий супроводжував труну. Повсюдний сум, що наклав свою печать не лише на людей, а й на місто, тим паче жіночий плач не розминулися й із ним, бувалим уже козаком, каменем лягли на серце, аж надто важкою ношею — на плечі. Це ж і з ним, Денисом, могло таке статися і таки сталося б, коли б не сотник Чайка. Заступив собою раз, заступив і вдруге. Та хіба тільки в тій січі? А перед тим, а в фортеці Перекоп? Не раз кортіло запитати, чим пояснити те його заступництво. Такий звичай у запорожців — боронити в січі і навчати шаблюванню молодиків, доки вони самі не стануть навчителями, чи справді знав батька Олексія, був побратимом йому і як побратим зобов'язаний захистити сина від напасти? Чому ж тоді нічого не каже про це?

По тому, як тіло полковника було віддано землі, люд почав розходитися. Одні простували на дворище Апостолів поминати покійника, інші — до своїх домівок. Денисові теж нічого не лишалося, як іти до коней, хоч сум і тиснув на серце, чаркою не завадило б видворити його.

“Дарма, — заспокоїв себе, — горілка і на конюшні знайдеться, козаки розживуться”.

Хотів уже полишити гурт, що розтікався по виході з кла-

довища широким річищем, та тієї миті хтось покликав його. Обернувся — Андрій.

— Ти?!

— Я, брате. Живий, здоровий?

— Як бачиш.

— А я тепер оце вже, як вийшли з кладовища, підвів голову й порадив не знати як. “Боженьки! — гадаю собі. — Та це ж не хтось інший — Денис!” Як опинився тут? Чи не тіло полковника супроводжував? Чував я, ціла сотня оберігала його в путі.

— Так. І то була наша сотня.

— А решта ж як? Усе ще там, у Криму?

— Були в Криму, та по дорозі настигла нас чутка, ніби полишають його. У Придніпров'я йдуть.

— Еге? Чого б же це? Он скільки люду поклали, штурмуючи Турецький вал, тепер назад.

— Щось примушує чинити саме так. Коли б не турки. Ходять чутки, переправилися уже через Дунай, громадається в Очакові та на його околиці. Ну, а ти яким чином опинився в полковім місті?

— Лікуюсь, брате, після тієї сутички з татарвою.

— І що з плечем?

— Бачиш, на перев'язі ношу руку. Боюсь чи й володітиму нею, принаймні так, щоб тримати шаблю і шаблюватися. Шпитальні, правда, запевняють: зростеться кістка — і все буде гаразд. Та мені не віриться, бо не лише запевняють, а й застерігають: не вразь. Занудився я тут, брате. Оце на похорони ледве відпросився, сказав: це ж нашого полковника ховають, я з ним на басурменів ходив. Може, підемо до шпиталю та наговоримось досхочу?

— Ні, брате. Біля коней маю бути. Може, навпаки давай зробимо: підемо до мене? На ніч повернешся до шпиталю та й заспокоїш тих, що дозволили відлучитися.

Андрій не довго вагався.

— А й справді, ходім.

Їм було про що говорити. Денис журився тим, що війні кінця-краю не видно. Коли вже турок тут, у Подніпров'ї, — велика баталія буде. Або за той же Крим, або й за Україну. А піде турок на Україну — біда гряде. Дорого коштуватиме їм добути в Підпригори земля, щоправда, усім тоді доведеться скуштувати лиха: і козакам, і людові, а вкупі з людом — і тому ж Підпригорі.

— Не дай Боже такого. Будемо вірити, що турки обмежаться тим, що вигнали наших із Криму.

— Коли б обмежились.

— Це вже півроку, як пішли ми з Підгайців, а жодної звістки не подали про себе. Тішу себе надією: хтось об'явиться в полкове місто, а я матиму пізніше можливість навідуватись до полкової канцелярії, то, гляди, здибаюся з крайнами й перекажу.

— Восени мають бути з obroком, не прогав.

— То буде глибокої осені, до того далеко ще.

Андрій міркував уголос, як добре було б, коли б його по видужанні пустили на якийсь час додому, а ще ліпше, коли б назовсім. Одружився б та й узявся б поратися біля придбаної в Підпригори землі.

— Отак? А козакування? Від нього відмовляєшся вже?

— Боюсь, що я для козацької штуки непридатний буду. Що більше думаю про це, то твердіше переконуюся: чепігу рука моя, гляди, й триматиме, а шаблю — навряд.

Слухаючи побратима, Денис спіймав себе на несподівано зродженій у бесіді думці і тут-таки похвалився нею побратимові:

— А знаєш, Андрію, я, мабуть, швидше, ніж будь-хто, побуваю в Підгайцях і потішу твою матір звісткою про тебе.

— Справді? Яким чином?

— Коли повертатимемося до свого полку, Кременчука не минемо. Хай навіть тільки заночуємо там, і тоді відпрошусь у сотника і навідаюсь додому.

Похваляння видалося обом настільки можливим і обнадійливим, що побратими геть прогнали від себе смуток, ожвавилися і вже скільки сиділи біля прибудови чи порали коней біля повіток, стільки й говорили про Денисові відвідини рідних, як і про те, що скаже він Андрієвим рідним.

Сагура й сам не сподівався, що так схвилює його можливість побачення з Підгайцями, і передусім — з Марисею, мамою. Навіяні тією можливістю думки до глибокої ночі не дали заснути. Бо то ж не якась там далека від дійсності мрія. Варто підказати сотникові, сам не відмовиться від того, щоб побувати вдома. А ще ж є сотня. Чи козацтво не підтримає, коли натякне про Кременчук? Х-хе, варто тільки натякнути.

Не був би натомлений — хто знає, чи й заснув би до ранку. Коли і як підкралися до нього м'які лапки сну й надійно прикрили очі, не пам'ятає. Не завважив і того, коли і куди провалився. Тоді вже, як опинився серед тлумиська москвитів, котрі плазували до високого валу над ровом, схоплювалися раптово і дужою лавою наочувалися на громадисько, іменоване фортецею, — збагнув, що йому теж не личить відставати, а збагнувши, побіг, підхоплений навальністю атакуючих. Щось кричав, комусь погрожував, бачив,

як падають, і зникають у рову, мов у безодні, ті, що добігли до нього, однак не зважав на те, біг і біг, аж поки не натрапив на загачений людськими тілами рів. Злякався, либонь, бо мав намір зупинитися... Та що мав, зупинився. Однак тільки на мить. Солдати, мов несамовиті, перли вперед, лава за лавою і знов потягли його за собою. Не доглядалися й не брали на карб того, що під ногами в них люди, живі чи мертві, все ж люди, ставали на них, мов на земну твердь, кричали, ширячи роти, щось дике, погрозливе і поривалися до стіни, ба дерлися вже на неї. Потяті чи всього лиш уражені падали, живі ставали на їхнє місце, не розглядаючись і не сумніваючись, таки збиралися на вал, все вище і вище, аж поки не постигала їх доля попередніх. Коли дійшла черга до нього, Дениса, оглянувся, відчувши чийось руку на плечі, і застиг: перед ним був Мамай, той, з яким здибувався не раз у селі і на околицях села. “Куди преш?” — запитав грізно і не став пояснювати, чому зупиняє, подав знак іти за ним.

Бігли серед метушні живих і сягаючи через трупи загіблх. Куди — байдуже. Одне знав: кличе той, якому не можна не коритися. Та й Мамай, мабуть, певен був: Денис іде за ним, Денис не посміє ослуhatись.

“Отут!” — зупинився й показав на такий, як і там, звідки привів, вал, однак поруч із воротами.

“Тут же надійна охорона!”

“Так усі думають, та не завжди так є. І вести козаків на штурм цієї твердині випаде тобі”.

“А сотник?”

Мамай не відповів. Подивився якомсь аж надто пильно і здимів. Був — і немає. Денис зробив спробу розшукати його, сіпнувся в один, у другий бік — і прокинувся.

“ТЬфу ти! — зітхнув полегшено. — Знов січа приверзлася. Та ще яка... Що б це мало значити? Яку твердиню маю штурмувати і без сотника? Ще один Перекоп чи ще твердіший за нього горішок?”

Не став гризти себе догадками. “Сон є сон, — подумав. — Звідки прийшов, туди й піде”.

Наступного дня вони лаштувалися уже в зворотну путь. Коли виїхали за Миргород і опинилися в полі, якомсь вільніше відчували себе. Було таке враження, ніби переступили межу, за якою починається інше життя. Легше дихалося, бадьоріше почували себе в сідлі й передавали чи принаймні мали бажання передати ту бадьорість коням.

Сотник нагледів та й запитав, обернувшись до козаків:

— Це вам, товариство, не терпиться так побувати вдома чи вашим коням?

Денис тут як тут:

— А ми заїдемо, пане сотнику, в Кременчук?

— А то як же! Чи ті, що правляться в пониззя Дніпра, можуть розминутися з Кременчуком?

— І додому дозволите відлучитися?

— Коли заприсяжете, що за кожним із вас не доведеться посилати гінця, днів на три відпущу й додому. Ну, а коли хтось надумає одружитися, — багатозначно глянув на свого джуру, — ради такого свята верльоп наш і на тиждень можна буде продовжити.

Денис квітнув квіткою, і не так із сорому, як на radoшах. А козаки виголошували тим часом на весь привільний степ славу сотникові своєму чи самі собі й кидали до неба шапки та тішилися, коли котрийсь із їхньої сотні не спроможний був підхопити свою шапку й дошукувався тепер її на землі.

Тієї радості вистачило до самого Кременчука, а в Кременчуці й примножили її: сотник дотримав слова, повелів навідати кривних, одначе й застеріг: через три доби усі повинні бути в сотні.

Денис ні на мить не затримувався в місті. Єдине, що дозволив собі, проїжджаючи повз базар, — заглянув до одної, затим до другої і третьої яток. Їде ж бо додому, має придбати якісь подарунки і для мами, і для Марисі, і для сестричок та брата. Скупившись, одразу й поїхав. Містом — риссю, а за містом — і на всю кінську силу. Часу ж бо мало, а побачитись і погомоніти з усіма треба.

Не було такого дня, а тим більше вечора, щоб у родині Сагурихи не думали про Дениса, проте не сподівалися, що він може об'явитися вдома саме зараз. Тож і зраділи його несподіваній появі так, як тільки можуть радіти прийнятій несподіванці. Мати тішилась з того, що бачить сина живим-здоровим, сестри, брат — що з Дениса он який козак хвацький вишколився в поході. А ще ж і подарунків навіз. Мати, послаючись на бідність, нізащо не придбала б таких.

Розмовляв із ними — світили очима й перепитували, не вірячи або ж цікавлячись подробицями повіданого, порав коня — ходили слідом і щебетали навперебій, оповідаючи про все, що трапилось без нього на селі. Тоді аж уступили місце старшим, як сів за стіл та повів поважну розмову з матір'ю.

— Як вам ведеться тут без мене? — влучив нагоду й поцікавився.

— Не солодко, сину. Та то дарма. Було б з тобою все гаразд.

— Збіжжя, бачу, звезли до стодоли. А землю, що відійшла до нас по домові, обробили під осінній засів?

— Оце щойно впорали.

— Хто ж ходив за плугом? Наймали когось?

— Бог з тобою, сину. Навіщо б це я входила в борги. Спрягалася з Нестором Лемішкою, то в парі й порали. Колись і Василько допомагав. А якже! Погонич, в усякім разі, з нього славний.

— Підпригора мовчить, не хвалиться, що я дорого взяв із нього за підміну в поході?

— Його тривалий час не було в селі, та, відколи повернувся, потерпаю. Такий похмурий ходить, ось-ось, здається, скаже: віддай мені мое.

— Не скаже, мамо. Похід довго триватиме. Чумакуючи, Підпригора не на один такий клин надбає за той час грошей, отож і шкодувати перестане, тим паче коли довідається: один із нас поплатився уже за його землю увіччям.

— Андрій?

— Так.

— А він не з тобою хіба був?

— Як то не зі мною? Плече в плече рубалися з татарвою.

— О Господи! Що ж каже старшина? Коли кінець походіві?

— Не видно його, мамо. Армія на Українській лінії отаборилася, а то погана прикмета. Буде, мабуть, ще один похід, і добре, коли останній.

Мати й ложку покладе, дивиться на сина не так жалісними, як зляканими очима.

— Що ж воно буде, Дениску?

— Бачите ж, повернувся живий, здоровий з одного походу, дасть Бог, повернуся і з другого.

— Дай Боже, дай Боже. Молитиму Господа, щоб уберіг тебе від меча і кулі супостата. То вже таке: найнявся — що продався. Та є, сину, й інша осмута, що не дає матері спати. Бачила днями Мариську.

Мати вмовкла, схоже було, одумалася й вагається, казати чи не казати синові те, що злетіло з язика. І те мовчання тривогою відгукнулося в Денисовім серці.

— То й що, мамо? Що з Мариською?

— Питала, чи не чула я чогось про тебе, чи не знаю, коли повернешся. Питала, кажу, та не так, як усі питають: не тільки сором палив їй личко, а й сльози бриніли в очах. Завважила я те й до неї: “Що з тобою, дитино?” Похилило, біднятко, голову, ледве стримує себе, щоб не розплакатися. Тоді вже, як зборолася в собі плачі, зізналася: сватають її, а батьки нібито й згодні віддати.

— Он як! — Денис теж забув про їжу, чує — холодне і тілом і серцем. — За кого ж це віддають її?

— Не мені б казати, не тобі б слухати: за Федора Підпригору.

О Боже! Знову Підпригори. Це що ж за напасть така? Землю не встиг вихопити з їхніх рук — на Мариську, на любов його посягають. Чи їм тісно в селі? Чи дівчат, крім Мариськи, немає? Хто і як захистить тепер, коли часу всього лиш три доби, а те, що може виставити супроти Підпригори, таке мізерне? Дука ж, та ще й звільнений від походу, чумачкою промишляє. Хто-хто, а Марисьчині батьки не вистоять перед спокусою мати такого зятя. Що ж тоді буде, коли не вистоять? Допоможе їхня з Мариською любов чи не допоможе? Ось вона, фортеця, яку самому треба брати. Без надійного проводу, без сторонньої допомоги. Чи ж візьме? І з чого має почати? Таки зі штурму?

— Я маю зустрітися з Мариською, — вирішує нарешті Денис і виходить з-за столу.

— Тільки не зараз, сину.

— А коли ж? Часу в мене обмаль. Хай Оленка, — кивнув на сестру, — збігає і скаже Марисьці, куди вийти, а там уже що буде, те й буде.

— Ми не відаємо, як далеко зайшло воно, сватання, — усе ще не погоджувалася з його рішенням мати. — Мусимо обережними бути. Я, мабуть, сама піду і попереджу Мариську, аби вийшла в умовлене місце, і не вдень — увечері. Те, що ти повернувся, Підпригори знають, мабуть, а що зустрінеться із Мариською, не повинні знати.

Хоч серце й краялося розпукою, а нетерплячка гнала з хати, мусив погодитися з матір'ю. До вечора недалеко вже, а береженого, кажуть люди, Бог береже.

Сагуриха дорогою вже загадалася, де ж зустрітися дітям, аби люди не нагледіли їх та не зняли передчасної тривоги. Думала-гадала і нічого ліпшого не вигадала: у Наталки, її двоюрідної сестри. Марисьці недалеко до неї, проскочить непомічена, ну, а Денискові є причина завітати до родички, коли хтось і нагледить його там, не подивує.

Денис, як і личить парубкові, перший був у тітки Наталки і ждав Марисю не в хаті — на подвір'ї, під розлогою, такою, що надійно ховала від стороннього ока, грушею. Не довго ждав. Як тільки надійно стемніло, Мариська й заскрипіла хврткою. Ішла швидко, мало не бігла й була якась не те що зіщулена — схована сама в собі.

— Марисько! — покликав стиха.

Зупинилася, розгадує: почулося їй чи справді кликали. Зрештою второпала: таки кличуть — і поспішила під грушу.

— Дениску! — раділа, і плакала, і захищалася плачем.

Щось казав їй, либонь, заспокоював, пригортаючи до себе та погладжуючи напахчену любистком голову. Не розпитував, чого плаче. Єдине, чим поцікавився, чи батьки справді противляться їхньому наміру побратися, наполягають, аби йшла за Підпригору.

— Чи я била б тривогу, соколе мій, коли б не наполягали? Сказала б “ні”, та й по всьому.

— Ну, а ти? Серце твоє що тобі каже?

— Хіба не знаєш, що воно може казати? У мене один вибір: коли не ти — сторч головою в річку.

— Багатство Підпригорове не спокушає?

— Що те багатство, коли Федір не любий мені.

— Тоді слухай, що казатиме: тікаймо з села.

— Куди?

— Недалеко, в Кременчук. Там обвінчаємося, влаштую тебе у котрогось із козаків нашої сотні, та й переб'ємося якомсь, поки повернуся з походу. А повернуся — одразу й заберу в свою оселю.

Марися не виказувала сподіваної радості. Навпаки, помітно схолонула, схоже, що почувала не те, чого ждала.

— Боїшся, бачу. Але ж сама кажеш: іншого виходу немає.

— Знаю. Та ба, і це не вихід, коханий мій. Страшно мені іти й бути без тебе, чужою серед чужих. І потім як же це, вінчатимемося без батьківського благословення?

— Коли ж не дають його.

— А ми хіба питалися в них? То вчора, позавчора, тоді, як не було тебе, казали: “Що з того, що Денис любий тобі? Похід цей не з тих, що тривають місяці, як і не з тих, що з них усі повертаються”. А сьогодні ти є, сьогодні їм нічим буде одпиратися, тим більше коли прийдеш до них як козак і поведешся по-козацьки.

“Ніби те, що пропоную, не козацький вчинок”, — і хотів, і не міг гніватися на неї.

— Федір прислав до тебе сватів? Ти засватана вже?

Мариська аж кинулася, перечачи.

— Що ти! До того не дійшло ще. Він всього лиш залицяється до мене. Через ті залицяння й на вулицю не виходжу. Досить з мене й тих розмов, що маю з ним, коли здибає біля криниці. Ну, ще батьки його навідувалися до нас. Відчуваю, побоюються, що піднесу Федорові гарбуза, тому й ждуть, доки батько та мати укоськають мене. А що вони укоськують, то щира правда, соколе мій. Геть зводять мене своїми нашіптуваннями та упованнями на Федорові золоті гори.

Денис, мов заточена в клітку пташка, то в один, то в інший бік поривається думкою, а рятунку не бачить. Оте, з чим прийшов до Мариськи і виповів Марисьці, — чи не єдино можливий вчинок, що убезпечить їхне з коханою щастя. Та ба, Мариська стала дибки: без батькового і материного благословення шлюбу не візьме. Воно ніби й зрозуміло: іти на таке дівчині не випадає, одначе й благословення може не бути, коли Підпригорове багатство раєм небесним стало в очах.

— Ну, що ж, — зважається нарешті, — чому бути, того не минути. Не відкладатимемо це діло на завтра. Зажди, я завітаю до тітки, візьму що треба, та й підемо на розмову до батьків твоїх.

Що його не ждали на подвір'ї Недбайлів, про те й пес їхній, мабуть, догадувався. Так уже щиросердно гавкав на непрошеного гостя, навіть Марисьчине заступництво не допомагало. Аж дибки ставав, сердега, недвозначно засвідчуючи: хазяї тим же духом дишуть, з неприязню Денисові не розминутися. Та що вона, коли йдеться про найзаповітніше — вимріяне в розлуці щастя.

— Добрий вечір господареві і вам, паніматко, — чемно привітався Денис, переступаючи поріг Недбайлової оселі. — Дай Боже гаразду всім, хто в господі, і самій господі.

— Спасибі. — Гордій Недбайло дивився на захожого очима, в яких не важко було спостерегти і подив, і захоплення, і ще щось таке, чому немає найменування. — Чи не Денис часом?

— Він, добродію.

— Яким же це побитом?.. Та ти прохोдь, роздягайся, будь гостем.

Недбайло заметушився, розглянувся по кімнаті й запропонував Денисові ослінчика. Так старався, що в Дениса серце тьохнуло.

“Господи, — подумав. — Ніби на ліпше складається. Чи не перебільшувала Марися, лякаючи прихильністю батьків до Підпригор і їхнього багатства?”

Тоді вже, як виставив на стіл пляшку з оковитою та всівсь, пояснив господареві, як сталося, що опинився в селі.

— Біда спіткала наше військо, дядьку Гордію. Загинув у січі з басурменами полковник Миргородського полку Павло Апостол. На долю нашої Кременчуцької сотні випало супроводжувати тіло покійного до Миргорода, де й поховала його родина.

— А ти Боженьку! Як же це сталося? Отакий чоловік загинув!

Для Дениса оте “як сталося” виявилось неабикою знахід-

кою. Не міг же він ні з сього ні з того починати розмову про їхнє з Марисею прохання не силувати доньки брати протиний серцю шлюб із нелюбом. То вже потім, наостанку поведе про Підпригорове силуване домагання Марисиної руки. Зараз до мови має бути передмова, і така, що виставила б його перед батьками коханої з ліпшого, а не з гіршого боку. Недбайлова цікавість подробицями загибелі полковника Миргородського полку — нагода з нагод. Він, Денис, був у тій січі, може оповідати та й оповідати про неї не заїкаючись.

Так власне, й було, принаймні до того часу, як випили по одній, а затим і по другій чарці.

— У нас із Марисею є важливе діло до вас, пане господарю, і до вас, паніматко.

Господиня застигла, жде, що Денис казатиме далі, зате господар не став зволікати, тут-таки й запитав:

— Яке саме?

— Ми любимося з Марисею і просимо вашого з паніматкою благословення на шлюб.

— Отак раптом?

— Чому раптом? Ми давно знаємося з нею і, кажу ж, любимося.

— Нехай і так. Та що буде потім? Візьмеш із Марисею шлюб та й підеш у похід?

— Що вдію, мушу.

— То, може, заждати треба того щасливого дня, коли повернешся з походу? Марися не переросток у нас, їй немає потреби поспішати з заміжжям.

“Ухиляється, — стає на думці Денис. — Ухиляється й каже видиму неправду, аби лиш відбрикатися від мене й пошлюбити доньку, коли піду в похід, із іншим. Що ж тобі сказати на це, неправдивий чоловіче?”

— Можна б і зачекати. Я вірю твердому Марисьчиному слову, як і вашому, пане господарю. Та ба, Марисі не можна залишатися далі непошлюбленою.

— Як то?! — злякалася господиня.

— Їй не дає проходу Федір Підпригора. А він, самі добре знаєте, зважаючи на батькову знакомитість, звик, щоб завжди і всюди було по його. Чому Марися має жити під постійним страхом, боятися вийти на вулицю? Шлюб захистить її від нелюба і його переслідування, — пішов Денис на відвертість.

Господарі примовкли, схоже, що Денис загнав їх у глухий кут. Тим скористався Сагура і вирішив кувати залізо, доки воно гаряче.

— Сьогодні я прийшов за тим, щоб почути вашу згоду на наше з Мариською одруження. Коли вона є, завтра ж зашлю

старостів, зробимо все, як велить звичай. А про Марисьчину долю в шлюбі зі мною можете не сумніватися. Я так люблю її, так люблю... Нікому й ніколи не дам в обиду.

Гордій Недбайло простягнув руку до пляшки й заходився виповнювати чарки оковитою.

— Не знаю, що й сказати тобі, голубе. Може, так давай зробимо: підождемо все-таки. У Марисі є я, є мати. Ми зможемо захистити її до твого повернення з походу. А повернешся — й згуляємо весілля.

“Отак, значить: не дає згоди. Хто ж мені скаже чому? Хоче скористатися моєю відсутністю і видати Марисю за Підпригору чи боїться шлюбити доньку з козаком, який іде в похід і може загинути в січі?”

Поглянувши на Марисю — і не відшукав у її поставі, у виразі обличчя відповіді на свої сумніви.

— Це останнє ваше слово, дядьку?

— Останнє, козаче. Вибачай, та інакше не можу.

— Ну, а воно хоч тверде, я можу сподіватися, що буде так і тільки так?

— Те вирішить час, як і ваша з Марисею любов.

— Жаль. Може, дозволите Марисі бодай провести мене, коли не дозволяєте назвати дружиною?

— Коли ти козак і даєш лицарське слово, що нічого лихого не вчиниш супроти нашої з матір'ю волі, хай проведе.

XXVIII

Не поспішав виїздити Денис Сагура з села і тим паче не поспішав розлучатися з ним, коли виїхав. Кілька разів зупиняв коня і оглядався. Погане передчуття мучило чи певен уже був: втрачає Марисю назавжди?

Боже праведний! Невже це станеться? Життям своїм важить, виборюючи право називатися козаком, а отже, вільним, ні від кого не залежним чоловіком. Чого ж тоді варта буде вона, сподівана воля, коли в ній не буде Марисі?

Аби порвати нарешті ниті, що єднали його з селом, а від серця відірвати тугу, приострожив Гнідого, змушуючи його летіти назустріч вітрові так, як дозволяла кінська сила.

До Кременчука прибув чи не першим з усієї сотні і тим звернув на себе увагу Гната Чайки.

— Бачу, бачу, що прибув, — мовив сотник піднесено, бо сидів, коли Денис доповідав йому, за святковим столом і в товаристві побратимів. — За дотримання козацької регули хвалю, а чому кислий — не розумію. Невже розлука з матір'ю так засмутила?

— Ну, що бо ти, Гнате, — заступився котрийсь із товариства. — Чи за матір'ю козацьке серце побивається отак? З дівчиною не хотілося розлучатися молодикові — ось і напустив у серце суму, а на вид кислятини. Я правду кажу? — не без втіхи став допитуватися в Сагури.

І тієї миті спалахнула й осяяла Дениса своїм сяєвом дерзновенна думка: а чому б справді не повідати сотникові усе як є: і чим засмучений, і хто засмутив? Погано, що не сам слухатиме, у товаристві козаків-насмішників? Але ж іншої нагоди повідати Чайці біду свою може й не бути.

— Брехати, пане козаچه, не навчений, ото ж зізнаюся: таки розлука з дівчиною засмутила.

Козаки націлились було кепкувати з молодика, та коли почули, що смутку йому додала не так розлука, як кривда людей, що заповзялися розлучити з коханою назавжди, і примовкли, і люльки перестали смоктати.

— То хто, кажеш, переходить тобі дорогу й силою хоче примусити твою дівчину вийти за нього заміж?

— Син Саливона Підпригорі, Федір.

— Саливона?

— Так.

— А дівка ж чия?

— Гордія Недбайла.

— А, матері їхній ковінька! Ти ба, як спаскудилося козацтво. Один із багатством своїм носить, мов дурень із ступою, думає, коли він багатир, то йому все дозволено, інший заради того ж багатства ладен власну дитину втопити. Коли це було таке, братове?

— Завваж, пане сотнику: старий Недбайло ще й тому не хоче віддати за твого джуру дочку свою, що він, джура тобто, іде в похід, а той, Підпригорів, ухилився від нього й сидить дома. Коле це справді було таке, щоб козаки, а тим більше юні козачки давали перевагу сидням, а не лицарям?

Чайка повів на того, що зауважував, бровою й тут-таки грюкнув кулаком по столу.

— Пане Олексо, — підвівся й звернувся до писаря, — готуй хліб-сіль і все, що належить мати за таких okazji. Свататись поїдемо.

— Сьогодні, на ніч глядячи?

— Сьогодні. До Підгайців рукою подати, надвечір будемо там, а саме вечірньої пори, як відомо, усі хрещені сватаються. Та не скупись, — кинув навздогін. — Недбайло — чоловік небагатий, а сватів буде немало.

Вторгнення їхнє в село було схоже на наїзд недоброзичливої шляхти. Мов оглашенні гнали вулицею коней, лише

перед зачиненими на ніч ворітьми стримали їх на мить і загарцювали.

Котрийсь із козаків розчинив тим часом ворота і постукав пужалном у вікно.

— Хто тут господар? Вийди на хвилину.

У хаті завовтузилися, зрештою рипнули сінешні двері, і на порозі став Недбайло.

— Кого Бог послав і з якої нагоди?

Чайка схиляється над лукою й пильно приглядається до господаря, удає лиш, що не пізнає Недбайла, чи справді сумнівається, що це він перед ним.

— Ти, Гордію?

— Ну, я. А ви хто будете?

— Отакої. Козак козака не пізнає вже.

— Чи не Гнат часом?

— А то ж яка манія. Гостей приймаєш?

— Таких, як ти, пане сотнику, чого ж. Таким завжди раді.

— Ну, то показуй, де можна припнути коней.

Денис не посмів заходити до хати. Мав уже тут облизня, чого напрошуватиметься на нього вдруге? Та й звичай велів не лізти поперед батька в пекло. Тож і не відав, з чого почалася там розмова, з полювання на куницю — красную дівицю чи, навпаки, з дорікань та виправдань. Тоді, як покликали, було принаймні тихо-мирно. Стіл стояв уже посеред хати, а за столі — наїдки і напитки, що їх привезли з собою козаки. Недбайло, з усього видно, знав уже, чого завітали гості, й сидів за столом мов у воду опущений. Зате козаки почували себе господарями в його хаті. І жартували, пригадуючи колишнє, не лізли за словом до кишені, і перемовлялися з господинею, котра порала їх, не видно було, що їх стримують докори сумління.

Марисі не було в світлиці, мабуть, в іншій, тій, що до неї вели бічні двері, кімнаті відсиджується. Дениса теж не запрошували до столу. Завважили, що зайшов та став коло дверей, і байдуже, своєї правлять. Аж згодом уже Чайка скосив око на Недбайла і до козаків:

— Від господаря, бачу, не діждемося запросин до вечері, наливайте, братове.

— Вечеря ж ваша, — і зовсім знітився Гордій. — Як можу запрошувати до чужого?

— А господи твоя, чоловіче. Отож і випиймо передусім за благополуччя в ній.

Козаки не скупилися на побажання, кожен додавав їх від себе й простягав чарку до господаря та його господині, і Недбайлам нічого не лишалося, як пристати до гурту.

Денис слухняно стовбичив біля порога і м'яв у руках шапку. Не ображався, знав: така доля всіх, за кого сватають дівку. Чи з нього не досить того, що сватають не когось там — Марисю? Було побоювання, і були сумніви: що висватають? Ще б пак, хіба не мав нагоди переконатися, як твердо стояв на своєму Марисин батько? Хіба не відав, чого опирається? Єдина надія на сотника та на Марисю ще.

Скосив небавом очі на двері, що вели в сусідню кімнату, і нагледів: вона там. Стоїть одразу за дверима й світить на нього сяючим від радості личком, якимись незвично збудженими, аж променіючими очима.

“Щось втішне чула вже від бесідників чи всього лиш сподівається: за цим разом батько не відмовить? Либонь, чула і знає: буде так, як ми з нею хочемо, тому й ділиться зі мною радістю, запевняє: “Не падай духом, коханий, щастя не випурхнуло ще з моєї хати, воно ось-ось буде в наших руках”.

Коли б то. Боже великий і всесильний, коли б то!

А свати не поспішали з тим, заради чого приїхали. Пили та бесідували, як і належить сватам і давнім приятелям.

“Нехай, — міркує потішений Марисиною радістю Денис. — Я все стерплю заради Марисі і того щастя, що принесе в мою оселю Марися”.

Знову поглядає в той бік, де стоїть за дверима кохана, і тієї миті чує голос сотника Чайки:

— Ловлю тебе, Гордію, на слові. Правда твоя: ситий голодному не вірить. То чому ж ти повірив, що твоїй дитині, таки ж небагатій, солодко буде за багатим і, отже, ситим Підпригоренком?

— Бо виб'ється, завдяки вроді своїй, із бідності, житиме в достатку.

— А про злагоду ти подумав? Адже донька твоя Дениса кохає, за Підпригоренка піде силуваною. Буде там злагода, де немає любові?

— Поживе — звикнеться, зате біди не знатиме.

— А та звичка не є хіба бідою? Козак ти чи не козак уже? Невже не тямиш: усе силуване — нелюбе, тягар душі і тілу, а отже, біда. Та й на те зваж: то до шлюбу та одразу по шлюбові, може, Підпригорів Федір обіцятиме твоїй доньці золоті гори. Згодом, коли насититься коханням, коли воно стане для нього буднем, згадає, що Марися твоя прийшла до нього без приданого. Згадає й попрікатиме тим на кожному кроці. Піде його достаток дочці твоїй на пожиток? Буде вона щаслива? Ні, голубе.

— Та то так. Це ти, Гнате, правду кажеш.

— Ти ж мене знаєш. Чи я колись обманював? Чи, може, раджу тобі брати в зяті непутяшого, якогось шибайголову? Поглянь на Дениса. Чим не козак?

— Що правда, то правда. Козак із нього славний.

— То чого ж нехтуєш? Ти ж знаєш, чесного роду хлопець. І дівчину твою любить так, що пилинці не дозволить на неї впасти. І дівчина твоя, наскільки знаю, любить його. Чого ж вагатися? Не вельми багатий? Але ж і не бідний. Буде між них любов та злагода — буде й достаток. Усе, що надбають, надбають удвох, чесною працею. А таке надбання не роз'єднує — єднає пошлюблених.

Недбайло і морщиться, і крекче, видно, хоче сказати щось, та не підбере слова.

— Денис — джура мій, — напірає і тим рубає під корінь упертість господаря. — Невже ти не віддаси свою доньку за мого джуру? Невже з тебе не досить того, що за цього бравого козака прошу тебе я, сотник?

— Та хіба я що? Я віддав би Марисю за Дениса, одначе чому саме зараз?

— У похід же йде козак.

— Отож і погано, що йде в похід. А коли не повернеться з походу?

Чайка втупив у нього подивовані очі — і вірить, і не вірить почутому.

— Що ти сказав?

— Ну от, уже й розгнівався. Ніби такого не може статися, ніби неправду кажу.

— Та чи ти сам не ходив у похід? Чи тебе не ждала твоя жона?

— То ж коли було.

— А зараз що змінилося?

— Багато чого, Гнате. І війни не ті, і люди також.

— Неправда! Козацькому роду нема переводу.

— Гадаєш? А Підпригора чому не пішов на війну? Він що, до іншого роду належить?

— Чого ти вчепився за Підпригору й світа не бачиш за ним? Не на Підпригору — на батька цього козака Олексу Сагуру рівняйся. Не забув, сподіваюсь, як він сам-самісінкий вийшов супроти татарського алаю, аби захистити вас, гніздюків. А ти — “що, коли не повернеться”! З яких це пір повелось таке серед нашого люду: кендюх став брати гору над повинністю, власна шкура — над честю і гідністю?

— Відтоді, Гнате, як волю стали вимірювати не натурою людською, а багатством. Не бачиш хіба: хто має його, той і вільний.

І знову Чайка довго пильно дивиться на Недбайла.

— То ти, козак із козаків, стаєш на цю ганебну стежку? Та я після всього на поріг твоєї хати не стану, чув?!

Він рвійно звівся за столом, схоже, що справді має намір піти з Гордієвої оселі, і Недбайла налякала та його рвійність.

— Ну, що-бо ти, Гнате! — Він теж звівся, норовить посадити гостя. — За кого маєш мене... Тож тільки бесіда, не намір.

В їхню суперечку втрутилася й господиня:

— Пане сотнику! Побійтесь Бога. Як можна? Що люди скажуть, коли ви зганьбите нас своєю зневагою? Посидьте, погомоніть, гляди, й домовитесь до чогось. Чи сватання годиться робити спішно? Може ж, Гордієві й покомизитися хочеться. Як же, он яку доньку видає заміж!

— Жінка правду каже: чи, сватаючи, поспішають? Треба ж добре подумати, усе зважити.

— Скільки ж можна думати, Гордію? Та чи й виважиш ти свою думку, коли важитимеш на таких терезах?

— Став свої, то, може, й виважимо.

— Ніби не ставив уже. Казав же: не на Підпригору — на Олексія Сагуру рівняйся. Та й до вчинків його сина, майбутнього зятя свого, не вадило б приглянутися. Хіба Денис не здобув у того ж Підпригори землю, а отже, й волю для себе і своєї родини, не роняючи честі? Чуєш, що кажу: не роняючи честі!

— А той здобуток справді надійний? Га, синку? — обернувся до Дениса. — Підпригора не відбере землю, коли повернешся з походу?

— Між нами є домовна, там усе списано. Та й дарча у мене на руках.

— Я був свідком, коли складали домову, — підтримав молодого Чайка. — Коли до чогось дійде, горою стану на захист свого джури. Та й не посміє Підпригора посягати на те, чим заплатив Денисові за заміну. Одного Кримського походу досить, щоб сказати: козак достойно тримався у січах із басурманами, він виправдав покладену на нього повинність.

Недбайло роздумує якийсь час, та раптом збуджується й грюкає кулаком по столу:

— А-а, смерть та родини не ждуть доброї години. Як мати Марисина скаже, так хай і буде.

— Оце вже інша річ, — ожваблюється й сват. — За вами слово, пані господине.

Сотник вийшов з-за столу й став перед Марисиною матір'ю, жде не діждеться, що то вона скаже.

— Коли від мого рішення залежить доля нашої дитини, то

я таке скажу, свати-добродії: не нам — дітям жити в парі, як вони вирішать між собою, так і буде. Я на Денискову честь і гідність більше важу, ніж на Підпригорове багатство.

— О, чув, Гордію? З милих уст завжди злітають милі речі. Клич свою дівку, нехай і ми побачимо, яка вона в тебе. Може, не було за що так довго торгуватися.

Недбайло повів очима в той бік, де стояла Марися.

— Вийди, дитино. Хай люди бачать і знають, за кого так уболіває батькове серце.

Марися звільна прочиняє двері, переступає поріг. Так паленіє, соромлячись, що старостам відбирає на якийсь час мову: перед ними стояла дівчина, схожа на весняну квітку, умиту вранішніми росами. Всього лиш дивувалися чи й тішились — хто їх знає. В усякім разі батьки Марисині завважили, як видовжилися у них лица, й не стали зволікати з подіями, що їх тепер уже не уникнути.

— Оце наша доня, наша люба Мариська. Оглядайте та й свого парубка покажуть.

— Гарна у вас дівка, нічого не скажеш. Ну, та й наш парубок не з останніх. Сам козак хоч куди і роду славного, козацького.

— Знаємо, як же. Та хочемо почути, що скаже Марися. Чи до вподоби тобі, дитино, Денис, син Олексія Сагури, чи підеш за нього заміж?

Марися мовчки колупає комина, зрештою зиркає на батька, матір і мовить неголосно, проте й невимушено, ба навіть солодко:

— Атож.

Що тут зчинилося! Денис тільки яснів видом та усміхався блаженно-вдоволеною усмішкою, а старости славили навпербій дівку Недбайлову, батька та матір за те, що викохали доньку-розумницю і доньку-вродливицю.

Гордій бачить, як ніяково його доньці від похвали, що чує з уст козаків, і знову прискорює події.

— А чи не знайдеться в тебе, моя дитино, чогось такого, чим можна було б пов'язати цих козаків? Може, мати нічому хорошому не навчила тебе? Може, ти росла ледащом, не вмієш ані шити, ані прясти, ані ткати?

— Умію, тату.

— То іди й винось те, що надбала, та в'яжи цих людей, доки вони не наробили бешкету в нашій хаті.

Марися метнулася до тієї кімнати, з якої щойно вийшла, і по якімсь часі з'явилася перед старостами з хлібиною, на якій лежали довгі вишивані рушники.

— Батьки мої добру мене вчили, а я слухняною була, ши-

ти-прясти навчилася, ткала та вишивала, щоб їм не соромно було за мене. Спасибі їм за це, — вклонилася батькові й матері, потім — старостам і дала кожному з них по рушнику.

Старости пов'язують один одного рушниками і вже потім звертаються до батька та матері.

— Це добре, що ви нас пов'язали. Та було б ще ліпше, коли б і молодого нашого удостоїли такої честі, аби він щасливо додому добрався і дівчині вашій сподобався.

Марися не стала ждати батькового повеління, обернулася прудко й зникла в сусідній кімнаті. Звідти вийшла з яскравою шовковою хусткою на підносі. Вклонилася своєму обранцеві і, обмінявшись із ним скрадливим, але й неприховано вдоволенням поглядом, пов'язала своїм утаємниченим досі надбанням його правицю.

Миттеву хатню тишу знову порушило людське пожвавлення. А сотник виповнював тим часом келишки оковитою й підносив їх усім присутнім, в тім числі й молодому та молодій.

— Усе те добре, товариство любе, — сказав по тому, — що добре кінчається. Ця радісна, благословенна Богом мить велить нам воздати хвалу Всевишньому за те, що допоміг об'єднати молоді, сповнені любов'ю і надією серця і тим започаткував новий козацький рід. Слава й хвала йому!

— Слава й хвала! Слава й хвала!

— Яко староста беру на себе повинність виголосити здравицю нашим молодим, побажати їм щастя-долі, любові та злагоди, а яко сотник Кременчуцької сотні, в якій несе ратну службу обранець вродливиці Марисі, ось що скажу: відміняю дане раніш повеління — вирушити в пониззя Дніпра, на з'єднання з військом через три доби заради родинного свята, що започаткувалося щойно, беру на себе сміливість і затримую сотню в Кременчуці ще на тиждень. Хай веселяться молоді, як і роди їхні, і пам'ятають мою добрість.

Козаки радо відгукнулися на те Гнатове повеління.

— Оце сотник! Оце по-нашому, по-козацькому!

— А що, — пояснював свою сміливість Чайка. — Військо ще тільки прибуває в пониззя Дніпра. До походу он як далеко, може, його до весни взагалі не буде. А не буде походу — без нас обійдуться там, на лінії. Отже, за молодих, братове, — високо підніс він келишок, — за втішну для них і дітей їхніх долю! П'ю з певністю і надією: козацькому роду не буде переводу!

Рішення військової ради, очолюваної генерал-фельдмаршалом Мініхом, викликало у Петербурзі не лише подив, а й обурення. Це що за вибрик і що за демарш? Як розуміти те, з дозволу сказати, рішення? Ти ж подумай, володіли фортецею з фортець — Перекопом, були в самому серці Криму — Бахчисараї — і пішли звідти, лишили розбійницьким татарам. З якої речі? Коли це було таке, щоб земля, в якій побував солдат їхньої царської величності, залишилася незавоюваною? Тож давно омріяна сподіванка — скорити Кримське ханство, витурити звідти, як і з берегів Чорного моря, турків і тим самим покласти край постійним руйнаціям і грабункам як малоросійських, так і московських земель. Досить було зробити ще одне зусилля — і армія була б у Кафі, а генерал-фельдмаршал і його рада залишили Крим, зайняли ту диспозицію, що й до походу. Якесь запаморочення, видиме безглуздя або ж злий умисел.

І погнали з Петербурга коней-швидкоходів уповноважені сенатом гінці — такі на пониззя Дніпра, на місце дислокації армії генерал-фельдмаршала Мініха. А з гінцями надсилалися й депеші, одна тривожніша за іншу, а часом і грізніші за попередні. Та Мініх стояв на своєму, ба навіть робив спробу усовістити гнівних (не імператрицю, зрозуміла річ, — сенаторів): як можна вимагати негайного походу на Крим, коли в Очакові збирається численна турецька сила? Адже вона запре наше військо в Криму і піде потоптом по Малоросії, не перемогою завершиться похід, а повною поразкою.

Йому не вірили, і наступні депеші були вже конкретніші: похід на Крим відновити у серпні-вересні цього року.

Довелося й генерал-фельдмаршалу нагадати сенаторам, що він головнокомандувач і, доки є таким, похід відновить тоді, коли визнає за доцільне і можливе.

“При всій моїй повазі до вас, — писав сенаторам, — і до ваших повелінь, піти на Крим у серпні-вересні не зможу. Це спечні місяці, та пора року, коли степ стає безводною пустелею, згубною як для коней, волів, так і для людей. Ми й без того маємо безліч хворих та скалічених війною солдатів. Армія зробила все, що було посильне їй. Потрібний час, аби поповнити її як людьми, так і провізією, переформувати, а тим часом примушувати своєю присутністю татар сидіти в Криму, як мишей у власних норах. Маємо й Кінбурнську фортецю відбудувати і тим самим позбавити турків можливості перейти на лівий берег Дніпра поблизу Криму. З Божою поміччю за осінь і зиму це буде зроблено. Вимога ж іти на Крим у серпні-вересні межує з пагубою”.

Переконав фон Мініх тих, що дописували йому з Петербурга, чи не став дослухатися до їхніх вимог — на осінь і зиму військо його залишилося на Україні. Дехто тільки загадався, а більшість неабияк зраділа, коли головнокомандувач не повів своє військо на Крим і наступної весни. Армія відновлювала Українську лінію, будувала нові чи доводила до ладу старі фортеці, поповнювалась новобранцями.

Денис Сагура надто далеко був від Кременчука, щоб сподіватися на побачення з полишеною на матір Марисею. А бачитись хотілося. Що не день, то відчутно сумовитіше було на душі. Як там вона? Що з нею?

Не міг набридати сотникові зі своїм клопотом. А проте за більш-менш слушної нагоди питав:

— Чи не було вістей із Кременчука? А в Кременчук не передбачається поїхати?

— Коли така можливість буде, — цілком серйозно обіцяв сотник, — я пошлю тебе. Обов'язково.

Полк їхній запроторили спершу у Васильків під Києвом, де козаки все літо довбалися в землі — копали ретраншементи, потім кинули ще далі, в сам Київ. Там ще важче було — будували разом із московитами казарми, зміцнювали фортечні стіни. А то до лиха важка і зморна робота — доводилося носити на гору цеглу, розчин. А все ж, коли б не туга за Марисею та не жагуче бажання хоч на часинку зустрітись з нею, — терпіти можна було б.

Так і сказав одному з московитів, з яким заприятелював на відбудові лаврської фортеці.

— Як тут не тяжко, все ж ліпше і надійніше, ніж під Перекопом, правда?

— Пропади вона пропадом, така ліпота! — вилаявся московит. — Сили вже немає носити нагору такі непосильні ноші. І з дня в день, з ранку до вечора. Скільки ж можна?

— Напросилися, то куди тепер подінемось, мусимо і споруджувати фортеці, і руйнувати під вогнем ворога.

— Хто напросився? Я, кріпак князя Борятинського? Силою примусили піти до війська.

— Як це — силою?

— А отак. Якийсь час нас, кріпаків, не брали до війська, то ми й заспокоїлися. Коли доходило до війни, казали: "Наше діло сторона, нехай пани воюють". А цього року й до нас дійшла черга. Покликали до призову та й не відпустили вже.

— То ти не був ще в ратних сутичках?

— У збіглих від панів бував і сутички мав із солдатами. А в походах не доводилося.

— А мені доводилося вже. І уяви собі, я сам зажадав бути серед тих, кого повинність на випадок війни чи такої, як ця, роботи зобов'язує бути у війську і ходити в походи.

— Еге?

— Правду кажу. Сталося так, що позбувся землі, а отже, і козацького звання. Щоб повернути все те, мусив підмінити в поході багатого козака.

— У вас таке водиться?

— Негласно, одначе водиться. Хто ж заборонить багатому відкупитися від походу наділом землі? А для мене земля — це й воля.

— М-да. Не відаю, як буде насправді, та думається мені, брате, що ти прогадав у торгах за свободу.

— Чого б то?

— Ну, чого. Сам посуди. Сьогодні ти як козак маєш землю і не маєш над собою пана. А завтра, післязавтра? Ми ж із тобою в одній державі живемо. Чи царі потерплять, щоб в одній державі та було по-різному? Рівняти нас будуть, брате. А як? Гадаєш, нам, кріпакам своїм, дадуть свободу, аби зрівняти з вами, козаками? Е ні, голубе, вас прирівняють до нас, кріпаків.

— Ми ж козаки.

— Сьогодні козаки — завтра можете не стати ними, як не стали ми свого часу вільними людьми. Ваша воля — спокуса для всіх, хто не має її. А нащо царям мати у своїй державі таку спокусу?

Роздумуючи над тим, що почув від московита, Денис почав відчувати, як тілом повзе зверху донизу щось схоже на холодну гадину.

— Загадав ти мені загадку, брате.

— Не я — життя наше загадує її. Як у вас кажуть: з ким поведешся, від того й наберешся. Не забувай: маєш справу з нашими царями, а то хитрі й підступні bestii.

Хитрі й підступні bestii... Щось подібне і сотник Чайка говорив, коли йшла мова про ув'язнення сотника Чуба... А отой указ, що робить безземельних чи малоземельних козаків посполитими, чого вартий? Хіба від нього так далеко до кріпацтва?

“Лихі вісті повідав мені московит, — стає на думці Денис, — хоч і повідав правду. Хіба мало українських сіл подаровано царями московським генералам та всяким іншим чиновним людям? І в тих селах московити впроваджують свої порядки: усіх, кого можуть, обертають на кріпаків. Що буде, коли й наші Підгайці подарують котромусь із таких чиновників чи генералів?”

І носив на стіни цеглу — думав про це, і йшов на спочинок — не одразу міг заснути.

“Я ж маю землю, — старався заспокоїти себе. — Від мене ніхто і ні за яких обставин не відбере вже її. А буде земля — буде для нас із Мариською, для дітей наших і воля. Ще постіймо за себе. Обізнаніші покладають надії на ліпші, ніж маємо, переміни. Покладатимемо і ми з Мариською”.

XXX

Не ліпший був настрої перед походом і в генерал-фельдмаршала фон Мініха. Не тому, що йому знову доводиться кидати вигріте за зиму ліжко в затишній київській квартирі, звабне для ока місто, тим паче навесні, хай позбавлене вишуканого блиску, зате примітне змістовнішим, ніж у Петербурзі, духовним життям горожан. Усе це рано чи пізно все одно довелось б кидати. Гнітило душу й не давало спокою мислям інше: його таки примушують іти в похід і відвойовувати для Московії береги Чорного моря. А з якої речі? Коли це імперії щось треба, одразу до Мініха: ти — найвидатніший полководець, піди й скорі; коли ж доходить до його, фон Мініха, побажань, відмовчуються, хай і делікатно, все ж кажуть: зась! Нехай тоді, як на Україні твердо сидів генерал Шаховський, не було належної зачіпки усунути його й посадити на місце верховного правителя в Україні його, барона фон Мініха. А чому не згадали про генерал-фельдмаршала Мініха, коли з'явилась вакансія правителя? Адже знали, він хотів її, по суті, уклінно просив. Щойно поверненого із заслання Рум'янцева посадили на звільнене місце. Подумати тільки, не його — Рум'янцева! Чого б то! Всього лиш тому, що певні: крім Мініха, ніхто не візьме Очакова, не поведе солдатів її імператорської величності у гирло Дністра і Дунаю чи через те, що Мініх — німець?

Доннер веттер! І з таким настроєм має іти й брати неприступну турецьку фортецю в Причорномор'ї, очі Дніпра і моря, як іменують Очаків басурмени.

А ще ж і ця заковика: ось перед ним лежить виписка із височайшого повеління імператриці про чергове винагородження його, генерала-фельдмаршала Мініха, новими селами, а отже, й землями на Україні. Як має поставитися до тієї винагороди? Промовчати і тим раз і назавжди сказати: я не раб вашої величності, і досить годувати мене дрібними подачками із царського столу! Я — генерал-фельдмаршал, той, що вдовольнив ваші забаганки у Польщі, взяв Турецький вал, Перекоп, Бахчисарай, іде корити Очаків, а тим уже, може, й

саму Туреччину. Мусите втямити нарешті: такі, як я, достойні ліпшого пошанування і ліпших винагород!

Брав до рук царське повеління і тут-таки кидав його на стіл, кривився від нього, як від кислоти, лаяв себе і всіх останніми словами, а завершив свої погрозливі наміри тим, що сів за стіл і став писати імператриці вдячного листа. Таки ж вдячного і таки за подаровані нею села.

“Дарунок Ваш, — запевняв, — зобов’язує мене і весь мій рід вічно молити за Вас Бога і рабськи служити Вам до останньої краплі крові”.

Сурми нескоро покликали їх у похід, через ще одну зиму, такої ж ранньої весни, як і позаминулого року. Видно, увірував німець: запорожці радили діло, цей час вигідний чи, може, навіть найвигідніший для походу. А втім, хто його знає, як він міркує собі. Готувався не лише довго, а й серйозно: поставив за цей час під свою руку ще сорок тисяч рекрутів, в зв’язку з чим не раз відбував до Глухова, їздив зимової пори для погодження плану майбутньої кампанії до Петербурга, а в Дебрянську від осені минулого року до останнього дня будувалися судна, здатні змагатися з турками на Чорному морі.

Саме судна, що спускалися на очах у козаків униз по Дніпру, й переконали всіх: армія тримає путь на Очаків. Іншої фортеці, що її треба буде брати і з суші, і з моря, у турків на полуночнім побережжі Чорного моря немає, хіба що Хаджибей, Ізмаїл. Та, доки не взятий Очаків, про штурм Хаджибея чи Ізмаїла не випадає помишляти.

Дениса Сагуру якщо й турбуватиме це, то не зараз. Зараз інша думка не полишала козака: правляться лівим берегом Дніпра, отже, Кременчука не поминуть. Чи пощастить бодай на годину заглянути додому, побачитися з Марисею, матір’ю, всіма рідними. Це ж так можливо, і так прикро буде, коли старшина не дозволить побачитись.

Крутивсь, вертівся, і в одних, і в других старався випитати, чи зупиняться в Кременчуці, а сотника Чайки таки не поминув.

— Пане сотнику, — покликав, коли той був поруч і перебував у задумі. — З Кременчуком, гадаю, не розминемося?

— Не повинні б. Хіба що вигадують якусь халепу та пошлють в інший кінець.

— І таке може бути?

— Чом ні? Невідкладних потреб у війська багато.

— Ну, а коли не розминемося з Кременчуком, додому можна буде проскочити?

Чайка посміхнувся в вуса.

— Тобі навіть треба.

— Відпустите, еге?

— Якщо зупинимось в Кременчуку бодай на ніч, відпущу.

— Ну, а коли зупинка не передбачатиметься, дозвольте мені поскакати поперед війська? Бодай на годину заскочу в село та побачуся зі своїми.

— Що ж то за побачення, сину, всього на годину? В такому разі ліпше не бачитись.

— Ну, чому ж?

— А тому, що тільки зраниш серце жони та матері — і зникнеш, ніби й не було тебе. Себе тими відвідинами, може, й потішиш, а їх — ні.

“Ну, що він каже, цей Чайка: себе, може, й потішиш, а їх — ні. Чого ж це ні, коли заявлюсь і тим переконаю: я є, я живий”.

Скільки їхали потім, вихитуючись чи гуцикаючи в сідлах, стільки й колисав у собі Денис то сподіванку, що якимсь має скластися на краще, то зневіру і її постійну супутницю — нудьгу. Сотник помічав те все, однак не втішав і не сміявся з горя свого джури, робив вигляд, що нічого особливого не сталося і не повинно статися. Та, як виявилось згодом, бажання Денисове таки взяв до тямку. Тоді ще, як розмовляли, чи пізніше, не суть важливо. Важить те, що взяв, бо, коли стали наближатися до Кременчука і між старшин зайшла мова, де кому отаборитися на ніч, обрав не рідний Кременчук, а село Підгайці.

— Місто й без нас запрудять так, що стати ніде буде, не те що ночувати, — пояснив. — Я подамся з сотнею до Підгайців. Це поруч із полком і не в загальному тлумі.

Йому не перечили, ба навіть і іншим сотникам веліли шукати нічліг у довколишніх селах.

Денисові сотник якийсь час не говорив про той свій рішенець. Тоді вже, як звернули на дорогу, що вела до Підгайців і тільки до Підгайців, вибив із люльки недопалок і мовив, ніби між іншим:

— Ось тепер, Сагуренку, можеш скакати попереду сотні і тішитись зустріччю зі своєю Марисею. Ночуватимемо в Підгайцях.

Денис приострожив коня, поставив його свічкою і з місця хотів було пустити вскач, та сотник затримав:

— Не сам. Візьми з собою кількох козаків і, доки ми доберемося до Підгайців, домовся з людьми про постій для всієї сотні.

— Буде зроблено, пане сотнику!

Сагура покликав з собою кількох козаків — із тих, що

були найближче, і тоді вже, як вони згрупувалися довкола нього, пустив коня вскач. Не довго їхав отак, за мить-другу знову стримав Гнідого і, розвернувшись, погнав його прями́сінько на Чайку.

— Для вас, пане сотнику, я обрав уже місце ночівлі: перепочиватимете в моїй господі.

— Спасибі, сину. Я ж маю свою — проскочу на ніч до Кременчука.

Якою буля для Дениса, Марисі, по суті, для всіх домашніх та ніч, лиш зараз, здалеку, й може поцінувати. Усі, кого взяв із собою як квартирмейстерів, знали: його жде молода дружина, тож увільнили від повинності, що її поклав на них сотник, сказали: скачи, козаче, й тиш своєю появою дружину, матір, ми й без тебе розквартируємо сотню.

Так і зробив. Як під'їхав до воріт та став відчиняти їх, спішившись, ніч не накрила ще землю своїми шатами. Сонце лише хилилося до обрію, тож і кривні його були на подвір'ї. Брат порав коней, мати — корову, сестри несли до хати воду. Вони перші й завважили порання козака біля воріт. Чи то не пізнали брата, чи остовпіли з несподіванки, зупинилися посеред двору, дивляться заворожено й мовчать.

— Ой, мамочко! — пізнала нарешті старша. — Дениско повернувся. Мамо! — крикнула голосніше і, залишивши цебра серед двору, подалася укупі з меншою до воріт.

Чи то сміялися так, чи повискували на radoшах. Як вийшла з корівника мати, двір оглашався вже тими забутими за давністю звуками так, що годі було сумніватися: з дівчатами обіймається таки син.

І раділи зустрічі, і сльози втирали, радіючи, і хвалилися навперебій, який віщий сон бачили минулої ночі. Лише брат, наблизившись, привітався стримано і не являв тієї розчуленості, що сестри та мати. Мабуть, навмисне стримувався й казав тим: козаку не личить розпускати нюні.

— Та що ж це ви, — першим опам'ятався Денис і присоромив сестер, — застукали мене біля воріт і не пускаєте до хати.

— А й правда, — підтримала його мати. — Ходімо, синку, Васильку, візьми та попорай коня.

Ішли поруч і горнулися до нього. Мати з одного боку, сестри — з другого. Горнулися і виказували свою втіху.

— А Марися де ж це? — поцікавився в матері.

— Дома, де ж їй бути.

Вона хотіла було ще щось сказати, та тієї миті відчинилися сінешні двері і на порозі з'явилася Мариська. Йшла не сама, несла на руках одягнуте нашвидкуруч дитинча і так

ясніла видом, такою ожвавлено-щасливою була, що йому й дух перехопило.

Бачив: поривається до нього тілом і душею, ось-ось не втримається й кинеться на груди, чайкою заб'ється на них, виплакуючи задавлені тривоги. А проте знаходить у собі силу не піддатися першому-ліпшому велінню жіночого серця, зупиняється за крок-два, низенько вклоняється мужу, вітаючи його зі щасливим поверненням до господи, і вже потім передає йому свою дорогоцінну ношу.

— Полишав, як відаєш, саму, а зустрічаю із сином. Привітайся, муже мій, і благослови на щастя-долю нашого первістка.

Раніш не помічав за собою такої слабості — нечоловічої розгубленості. Брав на руки дитя — й не спромігся на те, про що просила Марися, заглядав йому в личко, цілував, знову заглядав та усміхався, а зв'язати до купи кілька вітальних слів таки не міг. Десь згодом уже, як котрась із сестер назвала мале на імення і тим немовби підказала йому: тримаєш у руках сина, — дав лад розбурханим думкам, угомонив тривогу й поцікавився:

— То, значить, Олексійком назвали?

— Так.

— Вітаю тебе, сину, продовжувачу роду нашого, з появою на світ Божий. Рости здоровий і щасливий.

Тепер, коли вечір той і ніч лишилися позаду, не всьому, що пережив, зустрівшись із дружиною, й віриться Денисові. Тож оглядається раз по раз і питає себе: була вона, зустріч із кривними, чи то йому всього лиш снилося? Ба ні, була. І товариство кликав на вечерю, аби розділило з ним його радість, і з товариством сидів допізна, аж поки осавул не підвівся і не сказав усім, хто був у хаті гостем: "Нам пора. У господаря має бути ще розмова з родиною, та й на перепочинок потрібний час".

Усі потребували тієї довгожданої розмови: і сестри, і мати, і брат. А проте й розуміли: більш за всіх жде її Марися. Тож і поступилися їй своїм бажанням.

Тоді вже, як залишилися вдвох, Мариська порвала нарешті всі, що в'язали досі, пута, втішена і щаслива кинулась в його обійми. Сама пломеніла полум'ям вистражданих у розлуці сподіванок, зродженої непередбаченою появою мужа радості і його, Дениса, винагороджувала ним. Усякою, здавалося, знав її, надто в ті дні, як зборювали опір її батьків, як ділили щастя і любові, побравшись, а таких душевних щедрот, як тієї ночі, не помічав за своєю Мариською. Всього лиш горнулася до нього чи обіймала й вицілювала — явля-

ла їх, ніжилася по тих обіймах та усміхалася сама собі — знову являла та хвалилася, яка вона щаслива, що в неї є він, козак Денис, що вони не самі вже, мають первістка-сина.

За тими її щедротами забув про все на світі. Не розпитав, як живеться їй із матір'ю, як господарюється на виторгуванні у Підпригори землі. Із вдячності за ту її щедрість, за дитя, яким винагородила і викохала в його відсутність, боготворив свою Марисю і не смів перебивати, коли говорила. Слухав та й слухав, аж поки не був приспаний тим її шепотом, як і ласками. Коли ж прокинувся, не до розпитів уже було: на нього чекало товариство.

Давно зникли за обрієм Підгайці, зник і Кременчук. Військо ж знай простує лівим берегом Дніпра, якесь чи то всього лиш стомлене, чи й пригнічене. Воно й не дивно: ідуть не на прогулянку — на війну. І яку війну! Штурм Очакова не обіцяє легкої удачі. А їхня сотня, крім всього, складається з тутешніх козаків. Хтось навідався минулої ночі додому, а хтось і не зміг і чує тепер, як тисне на серце туга, як роздирають його і пекучий біль, і невтішний жаль. На лихо, й чутки ходять поміж козацтва не з тих, що веселять душу: турок, коли вірити обізнаним, недалеко вже. Пройшов нібито правим берегом до самої Переволочної і затиснув там, біля переправи, загін московитів. Ті відбивалися до ночі, а вночі зуміли прорватися і вихопитись на волю. Тепер у німця, оповідають йому, де саме сталася сутичка, скільки турків насідало на них і які саме.

— Боюсь, що вони осіддали переправу, — міркує вголос осавул. — На Масляну генерал Ласлі загинув там.

— Чого ж це його занесло туди, генерала?

— Послали, мабуть, із загоном захопити переправу до підходу турків, а ті випередили його. Оточили разом із загоном і не випустили жодного. Лиш ті, що потрапили в полон, і залишилися жити.

Денис притримує коня, вдає, ніби доглядається до сотні, котра он як розтягнулася, а тим часом міряє зором далину, що простиралася до обрію, сягає думкою ще далі.

“Чуеш, Марисю, вони вже недалеко, ті, з якими маємо зійтися і стинатися на полі брані. Та іншої путі обстояти волю свою у нас із тобою немає. Будемо сподіватися, що й це лихо здолаємо. Уповаю на тебе і на молитви твої, а ще — на нашу, випробувану волею, як і недолею, любов. Вона у нас, як видається мені, не з тих, що гаснуть від першого подуву стужі. Коли ж станеться так, що я поляжу у січі з турками, не нарікатиму в останню свою мить на нещасливу долю. Бо я знав уже, що таке щастя. Дякуючи тобі, кохана

моя Марисько, знав. А ще ж і певен буду: не полишу тебе самотньою в цім світі. Повернуся з походу чи ні — все одно не полишу. З тобою буде наш син, продовжувач нашого роду. Буде у вас і земля-годувальниця та володарниця. Не зрікайтесь її. Ані за яких бід і обставин не зрікайтеся! Плекайте, бережіть і знайте: допоки вона є у вас — козацькому роду не буде переводу”.

Літературно-художнє видання

МІЩЕНКО ДМИТРО ОЛЕКСІЙОВИЧ

Згубні вітри над оазою Не полишу тебе самотньою

Історичні романи

Художній редактор *О. І. Яцун*
Технічний редактор *В. В. Чала*
Коректор *Н. М. Овчарук*

Здано до набору 16.12.96. Підписано до друку 25.06.97. Формат 84x108¹/32.
Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 17,64. Умовн. фарбовідб. 18,06. Обл.-вид. арк. 20,16
Зам. 6030.

Видавництво "Український письменник",
252054, Київ-54, вул. Олеса Гончара, 52.

АТ "Одеська книжкова фабрика"
270008, Одеса-8, вул. Колонтаївська, 24.

Міщенко Д. О.

М71 Згубні вітри над оазою; Не полишу тебе самотньою:
Іст. романи. — К.: Укр. письменник, 1997.— 334 с.
ISBN 966-579-007-2

Лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, автор багатьох історичних романів Дмитро Міщенко в новому творі "Згубні вітри над оазою" розповідає про ті події, що після Переяславської ради всіляко замовчувалися російським царизмом, який не хотів являти на люди справжню суть не тільки тодішніх українсько-російських взаємин, а й взаємин між Україною, Польщею та Росією, з одного боку, та між Україною, Швецією і Семиградським князівством — з другого. В історичному романі "Не полишу тебе самотньою" йдеться про не менш складні й трагічні події поч. XVIII ст. — все ту ж колоніальну політику Російської імперії, спонукувані нею кримські походи українського козацтва, про чи не найзгубніші в його історії "канальні" роботи поблизу колишнього Петербурга.

4702640201-003

ББК 84.4УКР6

М ————— Без оголош.

223-97

150

